

319508

7/1998

NÉPRAJZI LÁTÓHATÁR

A GYÖRFFY ISTVÁN NÉPRAJZI EGYESÜLET FOLYÓIRATA

VII. ÉVFOLYAM

1998. 1-2. SZÁM

11118

10

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtára

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

ÚJABB ADATOK A KVINTVÁLTÁS EURÁZSIAI ELTERJEDTSÉGÉHEZ

A magyar népzene régi ötfokú rétegeiben a *mi-re-dó* gerincű 'pszalmodikus' dallamok mellett oktávrról ereszkedő dallamok is találunk. Ez az ereszkedés gyakran kötetlen, ám sok ereszkedő dallamban több-kevesebb szabályosság is felfedezhető. Ilyenek például a *kvintváltó* dallamok, melyek utótagja az előtagot egy kvinttel lejjebb ismétli meg. E cikkben a pentaton ereszkedő kvintváltó dallamok elterjedtségéről, valamint az egyes területek kvintváltó dallamstílusainak összefüggéséről igyekszem képet adni.

Először Bartók (1924:285) írja le a kvintváltó dallamokat. Megállapítja, hogy jellemző kadenciáik 7(5)b3, 8(5)4 vagy 9(5)5 és csak ritkán 4(5)VII. A tipikusabb A^5B^5AB szerkezet mellett a vele rokon, de az AA_v periódusból létrejövő $A^5A^5_vAA_v$ formára is felhívja a figyelmet. Lábjegyzetben utal arra is, hogy „az A^5B^5AB szerkezetű dallamoknak sokszor vannak ABCD szerkezetet megközelítő variánsai és fordítva.” A kvintváltó szerkezetet Bartók megtalálta a szlovák anyagban is, de „dacára ennek, speciális magyar szerkezetnek mondhatjuk, elsősorban izometrikus pentaton formáit.”

Közli azt is, hogy „cseremisiz dallamoknál sajátos szerkezetet találunk, amely azonban lényegében megfelel az A^5B^5AB szerkezetnek.”¹

Kodály (1937:17–25) részletesen elemzi a tonális és a modális kvintváltás jelenségét, s a magyar dallamokhoz cseremisiz és csuvas párhuzamokat hoz. A magyar, cseremisiz és csuvas kvintszerkezetű, kisebb kvintszerkezetű (A^5BAB) valamint egyes, párhuzam nélküli kis ambitusú dallamok megfelelése alapján állítja, hogy „a magyarság ma legszélső, idehajlott ága a nagy ázsiai zenekultúra évezredes fájának, mely Kínától Közép-Ázsián át a Fekete-tengerig lakó különböző népek lelkében gyökeredzik.” Kodály tehát – noha példái zömmel onnan származnak – nem szűkíti le a párhuzamok lehetőségét a Volga-vidékre. Ugyanakkor a kvintváltó dallamokra, az A^5BAB ill. A^4BAB formákra, valamint egyes párhuzam nélküli dallampárhuzamokra támaszkodva arra a következtetésre jut, hogy „egyes zenei alapelemek egymástól távol élő különböző népek-nél érintkezés nélkül is hasonlókká fejlődhetnek... De már a dallamszerkezet, frazeológia, ritmus ily feltűnő, lényegbeli egyezése nem lehet véletlen. Itt már közös forrást kell feltenni.”

Szabolcsi Bence (1979:107–109) a kvintváltás jelenségéhez egyes cseremisiz, csuvas, kalmük, Bajkál-vidéki mongol és kínai dallampárhuzamokat is hoz², s a magyar stílust a „régii nagy kultúrákat mindenütt jellemző pentatónia egyik sajátos stílusfajához, a közép-ázsiaihoz” köti. Nála is általánosabb párhuzamról van tehát szó, a magyarság

¹ Három ilyen dalt közöl is Appendixében. Figyelemre méltó, hogy mindhárom dallam szerkezete A_4B_4AB , mely az első dallamfélnék egy oktávval feljebb transzponálása után lesz csak A^5B^5AB . Vikár László helyszíni tapasztalata alapján a cseremiszek számára ez a két forma nem válik szét, s nagyrészt a kezdőhang magassága határozza meg, hogy A^5B^5AB vagy A_4B_4AB hangzik-e el.

² Ezek közül a csuvas, kalmük és a Bajkál-vidéki mongol dallamokra Kodály (1937:97) is hivatkozik.

népzenejének pentaton rétegei és egy hatalmas, sok népet és kultúrát összekötő terület népzenei között.

A Volga-vidéken Vikár László 1958–79 között gyűjtött mintegy 4000 dallamot. Cseremisiz és csuvas gyűjtésében többek között e népek kvintváltó stílusáról is igen jó áttekintést kapunk (Vikár 1971, 1979). A helyszíni gyűjtések során bebizonyosodott, hogy ez a stílus csak a cseremisiz–csuvas határ két oldalán egy 100 km-es körön belül él, s attól távolodva fokozatosan eltűnik. Vikár László kételkedik a magyar és a Volga-vidéki kvintváltás genetikus összefüggésében. Nem tartja kizártnak, hogy „mások zenei hagyományához hasonlóan a Volga-vidéki nyelvrokonainknál is a kétsoros és alsó kvartváltó a legrégebbi forma, a kvintváltás által létrejött négysoroság pedig már újabb fejlemény.” Felhívja a figyelmet arra, hogy a gyűjtések során sokkal gyakoribb volt a felső kvartváltás, mint az alsó kvintváltás. Nem mindenben ért egyet Kodály, majd Vargyas Lajos megállapításaival, szerinte pl. a Lach-gyűjteménybeli kétsoros cseremisiz dallamok hiteles formák lehetnek, és a 'páva'-dallamhoz állított cseremisiz dallamnak nemcsak kadenciáit, hanem dallammozgását is eltérőnek találja a magyar dallamtól³. Meggyőző érvelése szerint a Volga-vidékhez hasonló forgalmas terület nem könnyen őriz meg nagy régiségeket, ráadásul az archaikus kultúrájú keleti cseremiszek nem is ismerik a kvintváltást. Valószínűtlennek tartja azt is, hogy egy stílus évezredekken keresztül olyan virágzó legyen, mint amilyen ma a cseremisiz–csuvas határ menti kvintváltás.

Ezzel szemben Vargyas Lajos (1980) így ír: „...a magyar és a Volga-vidéki kvintváltó stílus és a kvintváltó dallamok azonossága... olyan nagyfokú és tömeges, hogy azt mindenképpen közös eredetűnek kell tartanunk.” Ugyanakkor a kvintváltó stílust az ereszkedő dallamstíusból való logikus fejleménynek képzelem el, mely az ereszkedő dallammozgásból az ismétlésre való törekvés állomásainak csúcán jelenik meg. Áttekinti a mordvinok, baskírok, kazáni tatárok, votjákok és a miser tatárok népzenejét, és megállapítja, hogy ezek népzenei stílusaitól „egészen elüt a Volgától délre eső szűk terület, a cseremisiz–csuvas határ mentén, ahol mind a két nép körében nagy ívű ötfokú kvintváltó dallamok élnek szinte kizárólag.” C. Nagy (1947:76, 80–81) cikkében levő két mongol dallam, valamint Szabolcsi (1979) két példája alapján Vargyas Lajos is konstatálja a mongol kvintszerkezet meglétét (MNT VIII/A:12). Megvizsgálja a nyugati kvintváltást is. A szlovák és morva területeken hallható kvintváltást magyar hatásra történt újabb fejleménynek tartja (1980:20), a jellegzetes nyugati 'kvintváltó' formákról pedig kimutatja, hogy ezekben a rendszerint alulról felívelő AB⁵CB formájú dallamokban a legtöbb esetben nem kvintváltás van, hanem csak egyes variánsokban és csak egy-két hangban mutatókozó megfelelés.

E rövid áttekintés után foglaljuk össze az eredményeket. Nyugaton szórványos, nem pentaton, s csak nyomokban jelentkező kvintváltást látunk. Szomszédaink kvintváltását (morva, szlovák) nagyobb részét magyar hatásra történt utólagos fejleménynek vehetjük. Magyar területen kevés, de elterjedt dallam által képviselt kvintváltó stílus él(t). Távolabb, a Volga-vidéken a cseremisiz–csuvas határ mentén virul egy kvintváltó stílus, míg a szomszédos mordvinok, baskírok, kazáni tatárok, votjákok és miser tatárok zenéjében a kvintváltás jelensége úgyszólván ismeretlen. Szórványos kvintváltó példák bukkanak elő Mongóliából és Kínából.

³ Vikár (1993:167) írja: „Kétségtelen, hogy néhány ereszkedő vonalú vagy egyenesen kvintváltó pentaton magyar dallamhoz közel áll egy-egy cseremisiz, esetenként csuvas népdal.lehet-e ebből mindjárt egyenesági rokonságra következtetni? ...pl. a magyar »páva« motívum egyszerű és természetes, mely a máig csak pentatonnak ismert cseremisiz, csuvas vagy esetleg mongol söt kelta vagy indián zenei nyelvezetben – minden különösebb ráhatás nélkül – megjelenhet.”

Ezeket az eredményeket szeretném három területen kiegészíteni. Először megvizsgálom, hogy egyes török népek, nevezetesen a mongóliai kazakok, a tatárok, a tuvaiak, a sárga ujugrok és az anatóliai törökök zenéjében létezik-e kvintváltó stílus. Ezután bemutatom az újabban előkerült belső-mongóliai mongol és evenki kvintváltó stílust. Végül áttekintem a kvintváltó stílusokat és megkíséreltem a köztük levő jelentősebb különbségek ill. egyezések kimutatását. A dallampéldákat szöveg nélkül, ám a lehető legteljesebb pontossággal idézem. Az evenki és a mongol példákat Chev  -féle lejegyz  sb  l írtam   t.

TÖRÖK NÉPEK KVINTVÁLTÁSA

Mivel ez a tanulmány a pentaton kvintváltó dallamst  lusokkal foglalkozik, a szórványos kvintváltó példákra csak utalok, s a hatalmas anyag átnézése k  zben előbukkanó egyéb problémákra is legfeljebb egy-két utalást tehetek. Igen nagy mennyiségű anyagot vizsgáltam meg, hogy megállapítsam, a különböző török népek zenéje tartalmaz-e kvintváltó stílust.⁴

Anatóliai törökök. Anatólia n  pzen  jében csak nyomokban fedezhető fel pentaton skála és az átvizsgált mintegy 5000 dallam közül csak néhány kvintváltót találtam. Ezek egy része olyan kétsoros dallam, melyben az 5. fokú f  kadenci  ra ereszkedő els  r  sz ill. az alaphangra ereszkedő második rész között az ereszkedő mozgás miatt természetsszer  ien párhuzamos mozgások, s ezen belül speciálisan, mintegy v  letlenszer  ien kvintvált  s alakul ki (*1a példa*)⁵. Egy-egy dallamban hallható ugyan pontos és motivikailag is alátámasztott kvintvált  s is, de ezek a dallamok nem tartoznak a jellemző török dallamt  pusai közé. Példaképpen idézem az *1b* dallamot, melyet bővített szekundos hangsora, valamint a *fisz* hang teszi egyedivé az archaikus török dallamt  pusokon belül.

Tatárok. Az átnézett ezer dallam alapján   gy tűnik, hogy a tatárok nem gyakran élnek a kvintvált  s lehet  s  g  vel⁶. Ugyanakkor dallamsoraik között nem ritka a párhuzamos mozgás, melynek során egyes részek terccel, kvarttal és kvinttel lejjebb ismétlődnek meg, ezen kívül alkalmanként a kvartváltás is előbukkan. P  ld  nkon a dallam sorai szekvenciálisan ereszkednek A⁵A⁴A²A jellegű kvartváltás sork  plettel, pontosabban a⁵b_k⁵ / a³⁻⁴ b_k⁵ / a²b_k² / ab   temk  plettel (2).

Sárga ujugrok. Egyesek szerint a sárga ujugrok népzenéje hasonlóságot mutat a magyar népzenével, mondván „a pentaton sárga ujugur anyag sok kvintváltó dallamot tartalmaz.” átolvastam a kínai zenetudós Zhang Rei, valamint tanítványának, Du Yaxiongnak egyes cikkeit⁷, átvizsgáltam mintegy 200 ujugur dallamot⁸,   thallgattam és lejegyeztem az MTA Zenetudományi Intézetében Vikár Lászlónál levő ujugur dallamokat, de – noha az anyagok jelent  s része a sárga ujugur kvintvált  s hirdet  it  l származott, csak két olyan dalt találtam, melyben legalább részleges kvintvált  s volt felfedezhet  ⁹. A k  t

⁴ A népek kiválasztása aszerint történt, hogy állt-e rendelkezésemre megbízható gy  jt  s a zen  j  kr  l, t  h  t kissé v  letlenszer  ien. Elméletileg természetesen lehetséges, hogy nálók is nagyobb számban vannak kvintváltó dallamok,   m a kvintvált  s látványos volta miatt valószínűtlen, hogy éppen ezeket ne tartalmazzák a gyűjtemények, melyek inkább az egyszerűbb dallamokat szokták mellőzni.

⁵ A továbbiakban kurzív szám, melyet betű követ (pl. *1a, 14c*) a cikk végén levő példa számára, s azon belül a dallam bet  jel  re utal. T  h  t pl. *1b* az 1. dallamp  lda *b* jelű dallamát jelöli.

⁶ Nigmedzjanov, M. (1970, 1976, 1983) valamint Klu  arev (1955)

⁷ Zhang (1985); Gong (1995); Az 1996-os Permanent International Altaic Congress során Du Yaxiongnak az Ural-Altatische Jahrbücher 1996-os sz  m  ba leadott cikkét volt szíves megmutatni Prof. Décsi Gyula.

⁸ YUG

⁹ Jellemző, hogy ez az egyetlen dallam került elő kvintvált  k  nt Vikár László ujugur kazett  j  n (35.

dal közül az egyiket a 3. példában közlöm. A dallam második részének elején levő magas kezdés más népek kvintváltó dallamaiban is hallható, azonban itt a sorvégi kvartmegfelelés mintegy ellentmond az addigi szabályos kvintváltásnak.

Mongóliai kazakok. A Mongóliában élő archaikus kultúrájú kazakok népzenejében egy dallamsor vagy egy motívum transzponálásának a szerepe kicsi. Az átnézett 323 dallam között kvintváltó nem akadt, s olyat is csak kettőt találtam, melyben az első dallamrész egy kvarttal lejjebb ismétlődött meg¹⁰. A 4. példában ugyan több hang is egy kvinttel lejjebb ismétlődik meg, de a dallam második felének mozgása annyira eltér az első fél mozgásától, hogy a második rész nem tekinthető az első transzponáltjának.

Tuvaiak. A fentiekhez képest kicsiny, mindössze 150 dallamos tuvai anyagban egyáltalán nincs kvintváltó dallam¹¹. Olyan dallam is csak egyetlenegy került elő, melynek a második fele az első dallamfélt egy kvarttal lejjebb ismétli meg, s ez az ismétlés sem volt pontos (5. példa).

Összefoglalva, úgy tűnik tehát, hogy bár a török dallamok ereszkedő jellege magában foglalja a kvintváltás megjelenésének lehetőségét, kvintváltó dallamok török nyelvű népek között homogén stílus formájában – legalábbis eddig – csak a csuvasoknál kerültek elő, s ott is csak a cseremisiz-csuvas határ környékén.

A BELSŐ-MONGÓLIAI KVINTVÁLTÁS

Több mint 700 mongol dallam áttanulmányozása után kiderült, hogy ezek egytizede kvintváltós jelenséget mutat¹². A dallamok a Kína északi területén levő belső-mongóliai Dzoo-uda területről¹³, az itt élő mongol *barin*, *harchin*, *arhorchin* és *keshikten* törzsek énekeseitől származnak. A dallamokat öt csoportba osztva röviden bemutatom, részletesebb elemzésükre a következő fejezetekben kerül sor. Az egyes csoportokon belül a dallamokat emelkedő kadenciák alapján, azon belül az első sor legmélyebb hangja, végül az első sor legmagasabb hangja alapján rendeztem.

• **Nem la'-mi-re-la ereszkedést bemutató la-pentaton dallamok** (6. példa). Ezek a többnyire alacsonyán kezdődő kétsoros dallamok jól szemléltetik, hogy a kvintváltás jelensége mennyire erős alapokon áll a területen. A 6a példában egy kvartváltó dallamot mutatok be, a 6c formája pedig $AB=ab^{4-5}cb$. Gyakori, hogy a transzponált sor eleje magasabb, mint szabályosan lenne, sőt az sem kivételes, hogy a második rész magasabban kezdődik mint az első (6b,c,d,h). A második rész immár megszokottan rendhagyó elejét leszámítva az első rész második felének a transzponálása gyakran nem kvinttel, hanem kvarttal és kvinttel lejjebb történik (6c). A nem kvintváltó 6e dallam szoros kapcsolatban van a legtipikusabb kvintváltó formákkal, pl. 8a-val.

• **La'-mi-re-la ereszkedésű kétsoros dallamok** (7. példa). A dallamokban a la'-mi-re-la ereszkedés dominál abban az értelemben, hogy e gerinchangokon keresztül történik meg a záróhang elérése. Nem ritka a szeszélyes, nagy ívű mozgás (7a,b,d), és egyes dallamokban a második sor az első sor dallamvonalát különböző távolságokban követi (7d,g) sőt az első és a második sor ellentétesen kezdődhet (7a,b). Ugyanakkor a dallamok

számú), Zhang Rei cikkében, s ugyanezt gyűjtötte fel Poros László a pekingi magyar nagykövetségen egy ujjur énekestől.

¹⁰ KA1 (1983)

¹¹ Kirgiz, Z. (1992)

¹² MOSH, MO1, MO2, MO3. A kvintváltó(s) kifejezést akkor használtam, ha kvintváltó és részlegesen kvintváltó dallamokra akarok egyszerre hivatkozni.

¹³ Ligeti, L. (1933), MOSH

második felében már plasztikusan látható a kvintváltás, és a példák között szinte tökéletes kvintváltó is előfordul (7c).

۵ ۴ ۳

5 - 6 $\frac{4}{4}$	(۵ ۴ ۳)		۵ ۴ ۳	۵ ۴ ۳	۵ ۴ ۳	۵ ۴ ۳	۵ ۴ ۳
۳ ۳ 6 5	2	3 5	6	—	—	—	—
۳ ۳ ۳ ۳	۳	۳	۳	—	—	—	—
6 6 6 5 3	2	3 5	3	—	—	—	—
4 ۳ ۳ ۳ ۳	۳	۳	۳	—	—	—	—
3 3 5 3 2 1	5	6 1	2	—	—	—	—
۳ ۳ ۳ ۳	۳	۳	۳	—	—	—	—
2 2 2 2 2 1 6	5	6 1	6	—	—	—	—
۳ ۳ ۳ ۳	۳	۳	۳	—	—	—	—

1. kép. A 8. példa e dallamának eredeti formája Chev  kottairással (MO1/668. old.)

• *La'-mi-re-la ereszked s  negysoros dallamok* (8. példa). A dallamok túlnyomó többségének kadenciája 8(5)4 illetve erre visszavezethet ¹⁴. Az azonosnak mondható kadenciák ellenére igen nagy változatosságot látunk: a h t sz tagost l (8b) a tizenöt sz tagosig (8y) sokféle sz tagysz mot és sorhosszt. A sorok k t-, három ill. n gy temesek is lehetnek. Ugyan gy az első sorok között található olyan, mely csak g'-ig ny lik fel (8a), de olyan is, mely a d'-t is megszólaltatja (8v1). Leggyakoribb a domb-völgy alakú első sor, de van 'stagnáló majd völgy' (8j), ill. v lgygyel kezdődő is (8r,s). Gyakori az

¹⁴ Követel a 8(4)5 kadenciájú 8s,t és a 8(5)5 kadenciájú 8n. A 8c,g,h stb. egyes sorai végén hallható le-ill. felhajlás nem változtat a kadenciák jellegén. A 8h második zenei sora végén kezdődik a harmadik szövegsor.

$A_k^5 A^5 A_k$ A egymagvú forma (8e,f), s a kvintváltás – eltekintve a harmadik sor magas kezdésétől, különösen a sorok második felében gyakran igen szabályos¹⁵. Ezek a négysoros dallamok láthatóan igen egységes stílust alkotnak, melyeket a dallammozgás, a közös kadenciák és a közös szerkezet fognak össze. Figyelemreméltó, hogy található olyan nem kvintváltó dallamok is, melyek dallamvonalukban, kadenciáikban, felépítésükben egyes kvintváltókkal szinte azonosaknak mondhatók, mint például a nem kvintváltó 8u és a kvintváltó 8y¹⁶.

• *Dó- és szó-pentaton kvintváltó dallamok* (9. példa). A fenti mongol dallamok hangneme *la*-pentaton volt, de előfordul *szó-* és *dó*-pentaton kvintváltás is. Ahogy *la*-pentaton esetben, itt is gyakori a transzponált rész magas kezdése. A *szó*-pentaton dallamok a *9e* kivételével kétsorosak. Kiemelkedik közülük egy 7(4)b3 kadenciás csoport (*9b-e*), és érdemes felfigyelni arra, hogy ha ezeket a dallamokat egy hanggal felfelé transzponáljuk, akkor éppen a *la*-pentaton esetben domináns 8(5)4 kadenciasorú, s egyes esetekben dallamvonalukban is hasonló dalokat kapjuk (pl. *8a-d*).

A *dó*-pentaton dallamok (*9i-o*) a *la*- és a *szó*-pentatonokhoz hasonlóan két- ill. négysorosak, egy- és kétmagvúak és a *szó*-pentatonokhoz valamint a *la*-pentatonok zöméhez hasonlóan rendszerint közepes magasságúak. Itt is található részlegesen kvintváltó (*9m-o*) ill. kvartváltó dallam (*9p*).

• Végül felhívom a figyelmet néhány mongol dallamra. A rövid, kétsoros *10a* első és második üteme között szekundszekvencia van. A *10b*-ben felfelé történő kvartválasz látható, a *10c* pedig egyedi az AB_kAB szerkezetével. A *10d* architektonikus felépítése (AA^5BA) hasonló az új stílusú magyar dallamokéhoz, de egyedi a mongol népdalok között. A *10e* felfelé történő kvart-kvintválasz nyomait mutatja, a *10f* pedig ritmusában utal magyar népdalokra. Utolsóként egy teljességgel egyedi plagális dallamot mutatok be (*10g*).

AZ EVENKI KVINTVÁLTÓ STÍLUS

A kvintváltó szerkezet fontos szerepet játszik a Belső-Mongóliában lakó és a mandzsu-tunguz nyelvcsaládba tartozó *evenki* nép zenéjében is; a megvizsgált evenki kötet dallamainak több mint negyede (133-ból 29) kvintváltós¹⁷. Ezek a kvintváltó dalok többnyire rövidek és kétsorosak. A 29 evenki dallamból 10 *la*-pentaton, 18 *szó*-pentaton s csak egyetlenegy *dó*-pentaton van. A *la*- és a *szó*-pentaton dalok sorait alapvetően sima, kettős domb jellegű mozgások és a *c-g* ambituson belül mozgó, *b'*-re csak díszítőhangokon felnyúló első sor jellemzi. Nem ritka, hogy a dallam a vége előtt lekanyarodik az V. fokra (pl. a *la*-pentaton *11h* és szinte mindegyik *szó*-pentaton dallam).

• A *la*-pentaton evenki dallamok között van egy kisebb 5(5)1 kadenciás csoport (*11a,b*), többségüket azonban – a mongol kvintváltókhöz hasonlóan – a *la'-mi-re-la* ereszkedés, tehát a 8(5)4 belső kadenciák jellemzik (*11d-i*).

A *szó*-pentaton evenki dallamok túlnyomó része a *szó-re-dó-szó*, ereszkedéssel, tehát a 7(4)b3[VIII] kadenciákkal jellemezhető (*12b-r*). Ez az ereszkedés éppen egy hanggal lejjebb, mint az imént látott *la*-pentaton *la'-mi-re-la*, és nemcsak kétsoros, hanem négysoros (*12o,p*) formában is látható.

¹⁵ Vikár László (1993) szerint a kvartváltás alapvetőbb mint a kvintváltás, és „a tonális kvintváltó dallamok magas 3. sora... végül is kvartválasz a kvintválaszon belül.”

¹⁶ Részlegesen kvintváltók vagy nem kvintváltók pl. *8h,j,n,p-v*.

¹⁷ EV

AZ ÉSZAK-KÍNAI KVINTVÁLTÁS

Kínai kvintváltó dallamról Szabolcsi Bencétől (1956) és Vikár Lászlótól (1958a,b) tudunk. Mindketten nagyobb mennyiségű anyagot vizsgáltak át a pekingi Zene tudományi Intézetben, ahol mintegy hatvanezer, jórészt lejegyzett dallamot tartanak nyilván.

2. kép. A Dzo-uda terület térképe a Sven Hedin-expedíció VIII. kötetéből (MOSH)

Szabolcsi (1956) beszámolójának egyik példája sem kvintváltó, ellenben *A Magyar zene-történet kézikönyvében* hoz olyan kínai példát, mely a bemutatott mongol kvintváltó dallamok legnépesebb csoportjába tartozik¹⁸. Vikár (1958a) az Ordosz-vidék Ho-Csüi tartományából származó dallamok között talált olyanokat, melyeknek a vége kvintváltó, ezenkívül közül belső-mongóliai *dó*-kvintváltó valamint a Santung tartományból ill. Jünnanból származó *la*-kvintváltó dallamokat. Noha szórványos adatok máshonnan is előkerültek¹⁹, az adatok többsége Kína északi részéből való²⁰, s mindegyikre ugyanaz a *la'-mi-re-la* ereszkedő kadenciásor jellemző, amit a mongol kvintváltóknál is megfigyelhettünk.

Vikár László úgy véli, hogy a kvintváltás Kína egyetlen területének a népzenejében sem játszik alapvető szerepet. Mindenesetre a példák zöme az északi területekről származik, és e területet a császári korban két-három évszázad alatt északról és északnyugatról folyamatosan hun, avar, mandzsu, mongol, török stb. pusztai nomád törzsek hódították meg. A törzsek azután fokozatosan elkínaiasodtak, hogy egy következő törzs őket is leigázza. A mongol stílus ismeretében nem zárható ki, hogy az észak-kínai kvintváltó dallamok mongol hatásra alakultak ki.

Mivel kevés az adat, elemzés helyett csak a néhány példát mutatom be. Annyi azonban megemlítenő, hogy a legtöbb kínai példa *la*-pentaton, első és második soruk együtt dombot formáz és némelyikük kezdéskor *d*-ről *g*-re megy fel, ennyiben hasonlítanak a mongol kvintváltó dalokhoz. Többet is lehet mondani, hiszen a *13b,d,e,f* példákban pontosan, a *13a* és a *13f* példákban pedig kissé elmosódottan lehet látni azt a mongol kvintváltó stílusban igen gyakori dallamelképzelést, mely során a dallam először az 5. fokról felkapaszkodik a 8. fokra, ott megpihen, majd újra leereszkedik az 5. fokra. A dallam második része leszáll a 4. fokra, itt megpihen, majd tovább ereszkedik a *la* záróhangra.

A KVINTVÁLTÓ STÍLUSOK ÖSSZEVETÉSE

Tekintsük át most az egyes népek kvintváltó stílusait formák, dallamívek, kadenciák és fontosabb dallamcsoportok szerint. A statisztikák számai természetesen csak az átvizsgált dallamokra érvényesek, de az arányok és a fő tendenciák így is kirajzolódnak. A megvizsgált 55 magyar pentaton kvintváltó dallam Vargyas Lajos (1981)-ből és Kodály (1937)-ből, a 77 csuvas dallam Vikár László (1979)-ből, a 143 cseremiszi dallam Vikár László (1971)-ből származik. Az 51 mongol és 29 evenki dalt Emsheimer (1943), MO1, MO2 és MOE-ből; a 7 kínai dalt pedig Szabolcsi (1956), Szabolcsi (1979) és Vikár (1958a,b)-ből idézem.

• **HANGNEMEK.** A magyar anyag egyedi abban, hogy – bár többnyire hangsúlytalan helyeken – dallamaiban gyakoriak a pentaton rendszeren kívül eső hangok²¹. Egyedi abban is, hogy jóformán csak *la*-pentaton kvintváltókat tartalmaz. A többi vizsgált kvintváltó anyag szinte tökéletesen pentaton, s rendszerint háromféle pentaton skálát is használ. A mongolban és a kinaiban a magyarhoz hasonlóan a *la*-pentaton dominál (a kicsiny

¹⁸ Ezt a példát Kodály (1937–1976:97) is idézi.

¹⁹ Egy szinte tökéletes kvintváltó dallam Dél-Kínából, és egy másik dallam, melyet egy pekingi színházi előadáson hallott Vikár László.

²⁰ Két belső-mongóliai, egy shantung-i és egy choekyangi dallam.

²¹ Előfordul *fríg kvintváltás* is (Szendrei–Dobszay–Rajeczky 1979: II/248; Vargyas 1981: 59–60, 027; 1990b:326–327). Pávai szerint (1993:155) a nyilvánvalóan ötfokú dallamokban megjelenő fríg zárlat annak a jele, hogy a valódi fríg jellegű kvintváltók is ilyen ötfokú előzményekből alakultak ki. A dúr kvintváltó dallamok előzményei pedig 18–19. századi lejegyzésekben bukkantak elő, és Vargyas szerint a népzeneben található nagy mennyiségű ötfokú kvintváltó dallam hatására alakultak ki.

kínai anyag dallamai egyetlen kivétellel *la*-pentatonok). A mongolban a fejlett négysoros kvintváltók *la*-pentatonok, s míg kétsoros *szó*-pentaton dallam sok van, *dó*-pentaton csak részleges kvintváltó formában lép fel²². Az erdei cseremiszek kvintváltói *szó*-pentatonok, a hegyi cseremiszek kvintváltói pedig *la*- ill. *dó*-pentatonok. A csuvasoknál mind a három pentatónia képviselve van több *szó*- és *la*-pentaton dallal, kevesebb *dó*-pentatonnal.

• DALLAMMOZGÁS

***La*-pentaton.** A magyar kvintváltókra jellemző a soron belüli konjunkt mozgás, vagyis a változatlan hangon maradás ill. a szomszéd pentaton hangra való lépés, de jóformán minden dallamban van egy, szinte a dallamot jellemző jellegzetes pentaton ugrás²³. A sorokra tehát a szelíd mozgás jellemző, legfeljebb kvart-kvint ambitusokkal és jellemző az is, hogy a dallamok első sorai nemigen nyúlnak *g'* fölé. Hasonlóan szelíd mozgásúak a kínai dallamok is. Ezzel szemben a mongol, evenki dallamokban egy-egy sorban gyakran több pentaton ugrás is található. Jellemző azonban, hogy soron belül egy irányba legfeljebb két ugrás történik, majd a dallam egy-két ellenkező irányú ugrással visszatér a kiindulási hely közelébe. E mozgások domb, völgy, domb-völgy ill. völgy-domb alakúak. A mongol és az evenki stílusban a sorok ambitusa is nagyobb, a *b'* szerepel az első sorban, bár rendszerint csak súlytalan helyen. A cseremisiz és csuvas dallamok között vannak olyanok, melyekben a *b'*-nél magasabb hangok is meghatározó szerepet játszanak. Ugyancsak egyes cseremisiz és a csuvas dallamokban előfordul az első sorban az *a'*, s ezek a dallamok mind kétrendszerű kvintváltók. Az evenki és a mongol (valamint a kínai) *la*-pentaton kvintváltó dallamok túlnyomó része egyrendszerű.

***Szó*-pentaton.** A magyar és a kínai dallamok nincs között *szó*-pentaton. A mongol és az evenki *szó*-pentaton kvintváltó dallamokra jellemző a mély első rész (*a c* ill. *b* hang dominánsan szerepel, *s* a főhangok *g'*-nél nemigen merészkednek magasabbra). Ezzel összhangban az evenki dallamok második részében gyakori az V. fok, míg a mongol dallamok nem merészkednek a VII. fok alá. Ezzel szemben a cseremisiz és csuvas *szó*-pentaton dallamok egy része felmegy *a'*-ig, sőt sok dallam egészen *d'*-ig. Az alacsonyabb és a magasabb cseremisiz s csuvas *szó*-pentaton dallamok túlnyomó többsége felhasználja az *a'* hangot, így ezek kétrendszerűek.

***Dó*-pentaton.** A cseremisiz és a csuvas *dó*-pentaton dallamok sorai igen mozgékonyak, ambitusuk rendszerint *d*-től *b'*-ig, vagy akár *c'*-ig, sőt *f'*-ig is terjedhet. A záróhang előtt sokuk leszáll az I. ill. a VII. fokra. Leggyakrabban egyrendszerűek. A mongol *dó*-pentaton dallamok is lemennek zárás előtt az I. vagy a VII. fokra, azonban legmagasabb hangjuk általában a 7. fok, a 8. sokszor csak súlytalan hangokon fordul elő. Kezdésük rendszerint alacsony. A többi vizsgált népnél *dó*-pentaton kvintváltás csak elvéve fordul elő.

• **FORMÁK.** A formák²⁴ meghatározásánál nem mindig dönthető el egyértelműen, hogy egy sort A-val, A_v-vel vagy B-vel jelöljük, de az esetek többségében mégis mód

²² Pl. egy-egy AB_v⁵AB ill. AB_v⁵CB forma.

²³ Ugrás alatt a *pentaton* skála egy vagy több hangjának az átlépését értem. Tehát pl. a *mi-szó* vagy *la-dó* lépéseket most nem számítom ugrásnak, míg a *dó-mi*, vagy *re-szó* stb. lépéseket igen.

²⁴ Érdemes elgondolkozni azon is, van-e lényeges különbség a kvintváltás egyes fajtái, pl. az egymagvú A⁶A⁵A²A ill. A⁴A⁵A⁴A és a szekvenciális ereszkedés között. A kvintváltás ezen formái esetén ugyanis a sorok kadenciái *mi-re-la-szó*, *la'-szó-re-dó* ill. *szó'-re-dó-szó* vagyis a pentaton szekvenciából csak egy-egy lépés marad ki. Ugyanakkor az A_k⁵A⁵A_kA egymagú vagy az A_(v)⁵B_(v)⁵AB kétmagú forma világosan transzponált jellegű. Különösen transzponált jellegű a nem párhuzamosan mozgó, hanem egymásba fonódó *A* és *B* sorokat tartalmazó 4(5)VII kadenciás hegyi cseremisiz típus. Általában úgy tűnik, hogy ha a második sor

van erre. A_v -vel jelölöm a sort, ha A-tól nem, ill. csak kisebb mértékben tér el, s csak a sor első felében. A_k -val jelölöm a sort, ha az A sortól a sor végén tér el jelentősebb mértékben. A következő táblázatokban azt mutatom be, hogy az illető jelenség az összes kvintváltó dallam hány százalékában jelentkezik. A 100 százalék a következőket jelenti: 55 magyar, 77 csuvas, 143 cseremiszi, 51 mongol, 29 evenki és 7 kínai kvintváltó dallam.

La -pentaton	magyar	csuvas	cseremiszi	mongol	evenki	kínai
$A_v^5 A$				33	21	14
$A^5 A$					14	
$A_v^5 A^5 A_v A$				2		
$A_k^5 A^5 A_k A$	22	13	9	8		
$A_k^6 A^5 A_k^2 A$			10			
$A^6 A^5 A^2 A$			3			
$A^8 A^5 A^4 A$						
$A^5 B^5 AB$		11	3			
$\Delta^5 B^5 AB$			3	25 ²⁵		
$A_v^5 B_v^5 AB$	13	3		16		43
$A_v^5 B_k^5 AB$	9					
részleges	38	4				29
egyéb ²⁶		13	6	2	14	7

A hasonlóság főként abban nyilvánul meg, hogy a tökéletes kvintváltás mindenhol ritka²⁷, az $A_k^5 A^5 A_k A$ forma szinte minden stílusban fontos szerepet játszik, valamint döntő többségben vannak az egymagú formák. Ugyanakkor az eltérések is jelentősek. Egyediek a cseremiszek $A^6 A^5 A^2 A$, a hasonló jellegű $A_k^6 A^5 A_k^2 A$ valamint a kvázi-egymagú és sokszor szintén az $A^6 A^5 A^2 A$ forma nyomait tartalmazó $\Delta^5 B^5 AB$ formái. A cseremiszi anyag általában véve is a legszabályosabbnak s a leginkább egymagúnak tűnik. A mongolban és az evenkiben sok a kétsoros forma, a magyar anyagban pedig sok a részleges kvintváltás²⁸. Kisbetűvel (pl. ab^{4-5}/cb) jelzem a formát, ha a kétsoros dal sorai két ütemre bonthatók, s $A^{4-5} A$ -et írok, ha az első sor nem tagolódik több részre.

kis távolságban, párhuzamos mozgással követi az elsőt, akkor inkább szekvenciázó jellege van a dalnak, ha pedig az első két sor mozgásai nem párhuzamosak, akkor a kvintváltó érzet erősebb.

²⁵ Itt is gyakran előbukkan az $A_k^6 A^5 A_k^2 A$ jelleg. Az A és B sorok szinte mindig párhuzamosan mozognak. Példa néhány A/B belső szerkezetre: $a^2 b/ab^2$; $a^2 b/ab$; $a^2 b_k/ab$; $a^2 b/ac$; ab/cb^2 ; ab^4/ab .

²⁶ Ahol csak kvintváltó nyomok vannak.

²⁷ A magyar anyagra vonatkoztatva erre már Vikár (1994) felhívja a figyelmet: „... az 1. sornak csak egy része ismétlődik meg öt hanggal mélyebben a 3. sor azonos helyén, a 2. sornak pedig rendszerint a végét halljuk újra transzponálva a 4. sor, azaz a dallam legvégén.”

²⁸ Az egyedi kétsoros dalok leggyakoribb formája az ab^{4-5}/cb (6 db) ill. az $A^{4-5} A$ (4 db) Ezen kívül a $a^2 b^5/ab$ és $a^{4-5} b/ac$ -ből 1-1 db van. A négyesoros típusokhoz csatolható kétsorosok formája leggyakoribb az $a_{(v)}^5 b_{(v)}^5/ab$ (5 db), ezen kívül van egy-egy $a^4 b_v^5/ab$ és ab^5/cb is.

Szó-pentaton	magyar	csuvas	cseremisiz	mongol	evenki	kinai
A_v^5A					41	
A^5A					14	
$A_k^5A^5A_vA$				2		
$A_k^5A^5A_kA$		13	5	8		
$A_k^6A^5A_k^2A$			10			
$A^0A^5A^2A$		6	3			
$A^8A^5A^4A$		17	12			
A^5B^5AB			4		2	
A^5B^5AB			12	3		
$A_v^5B_v^5AB$		1		2		
részleges ²⁹						
egyéb			6		24	

Míg a magyar anyagban ez a hangnem hiányzik, a mongolban pedig igen ritka, a többi népnél szép számban szerepelnek szó-pentaton kvintváltó dallamok. Akárcsak *la*-pentaton esetben, itt is kevés a tökéletes kvintváltás és kevés a valódi kétmagú forma. Az $A_k^5A^5A_kA$ több népnél is fontos szerepet játszik. Általában véve a cseremisiz és a csuvas hasonló, a többi pedig tőlük és egymástól is meglehetősen eltérő képet mutat. Egyedi, hogy az evenkiben sok a kétsoros forma, s ezek között van tökéletes kvintváltó. A cseremisiz és csuvas anyagban nagy számban látható $A^8A^5A^4A$ valamint A^5B^5AB forma csak szó-pentatonban és kizárólag ezeknél a népeknél látható. Az $A^6A^5A^2A$ forma a cseremiszen kívül csak a csuvasban jelenik meg. A cseremisiz és csuvas anyagban sok különböző forma van, míg az evenki és mongol anyagban kevés.

Dó-pentaton	csuvas	cseremisiz	mongol	evenki	kinai
A^5A					14
$A^6A^5A^2A$	6	11 ³⁰			
A^5B^5AB			5 ³¹		
A^5B^5AB	3				
részleges	5		14		
egyéb			2		

Dó-pentaton dallamok csak a cseremisiz és a csuvas anyagban vannak nagyobb számban, mégpedig főleg $A^6A^5A^2A$ formában. Ezen kívül a cseremisizben sok a tökéletes kvintváltás is. A mongolban csak részleges dó-pentaton kvintváltás fordul elő, a magyar és az evenki anyagban az sem.

• **DALLAMÍVEK.** A félhang nélküli pentaton skálán történő dallamozgás jellemzése nem könnyű feladat. A dallamvonal a hiányos skálán lépkedés során igen hamar

²⁹ Pl. $A_v^5B_k^5AB$, AB^5CB , A^5BAC stb.

³⁰ Formájuk leggyakrabban $A_{(v)}^6A^5A_{(v)}^2A$, tehát nem tökéletes szekvencia.

³¹ Egyes részleteikben többnyire $A^6A^5A^2A$ jellegűek, ahol $AB=a_k^2b/ab^2$; a^2b_k/abc , a^2b/ac , a^4a/a^3a_k , a^4a_k/a^2a . Az A és a B sor között többnyire vannak párhuzamosságok, vagyis a B sor az A sor vonalát követi, esetleg kissé változó távolságban. Érdemes emlékeznünk arra, hogy a pentaton hangsor egyenetlen lépései miatt még a hangról hangra követés is kissé eltérő dallamvonalakat ad.

messzire eltávolodhat, majd ugyanolyan hirtelen vissza is térhet. Néha csak egy-egy hang figyelmen kívül hagyása után rajzolódik ki a forma, az alábbi összesítést mégis jellemzőnek tartom. A vizsgált dallamok alapvető dallammozgásai a következők.

DOMB JELLEGŰ a) *domb* (= domb előtte kis ereszkedés vagy utána kis emelkedés; domb előtte vagy utána stagnáló mozgás); b) *kettős domb* (=ereszkedés–domb, domb–ereszkedés); c) *domb–völgy*. **VÖLGY JELLEGŰ** a) *völgy* (=völgy előtte kis emelkedés vagy utána kis ereszkedés, völgy előtte vagy utána stagnáló mozgás); b) *kettős völgy*; c) *völgy–domb*. **ERESZKEDŐ** a) egyszeres ereszkedő; b) kétszeres ereszkedő. **EGYEDI** a) kis ambituson fel-alá mozgó; b) nagy ambituson fel-alá mozgó.

La-pentaton	magyar	csuvas	cseremisiz	mongol	evenki	kínai
domb	22			14		57
kettős domb	2	9	17	4	38	14
domb–völgy	2	4	3	27		
völgy	20		1			
kettős völgy		1				
völgy–domb	35	1	8	12		14
ereszkedő	2	1				
2*ereszkedő	2	1				
egyedi	18	5	19	14	62	

A magyar anyagban egyedi módon a sorok formája legtöbbször völgy, esetleg az elején vagy a végén kisebb felugrással ill. lelépéssel. A kettős domb a magyaron kívül szinte mindenhol fontos, és sok az egyedi forma is. A völgy–domb jelleg a magyar, cseremisiz és a mongol dallamokra, míg a domb a magyar, mongol és kínai dallamokra jellemző.

Szó-pentaton	csuvas	cseremisiz	mongol	evenki	kínai
domb	8	5	6	10	
kettős domb	13	6	2	10	
domb–völgy	3			10	
völgy					
kettős völgy					
völgy–domb	1			10	
ereszkedő	7				
2*ereszkedő	1				
egyedi	14	11	8	28	

Alapvető mindenhol a domb és kettős domb és sok az egyedi forma is. A csuvasban ereszkedő jelleg is fellép. Az evenkiben több forma oszlik el egyenletesen.

Dó-pentaton	csuvas	cseremisiz	mongol	evenki	kínai
domb	10	3			
kettős domb		6	2		14
domb–völgy	3		6		
völgy	4				
kettős völgy		1			
völgy–domb		3	3	4	
ereszkedő	1				
egyedi		3			

A csuvas és cseremiszt anyagban sok a domb, ám a kettős domb csak a cseremiszt jellemzi. A többi forma hol az egyik, hol a másik népnél bukkan elő.

• KADENCIÁK

La-pentaton	magyar	csuvas	cseremiszt	mongol	evenki	kínai
5(1)1	13					14
7(b3)b3	4					
8(b3)4	11					
4(5)VII	5	4	15			
5(5)1	5		3	4	14	
7(5)b3	25		3			14
8(5)4	15	20	25	45	14	57

A magyar kvintváltó dallamoknak sokféle kadenciája van. Kiugróan sok minden népnél a 8(5)4, a cseremisztben ezen kívül a 4(5)VII-ből van sok. Egyes népeknél az 5(5)1 és 7(5)b3-ból van még jelentősebb számban.

Szó-pentaton	csuvas	cseremiszt	mongol	evenki
2(4)V	4			
4(4)VII	4			
5(4)1	12	3		
7(4)b3	18	16	10	48
8(4)4		6		

Mindenhol sok a 7(4)b3, a mongol és az evenki anyagban pl. szinte csak ez van, míg a cseremiszt és csuvas anyag sokkal színesebb képet mutat. A cseremiszt-csuvas anyagban több 5(4)1 is található. 8(4)4 kadencia csak a cseremiszt anyagban van.

Dó-pentaton	csuvas	cseremiszt	mongol	evenki	kínai
5(7)1	6	7			
7(7)b3	3				
8(7)5		8			
9(7)4					14
10(7)5	3				
10(7)7	4				

Szinte csak a cseremiszt és csuvas anyagban vannak dó-pentaton kvintváltók. 5(7)1 mindkettőben megtalálható, ezen kívül a cseremisztben sok 8(7)5 van, a csuvasban pedig néhány 10-es első kadenciájú dallam.

KVINTVÁLTÓ DALLAMCSOPORTOK

Ebben a fejezetben az egyes népek kvintváltó stílusain belül a zeneileg összetartozó dallamcsoportokat igyekszem megmutatni. Elszigetelt dallamok hasonlósága nem mond sokat, de a dallamcsoportok között vont párhuzamok már beszédesek lehetnek, ezért csak olyan dallamcsoportokat vettem figyelembe, melyek legalább három különböző, de mégis ugyanazt az eszmét hordozó dallamból állnak. Ugyanakkor a nagyon közeli

variánsokat a csoport egyetlen tagjának számítom³². Ily módon a jelentékenyebb zenei gondolatok erősebben jelennek meg, a kevésbé jelentőseket pedig ez alkalommal figyelmen kívül hagyom.

Az alábbi dallamcsoportok zeneileg többé-kevésbé összetartoznak. Az összetartozást az azonos hangsor, az első sorok hasonló magassága, a hasonló kadenciák valamint az első sorok hasonló dallammozgása biztosítja³³. Az első sor magasságáról néhány szót kell külön ejteni. Akárcsak a dallammozgásoknál itt is célszerű egy bizonyos összevonás, hiszen ha mechanikusan vennénk figyelembe az ambitusokat, akkor túl sok csoportot kapnánk. Az anyag tanulmányozása után úgy tűnik, hogy az első sorok magasságait a következő csoportokba lehet osztani: a) *kis magasság*, ahol a *c* fontos szerepet játszik, és a legmagasabb hang nem megy *g* fölé; b) *közepes magasság*, ahova a *d* és *b'* között mozgó sorok kerülnek (ez a többség); c) *nagy magasság*, ahol a *c'* vagy annál is magasabb hang fontos szerepet játszik. A ritka kis magasságokra a szövegben utalok, a közepes magasságokat nem jelölöm, a nagy magasságokat pedig * -gal jelzem.

Természetesen nincs mód az összes dallam részletes ismertetésére, a dallamcsoportokhoz most általános leírást és egy-egy példát tudok adni.

LA-PENTATON DALLAMCSOPORTOK

Az egyes dallamcsoportok összevetésekor nem ismételtetem azt a közismert tényt, hogy a magyar dallamokban gyakran hallható a pentaton skálán kívül eső hang, míg a többi nép zenéjében ilyenek gyakorlatilag nem léteznek³⁴.

Magyar la-pentaton dallamcsoportok

1. A 'páva'-dallam 7(5)b3 és 7(b3)b3 kadenciákkal. Első sora egy 8.-tól 7. fokig haladó völgy, második sora pedig a 8. fokról az 5. fokra haladó völgy vagy egy b3-on záró ereszkedés (14a,b).

2. A 'páva'-dallamtól eltérő 7(5)b3 kadenciás kvintváltók. Első soruk a 8. fokot írja körül, második soruk pedig egy magas csúcsú domb vagy egy völgy-domb (14c).

3. 4(5)VII kadenciás kvintváltók. Első soruk 8. csúcsú domb, második soruk pedig az 5. fokra ereszkedik alá simán vagy domb formájában (14d). Előfordul hasonló kadencia alacsony első soral is (14e).

4. Az 5(5)1 és 5(5)b3 kadenciás kvintváltók vegyes képet mutatnak, közös bennük az, hogy első és második soruk is – esetleg egy felugrás után – többnyire a 8. fokról hajlik alá (14f).

5. A 8(5)4 és 9(5)5 kadenciás kvintváltók némelyikének első két sora a 'páva'-dallamhoz hasonlóan két völgyből állhat s a második völgy végén itt is van egy kis lehajlás. Ezek a sorok a 7–8–9. fokokról indulnak (14g).

³² Vagyis legalább a dallamsorok hosszának, ritmusának vagy a dallammenetnek észrevehető módon különbözőzőnek kell lenni.

³³ A szótagszámot nem vehetjük alapul, mert ez a cseremis, csuvas, mongol stb. népzeneben sokkal rugalmasabb, mint a magyarban. Ugyanígy a szótagszámmal összefüggő ritmust sem lehet osztályozási szempontnak venni. Vikár László (1971, 1979) az azonos hangnemű dallamokat először kadencia szerint bontotta csoportokra, majd ezeket a csoportokat előbb az első sor dallamvonala (domború majd homorú), majd ambitusa szerint osztotta tovább. A kis ambitusú dallamokat megelőzik a nagy ambitusúak. Noha ez a csoportosítás igen alapvető szempontokat vett figyelembe, mégis sokszor kerültek egymás mellé olyan dallamok, melyeknek a dallamvonala nem hasonlít. Úgy tűnik, jobb eredményt kapunk, ha a dallamvonal 'magasságát' a rendezés korábbi fázisában vesszük figyelembe.

³⁴ Kivéve természetesen a kétrendszerű kvintváltás máshogyan értelmezendő jelenségét.

Csuvas *la*-pentaton dallamcsoportok

1. 4(5)VII kadenciás dallamok. Ezeket a rövid dallamokat az első sor *la'-dó'-la'-mi-re* váza jellemzi (3 db pl. 14*h*). Hasonlóak a magasabb első sorú magyar 4(5)VII kadenciásokhoz (14*d*),

2. A 8(5)4 kadenciás dallamokat a *la'-mi-la', dó'-la' (-mi)-la'* váz jellemzi (15 db pl. 14*i*)³⁵. A csoport kisebb ambitusú dallamainak némelyikéhez állíthatunk hasonló magyar dallamot (14*f* és 14*j*). Ugyanakkor a cseremiszi és a csuvas dallamok többségének első sora magasabb és hosszabb mint a magyar dallamoké, s míg a magyar dallamok többségében a kvintválasz reális, a csuvasban tonális és reális válasz is van, a cseremiszi dallamok kvintválasza pedig tonális.

Cseremiszi *la*-pentaton dallamcsoportok

1. 4(5)VII kadenciák, főként domb vagy kettős domb első sorú dallamok (24 db pl. 14*k*). Soraik rendszerint hosszabbak és mozgékonyabbak, mint magyar ill. csuvas társaiké³⁶ (pl. 14*d,h*).

2. 5(5)1 kadenciás vegyes csoport (4 db), dallamai az ilyen kadenciás magyar dallamokhoz hasonlóan nem nyújtanak egységes képet.

3. 7(5)b3 kadenciás vegyes csoport (4 db). Ez ugyan 'páva'-kadencia, ám – noha két darab rövidebb is van köztük³⁷ – a csuvas dallamok hangsúlyai, dallamvonala eltérő a 'páva'-dallam völgyeitől.

4. 8(5)4 kadenciás csoport, 20 domb ill. domb-völgy, 11 homorú jellegű dallammal (14*l,m*). A csoportbeli cseremiszi dallamok között a csuvas és magyar dallamoknál nagyobb ambitusúak is akadnak. Míg az ilyen kadenciájú magyar dallamok legmagasabb hangja *g'* vagy *a'*, a csuvas dallamoké pedig *b'* és csak ritkán *c'*³⁸, addig a cseremiszi dallamok között gyakoribb a magas, tehát huzamosan *b'*-n tartózkodó, sőt *c'*-re is fellépő első sor.

Mongol *la*-pentaton dallamcsoportok

1. Vegyes csoport, egyedi dallamokkal (6. példa). Szinte csak az a közös bennük, hogy egyes részeik között kvintpárhuzam van (10 db). Egyes dallamokban már kezdéskor előfordul az 1. fok, s szinte minden csoportbeli dallamra jellemző, hogy a kvintpárhuzam inkább csak a sorok végén alakul ki.

2. A 8–5–4–1 ereszkedést karakteresen tartalmazó kétsoros dallamok (7. példa). Ezeket a dallamokat megfelelő négysorosakkal is egy csoportba lehetne tenni. Itt is gyakori, hogy a kvintpárhuzam csak a sorok második felében alakul ki.

3. 8(5)4 kadenciás vagy ilyenre visszavezethető négysoros dallamok (8. példa). A mongol stílust egységes kadenciák, többé-kevésbé eltérő dallamvonalak és a sorhosszakban meglevő sokféleség jellemzi. E mongol dallamok egyrendszerűek, és sok dal első sora többnyire a *c-g'* sávban mozog. Jellemző rájuk a *mi-la'* kezdőlépés. Párhuzamba állítható a *def* és még sok mongol dallam pl. Kodály (1937) No 15 és No 63-mal. Ugyanakkor van egy magasabb domb-völgy alakú hosszú sorokat tartalmazó réteg is (pl. 8*l,m,n,o,w*). Vannak hasonló kadenciájú és magasságú cseremiszi dallamok is (pl. 14*k,m*).

³⁵ Idetartozik egy-egy 7(5)b3 és 7(7)4 kadenciás dallam is.

³⁶ Akad példa rövidebb sorra is, pl. Vikár (1971) No. 270, de ez is jóval mozgékonyabb a magyar dallamoknál. Ugyanakkor megemlítem, hogy Kodály (1937) 23. példája (*la'-la'-mi-mi dó'-dó'-ti'-la' la'-szó're*) ugyanolyan nagyobb ambitusú ugráló föl-le mozgást végez, mint a cseremiszi-csuvas dalok, bár az utóbbiakban dallamkezdő *la'-mi* lépés nem fordul elő, hanem dallamkezdéskor rendszerint fölfelé ugranak.

³⁷ Vikár (1979) No 280 és 281.

³⁸ Kivéve a csuvas reális kvintváltókat, ahol a legmagasabb hang rendszerint *a'*.

Evenki *la*-pentaton dallamcsoportok

Az igen egységesnek mutakozó kétsoros evenki kvintváltó dallamokat 5(5)1 és 8(5)4 kadenciák és a jellemzően kettős domb formájú, alapvetően a *d-g'* ambituson belül mozgó első sor jellemzi (11*b,d*). Ezek a dallamok leginkább a mongol dallamokra hasonlítanak *mi-la'* kezdetű kis ambitusú első soraikkal.

Kínai *la*-pentaton dallamcsoportok

Természetesen hét kínai kvintváltó dallam kevés ahhoz, hogy általános érvényű következtetéseket vonjunk le, ám még ebből a kevésből is kirajzolódik egy dallamcsoport, mely a hét dallam közül ötöt magába foglal. A dallamok jellemzői a 8(5)4 kadenciák és a 'magyarosan' lágyabb, csak egyetlen nagyobb ugrást tartalmazó domb-szerű, *d-g'* ambitusú dallammozgás. A dallamok mind egyrendszerűek (13*a-d*). Magyar dallamokat is állíthatunk párhuzamba kínai dallamokkal, pl. 13*b* – Kodály (1937) No5 vagy 13*f* – Kodály (1937) No9. Ide csatolható az egyetlen kettős domb mozgású és 7(5)b3 kadenciájú dallam, melyhez Szabolcsi (1979:107 = 13*a*) hozott magyar, cseremiszi, csuvas, kalmyk és mongol párhuzamot.

Szó-PENTATON DALLAMCSOPORTOK

Előjáróban megemlítem, hogy a magyar anyagban igen ritka a szó-végződés³⁹.

Csuvas szó-pentaton dallamcsoportok

1. 2(4)V kadenciák, *dó'-szó' la'-mi* vázú első sor, (3 db pl. 15*a*), Ezeket a dallamokat a jellegzetesen mélyen záró első sor teszi egyedivé.

2. 7(4)b3 és 4(4)VII kadenciák. E kétrendszerű dallamok rendszerint *d-n* vagy *f-n* indulnak⁴⁰, és két alcsoportra bonthatók. Az egyik alcsoport első sora közepén lekaparodik *c-re* (15*b*), míg a másik csoport első sorai nem szállnak *f* alá⁴¹ (16 db).

3. 5(4)1 kadenciák. E kétrendszerű dallamok is két alcsoportra bonthatók. Az egyiknek az első sora *f-et d-t* váltogatva ér *g'-re*, s onnan ugrik le *d-re*. A másik alcsoport dallamainak magasabb első sorai *a'* és *f'* között ugrálnak, mielőtt lemennének *d-re* (9 db pl. 15*c*).

4.* Itt is a csuvas 2. csoportban látott 7(4)b3 és 4(4)VII kadenciákkal találkozunk, azonban most az első sor magasabb: jellemző a magas (*c'*, *d'*) kezdés, vagy egy *f'-ről* induló majd ugyanott (ill. *c-n*) végződő, közepén kissé behorpadt domb (8 db pl. 15*e*).

Cseremiszi szó-pentaton dallamcsoportok

1. 7(4)b3 kadenciák. A megfelelő csuvas csoporthoz hasonlóan ezek a dallamok is kétrendszerűek, és ez csoport is kettéoszlik. Az első alcsoport dallamainál az első sor

³⁹ A finális-válással kapcsolatban: Pávai (93:150), Kodály (1937–1981:29), Paksa (1976), Szabolcsi (1956), Vargyas (1981:30–31), Vikár (1958a, 1986:61–62, 77, 93). Ide tartozik, hogy Kodály (1937: 20, 24) a 'Páva' dallam ill. az 'Azt hiszem, hogy' esetében a második sor végén az eredeti 5. fokról b3-ra történő változást feltételez. Ugyanő írja (1937:29): „A magyarban minden ötfokú dallam g_1 -n (la_1) végződik, a keleti népekénél vannak f_1 ($=s_1$), b_2 ($=dó$), c_2 ($=r$), ritkábban d ($=m$) végű dallamok. Nálunk is sok lehetett valaha: Bartók: 193. sz. példája (Pt. 179.) s_1 vég. A Székely Népdalok 107 alatt megvan rendes la_1 végű változata. Pt. 142. Muz. Fo. 45. II.b alatt pedig *dó*-végű variánsa is van!” Kodály (1937:30) írja, hogy egyes dallamok végén (vagy a közepén) előfordulhat, hogy *la* helyett *szó* vagy *dó* áll (Pt. 293–296 és 407–408). „Többnyire a *dó* végűt kell újabb fejleménynek tartanunk.” Vikár (1994:72) pedig így ír: „Bizonyos területeken, pl. a Középvölgy-Káma vidékén nem ritka, hogy egy pentaton dallamnak két különböző végződése is lehet: pl. *do* vagy *so*, másutt *so* vagy *la*, esetleg *so* vagy *re*.”

⁴⁰ Szó-pentaton esetben a csuvas dallamok első sorának 7. vagy 4. fokú zárlatát azonosnak vehetjük, ahogyan ezt az első illetve a harmadik sor végén hallható *f'-c* lecsúszás sugallja is (pl. No 223). Ezért a 7(4)3 kadenciás dallamokat a 4(4)VII kadenciákkal azonos csoportba helyezhetjük.

⁴¹ A kezdőhang néha lehet ugyan *d* vagy *c*, de a dallam erről rögtön felugrik.

közepe lemege *c*-re (6 db pl. 15f), s ezek a dallamok nagy hasonlóságot mutatnak a megfelelő csuvas dallamokkal (pl. 15b).

2. A 8(4)4 kadenciás dallamokra jellemző a mozgalmas első sor, s az, hogy az első sor közepe lemege *c*-re (6 db pl. 15g),

3.* Azok az 5(4)1 kadenciás dallamok, melyeknek az első sora magasra felugrik majd leereszkedik, nem hasonlítanak a megfelelő csuvas dallamokra (2 db).

4.* 7(4)b3 kadenciás dallamok, melyeknek az első sora rendszerint egy vagy két magas domb (9 db pl. 15h). Ennek a csoportnak a dallamai hasonlóak a csuvas 4* csoport dallamaihoz.

5.* 7(4)b3 kadenciák, *a'* körül ugráló mozgású első sorok, különböző dallammetekkel (9 db pl. 15i)

Mongol szó-pentaton dallamcsoportok

7(4)b3 a kadenciája ötnek a nyolc szó-kvintváltóból. Van közöttük kétsoros (9d) és négysoros is (9e). A dallamok nem alkotnak homogén csoportot.

Evenki szó-pentaton dallamcsoportok

Szinte minden evenki szó-pentaton dallamot a 7(4)b3 (belső) kadenciák jellemzik, közülük a kétsorosak egységes zenei stílust képviselnek. A kétsorosaknál is a dallam fő pihenő helyei, az első sor közepén a 7. fok, első sor végén a 4. fok és a második sor közepén a b3. fok. Gyakori a domb ill. kis emelkedés majd domb alakú első sor, de van ugráló dallam is (pl. 12b). Ezek a dallamok általában egyrendszerűek, s a dallamok végén nem ritka az V. fok. Az első sorok többnyire *c-g'* ambituson belül mozognak, egyes dallamokban *b'*-re felugorva, de gyakoribb a *b*-re való lelépés. A kvintváltás többnyire igen szabályos. Ide tartozik két négysoros is, melyeknek van mongol párhuzama (l. 12p és mongol párhuzamát, pl. 9e).

DÓ-PENTATON DALLAMCSOPORTOK

Általánosságban elmondható, hogy a *la-*, *szó-* és *dó-*pentaton hangnemek közül a *la*-pentaton a leggyakoribb és a *dó*-pentaton a legritkább. Ezzel összhangban kevesebb és kisebb méretű *dó*-pentaton csoportokat találunk az egyes népeknél, sőt az sem ritka, hogy egyet sem.

Csuvas dó-pentaton dallamcsoportok

1. 5(7)1 kadenciák, domb jellegű, *a'* vagy *b'* csúcsú első sorral (3 db pl. 16a),

2.* 7(7)b3, 10(7)7 [és 10(7)5] kadenciák, változatosan hullámszó, de mindig magas (*f'-c'*) első sorokkal (6 db pl. 16b),

3.* 5(7)1 kadenciák, belapult domb ill. 'magasról ereszkedés majd domb' formában. A legmagasabb hang *d'* vagy akár *f'* is lehet. (3 db pl. 16c),

Cseremisiz dó-pentaton dallamcsoportok

A hegyi cseremiszek tonális dallamai tartoznak ide. 1) 5(7)1 kadenciák. Az első sor *f* és *b'* között ugrálva halad előre, majd *d*-n zár. (3 db pl. 16d),

2.* 5(7)1 kadenciák, magas csúcsú (11–12. sőt 14. fok) domb vagy kettős domb, a kezdő domb előtt néha kisebb ereszkedéssel (9 db pl. 16e). Hasonlatos a csuvas 3* csoport dallamaihoz.

3.* 8(7)4 kadencia, magas csúcsú (11–12. fok), középen néha kissé belapult domb (6 db. pl. 16f),

4.* 8(7)4, 10(7)5 és 10(7)7 kadenciák, magas kezdéssel majd ereszkedő vagy homorú jellegű dallamsorral (16g). Egy-két hasonló csuvas dallam is van l. csuvas 3* csoport.

Mongol *dó*-pentaton dallamcsoportok

A hat *dó*-pentaton dallam közül vannak két- és négy sorosak is. Két példát mutatok, az első kisebb méretű és ambitusú (9i), a másik pedig a *la*-pentatonoknál látott, hullámvonalban mozgó hosszabb sorokat tartalmaz (9k).

A KVINTVÁLTÓ STÍLUSOK ÁTTEKINTÉSE

A dallamcsoportokat részletesebben már áttekintettük, s ott rámutattam az egyes kadenciacsoportokon belüli eltérésekre. Most átfogó összehasonlítást készítek, és most csak azokat a csoportokat veszem szemügyre, amelyeket legalább négy-öt, egymáshoz hasonló, de nem közvetlen variáns dallam alkot. Az eltérések ellenére a különböző népek azonos kadenciájú és hasonló mozgású pentaton kvintváltó dallamai egymáshoz jelentős mértékben hasonlítanak, így az alábbi csoportokban könnyen válogathatnánk párhuzamokat. A magasabb dallammenetet most is *-gal jelölöm.

La-pentaton dallamcsoportok

7(5)b3 és 7(b3)b3 kadenciák, völgy kezdés: magyar 'páva', cseremis (vegyes),

7(5)b3 kadencia, 8. fokú első sor: magyar

5(5)1 kadencia, vegyes csoport: magyar, cseremis, evenki

4(5)VII kadencia, domb alakú kezdés: magyar, csuvas, cseremis

8(5)4 kadencia, közepes magasság: magyar, csuvas, cseremis, mongol⁴², evenki, kínai

8(5)4* kadencia, magas: csuvas, cseremis, mongol

Szó-pentaton dallamcsoportok

7(4)b3 kadencia, két alcsoporttal: csuvas [4(4)VII is], cseremis [4(4)VII is], mongol (vegyes), evenki

7(4)b3* és 4(4)VII* kadenciák, magas kezdés: csuvas, cseremis

5(4)1 kadencia, két alcsoporttal: csuvas

8(4)4 kadencia, mozgalmas első sor: csuvas, cseremis

Dó-pentaton dallamcsoportok

5(7)1 kadencia, domb kezdés: csuvas, cseremis

5(7)1* kadencia, domb ill. ereszkedő kezdés: csuvas, cseremis

7(7)b3*, 10(7)5* és 10(7)7* kadenciák: csuvas, cseremis

8(7)4* kadencia, belapult domb kezdés: cseremis

Szó- és *dó*-pentaton esetben feltűnő, hogy a cseremis és a csuvas csoportok mennyire közel vannak egymáshoz. Ráadásul e hangnemekben a többi nép közül csak az evenki 7(4)b3 kadenciás csoportja számít jelentősebbnek, máshol határozott dallamcsoport sem formálódik ki.

A *la*-pentaton eset más, itt a csoportok többségében cseremis, csuvas és magyar dallamok is vannak. Ugyanakkor a 7(5–b3)b3 kadenciás 'páva'-dallamnak csak magyar és cseremis formája van, a 8(5)4 kadenciájú csoport pedig szinte minden népnél fontos szerepet játszik.

A dallamcsoportok tanúsága szerint legközelebb a cseremis és a csuvas stílus van, majd ezekhez csatlakozik a magyar. Másik oldalon áll a mongol, a hozzá szorosan csatlakozó evenki és kínai dallamokkal. A két tömb között összeköttetést a *la*-pentaton

⁴² Szinte mindegyik mongol dallam ilyen.

8(5)4, 8(5)4* és – bár kevésbé – a szó-pentaton 7(4)b3 kadenciás csoportok dallamai létesítenek. Ugyanakkor számos további hasonlóságot és eltérést is megfigyelhetünk:

Hangnem. Gyakori a *la*- és a szó-pentaton, és jóval ritkább a *dó*. A magyar és kínai anyagban csak *la*-pentaton van, a mongolban pedig a szó-pentaton is a ritka. *Dó*-pentaton csak a cseremiszi és csuvas anyagban van nagyobb számban, a mongolban elő-előfordul, a többi népnél azonban legfeljebb mutatóban akad. Az evenki szó-pentaton dallamokban rendszerint a V. fok is szerepel.

Sorhossz. A magyar dallamok általában rövidebbek, míg a többi népnél hosszabb négysorosak is előfordulnak. Mindenhol előfordulnak kis- és nagyméretű négysoros formák is (kivéve a magyart, kínait).

Szerkezet. Általában ritka a tökéletes kvintválasz, a 3. sor eleje rendszerint magas. *La*- és szó-pentatonban sok az $A_k^5 A^5 A_k A$ forma (kivéve evenki és kínai). A cseremiszi anyag a legszabályosabb s a leginkább egymagú. Az $A^6 A^5 A^2 A$ és hasonló jellegű formák a cseremisziben igen gyakoriak, ezen kívül csak a csuvasban fordulnak elő. Kevés a kétmagú forma (kivéve a magyart és a mongolt). A magyarban sok a részleges kvintváltás. A magyar ebben is közelebb áll a mongol stílushoz inkább kétmagú jellegével.

Dallamívek. Legfontosabb dallamív a kettős domb, kivéve a magyart, ahol a völgy játszik fontosabb szerepet. A völgy-domb jelleg a magyar, cseremiszi és a mongol *la*-pentaton dallamokra, míg a domb a magyar, mongol és kínai *la*-pentaton dallamokra jellemző. A cseremiszi-csuvas *dó*-kvintváltók mozgékonyak, nagy ambitusúak, a mongol *dó*-pentaton dalok legmagasabb hangja azonban a 7. vagy a 8. fok. A kép igen összetett.

Kadenciák. Legfontosabb *la*-pentaton kadencia minden népnél a 8(5)4, ezen kívül a cseremiszi I(5)VII, a magyarban pedig 7(5)b3-ból van sok. A magyar *la*-pentaton dallamoknak sokféle kadenciája van. Legfontosabb szó-kadencia mindenhol a 7(4)b3, ezen kívül a cseremiszi és a csuvas anyagban 5(4)1 és 8(4)4 fordul elő. Négysoros *dó*-kvintváltók csak a cseremiszi-csuvas anyagban 5(7)1 [cseremiszi és csuvas] ill. 8(7)5 [csak cseremiszi]. Van tehát egy általános kadenciasor, ezen kívül főleg a cseremiszi és csuvas stílus kadenciái hasonlítanak. Figyelemreméltó, hogy míg a Volga-vidéken igen sokfajta kadencia van, addig a belső-mongóliai stílust lényegében két kadenciasor jellemzi.

Ambitusok. A legtöbb népnél kis és nagy ambitusú dallamok is megtalálhatók. Kivételt jelentenek a zömében kisebb ambitusú magyar és kínai dallamok.

Egy- és kétrendszerű kvintváltás. A magyar dalok jelentős részében a legmagasabb hang a *g'*, tehát nincs akadálya az egyrendszerű kvintváltásnak. Ha magasabb hang van, az szinte mindig *a'*, vagyis ilyenkor kétrendszerű kvintváltás jön létre. Az erdei-cseremiszi és a csuvasok szó-pentaton kvintváltása kétrendszerű, azonban míg a hegyi-cseremiszi *la*-kvintváltása egyrendszerű, addig a csuvasoké egy- és kétrendszerű. Ugyanígy, a hegyi-cseremiszi *dó*-kvintváltása egyrendszerű, a csuvasoké pedig kétrendszerű. Ezzel az összetett képpel szemben a mongol, evenki ill. kínai kvintváltás minden fajtája egyrendszerű.

Megemlítem még, hogy a magyar stílus dallamozgásai meglehetősen elütnek pl. a sokkal mozgalmasabb cseremiszi-csuvas stílus mozgásaitól, ahol az első sorok ambitusa gyakran szeptim vagy nagyobb, és minden sorban több ugrás is található. A cseremiszi-csuvas stílusban a magyarral szemben igen ritka a hangismétlés és mozgalmasságuk miatt a dallamívek jellemzése sok esetben nem könnyű.

Összességében ezen adatok alapján is azt mondhatjuk, hogy a Volga-vidéki és a belső-mongol stílusok igen sok szempontból elválnak egymástól, s a magyar stílus e két nagyobb tömb között helyezkedik el, a Volga-vidékihez közelebb.

ÖSSZEGZÉS

Láttuk, hogy a pentaton kvintváltás jelensége önálló stílusként három helyen fordul elő, mégpedig a magyar területen kívül a cseremis–csuvas határon mindkét népnél, valamint Belső-Mongóliában szintén több népnél egyszerre. Vitathatatlan, hogy a Volga-vidéki, a magyar és a belső-mongóliai kvintváltó stílusok között igen sok hasonlóság van. Van-e genetikai összefüggés e kvintváltó stílusok között? Mint azt röviden áttekin tettük, a magyar kutatók állásfoglalása nem egységes a cseremis–csuvas és a magyar kvintváltás összefüggésében: van aki cáfolja, és van aki támogatja a genetikai összefüggés elméletét.

A belső-mongóliai és a magyar kvintváltó stílus genetikai összefüggéséről is készíthető elmélet. Tudjuk, hogy a mai Mongólia területén az V. században hatalmas birodalmat hoztak létre a zsuanszuanok (más néven keleti avarok), akiknek az egyik ága a var törzs volt. Kr. u. 552-ben a türk törzsszövetség legyőzte a zsuanszuanokat, akiknek egy része a kínaiakhoz menekült, más részük keletre húzódott, legtöbbször pedig nyugatra indult. 555-ben a varok a heftalita hunokkal együtt megjelentek Európában (a varhon törzsszövetség neve öröközhetett meg a magyar Várkony helynevekben). Bizonyosnak tűnik, hogy a zsuanszuan és az avar birodalomban szerepet játszottak a varok, s legalábbis mindkét birodalom vezető rétegének egy részét ők alkották, talán nagyobb számban is jelen voltak. A honfoglaló magyarok pedig a Kárpát-medencében elszlávosodó, de még törökül (is) beszélő avarokat találtak. Elméletileg nem lenne tehát lehetetlen, hogy a kvintváltó stílust a magyarok az avaroktól tanulták volna. Mindez természetesen a sok magyarázat közül csak egy, s csak azt biztosítja, hogy ne kelljen elvileg kizárni a genetikai kapcsolat lehetőségét.

Ugyanakkor a három kvintváltó területet már igen nehéz egységes, összefüggő keretbe foglalni. Az mindenesetre kitűnik, hogy a kvintváltás nem *csak* a finnugor és török kultúrák találkozási pontjánál alakulhat ki. Közös mongol–török hagyomány sem lehet, mert igen kevés népnél fordul elő, s ráadásul igen fejlett forma.

Mi lehet e jelenség magyarázata? Egy nagy kör után talán ismét ott vagyunk, ahonnan elindultunk. A magyar népzeneén kívül egyes finnugor, mongol és török népek zenéjében is fontos szerepet játszanak az ereszkedő pentaton dallamok, melyek a kínai-ban is előfordulnak. Az ereszkedés során az egyes dallamsorok között párhuzamosságok alakulhatnak ki, s e párhuzamos dallamsorok közötti távolság igen könnyen lehet éppen egy kvint. Nem meglepő tehát, hogy egyes népek népzenejében pentaton kvintváltó dallamok jönnek létre. Ráadásul e dallamok szerkezete fejlett s ugyanakkor maguk a dallamok a bennük rejlő ismétlések miatt könnyen megjegyezhetőek. Ez lehet talán annak a magyarázata, hogy ha már kialakult egy két kvintváltó dallam, akkor hogyan jöhet azokból létre egy sok dallamot tartalmazó homogén kvintváltó stílus.

Ez a kikristályosodás tehát egy logikus folyamat, mely ereszkedő pentaton dallamalképzésből egymástól távoli helyeken függetlenül is létrejöhet. Szinte azon kellene inkább csodálkoznunk, hogy miért nem játszik nagyobb szerepet más népek zenéjében.

Mi okozta a kikristályosodást? Ennek a kérdésnek a hiteles megválaszolása még várat magára.

A ZENEI PÉLDÁK FORRÁSAI

(Mivel a MO1 és az EV kötetekben nincsenek megszámozva a dallamok, itt az oldalszámot adom meg.)

1. példa: *Anatóliai török kvintváltó dallamok* a) Ereszkező kvintváltós dallam (TRT No452), b) Táncdallam Malatya Darende falvából (TRT No1625)
2. példa: *Tatár részleges kvintváltás* Kluçarev (1955) No102
3. példa: *Sárga ujjur részleges kvintváltás* Zhang (1985) 5. példa
4. példa: *Mongóliai kazak részleges kvintváltás* KA1 (1983) No242
5. példa: *Tuvai kvartváltó dallam* Kirgiz (1992) No9
6. példa: *Mongol, nem la'-mi-re-la ereszkező kvintváltós dallamok* a) MOE No147., b) MO1-134.o., c) MOE No66, d) MO1-811.o., e) MOE No123, f) MO1-911.o., g) MO1-151.o., h) MO1-709.o., i) MOE No104.o., j) MO1-251.o.
7. példa: *Mongol la'-mi-re-la ereszkező kétsoros kvintváltó dallamok* a) MOSH No69, b) MO1-587.o., c) MO1-94.o., d) MO1-364.o., e) MO1-481.o., f) MO1-54.o., g) MO1-784.o.
8. példa: *Mongol la'-mi-re-la ereszkező négysoros kvintváltó dallamok* a) MO1-590.o., b) MOE No225, c) MOE No226, d) MO1-521.o., e) MO1-668, f) MOE No162, g) MO1-760.o., h) MO1-514.o., i) MO1-280.o., j) MO1-919.o., k) MO1-897.o., l) MO1-599.o., m) MO1-267.o., n) MO1-687.o., o) MOSH No71, p) MO1-679.o., q) MO1-908.o., r) MO1-788.o., s) MO1-540.o., t) MO1-778.o., u) MOE No76, v) MOSH No86, z) MOSH No46, x) MO1-463.o., y) MOSH No53, w) MO1-330.o., v1) MO1-629.o.
9. példa: *Mongol szó- és dó-pentaton kvintváltó dallamok* a) MOSH No1, b) MOE No85, c) MO1-235.o., d) MO1-459.o., e) MO1-614.o., f) MO1-177.o., g) MOSH No47, h) MOE No129, i) MOSH No29, j) MO1-25.o., k) MOSH No88, l) MO1-164.o., m) MOSH No10, n) MO1-341.o., o) MO1-854.o., p) MO1-557.o.
10. példa: *Egyedi mongol dallamok* a) MOE No92, b) MO1-781.o., c) MO1-456.o., d) MO1-174.o., e) MOE No163, f) MOE No224, g) MOE No231
11. példa: *Evenki la-kvintváltó dallamok*: a) EV-187.o., b) EV-199.o., c) EV-39.o., d) EV-173.o., e) EV-148.o., f) EV-115.o., g) EV-12.o., h) EV-178.o., i) EV-276.o./1. példa, j) EV-87.o.
12. példa: *Evenki szó-kvintváltó dallamok*: a) EV-215.o., b) EV-84.o., c) EV-239.o., d) EV-152.o., e) EV-121.o., f) EV-155.o., g) EV-168.o., h) EV-100.o., i) EV-209.o., j) EV-124.o., k) EV-6.o., l) EV-140.o., m) EV-143.o., n) EV-230.o., o) EV-190.o., p) EV-268.o., q) EV-81.o., r) EV-61.o.
13. példa: *Kínai kvintváltó dallamok LA-PENTATON*: a) Szabolcsi (1979:107), b) Szabolcsi (1979:109), c) Vikár (1958b:430, 3. példa, Belső-Mongóliából), d) Vikár (1958b, 431, 1. példa Shantungból), e) Vikár (1958b:431, 2. példa Choekyangból), DÓ-PENTATON: f) Vikár (1958b, 3. példa a belső-mongóliai Hailarból).
14. példa: *Magyar, cseremisiz és csuvas la-pentaton kvintváltó dallamok* MAGYAR DALLAMOK Vargyas (1981)-ből: a) 02, b) 03, c) 016, d) 023, e) 024, f) 037, g) Kodály (1937) No33; CSUVAS DALLAMOK Vikár (1979)-ből: h) No289, i) No298, j) No295; CSEREMISZ DALLAMOK Vikár (1971)-ből: k) No258, l) No305, m) No289
15. példa: *Csuvas és cseremisiz szó-pentaton kvintváltó dallamok* CSUVAS DALLAMOK Vikár (1979)-ből: a) No271, b) No256, c) No242, d) No235, e) No229; CSEREMISZ DALLAMOK Vikár (1971)-ből: f) No196, g) No214, h) No206, i) No202

16. példa: Csuvas és cseremisiz dó-pentaton kvintváltó dallamok CSUVAS DALLAMOK Vikár (1979)-ből: a) No324, b) No330, c) No327; CSEREMISZ DALLAMOK Vikár (1971)-ből: d) No222, e) No226, f) No238, g) No247

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- BARTÓK B. (1924), *A magyar népdal*. In: Bartók összegyűjtött írásai, Budapest 1966, 101–250. o.
- C. NAGY (1947a:75), *Mongol népdalok*, Énekszó 14., 5–6.
- C. NAGY (1947b:80–81), *Népzene-tudomány és iskolai énektanítás*, Énekszó 15., 1–7.
- EV = *Evengki arad-un dayū*, Köke Qota 1983
- GONG, Qian (1995), *Közös nevező*, China Daily angol nyelvű napilap június 19-i számában, Peking
- KA1 = *Mongolija qazaqtarinin haliq änderi*, Ölgij 1983
- KIRGIZ, Z. (1992), *Pesennaja kul'tura tuvinskogo naroda*, Kizil
- KLJUČSAREV, A. C. (1955), *Tatar halik köyleri*, Kazan
- KODÁLY Z. (1937), *A magyar népzene*. A példatárát összeállította Vargyas Lajos, Budapest
- LIGETI L. (1933), *Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise 1928–1931*, Budapest
- MO1 = *Jō -uda arad-un dayū*, Köke Qota 1981
- MO2 = *Öbör mongyol-un Arad-un Keblel-ün Qoriy-a*, Köke Qota 1981
- MO3 = *Aju bajindal jang jangsil-un dayū*, Köke-Qota 1981
- MNT = *Magyar Népzene Tára*
- MOE = *Mongyol arad-un mingyan dayū*, Vol 2
- MOSH = EMSHEIMER, E. (1943), *Music of Eastern Mongolia*, collected by Haslund-Christensen. In: Reports from the scientific expedition to the north-western provinces of China under the leadership of dr. Sven Hedin, VIII. Ethnography 4, The music of mongols, Stockholm
- NIGMEDZJANOV, M. (1970), *Tatarskie narodnye pesni*, Moskva
- NIGMEDZJANOV, M. (1976), *Tatar halik žirlari*, Kazan
- NIGMEDZJANOV, M. (1983), *Tatarskie narodnye pesni*, Kazan
- PÁVAI I. (1993), *Az erdélyi és a moldvai magyarság népi tánczenéje*, Budapest
- RÓNA-TAS A. (1996), *A honfoglaló magyar nép*, Budapest
- SIPOS J. (1993–1994), *Török Népzene I–II.*, Budapest
- SZABOLCSI B. (1956), *Zenei tanulmányúton Kínában*, MTA. I. OK VIII:223–239.
- SZABOLCSI B. (1979), *A magyar zenetörténet kézikönyve*, Budapest
- TRT = *A török rádió és televízió zenei osztályának kiadványai* (TRT Műzik Dairesi Yayınları)
- Ural-Altaysche Jahrbücher*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden
- VARGYAS L. (1981), *A magyarság népzeneje*, Budapest
- VARGYAS L. (1980), *A magyar zene őstörténete I–II.*, Ethn. 91:1–34 és 192–236
- VIKÁR L. (1958a), *Népzenei kutatóúton Koreában és Kínában*, MTA I. OK XIII:247–265.

- VIKÁR L. (1958b), *Chinese Folksongs with Answers at the Intervall of a Fifth*, Acta Ethnographica VII: 429–432.
- VIKÁR L. (1966), *Egy új csuvas gyűjtés tanulságai*, MTA I. OK XXIII:189–199
- VIKÁR L. (1971), *Cheremis Folksongs*, Budapest
- VIKÁR L. (1979), *Chuvash Folksongs*, Budapest
- VIKÁR L. (1993), *A volga-kámai finnugorok és törökök dallamai*, Budapest
- VIKÁR L. (1994), *Magyar népzene és népzene kutatás, A rokonnépek zenéje*, (kézirat)
- ZHANG, R. (1985) *Kínában élő népek dalai és a magyar népdalok hasonlóságainak okairól*, In: Zenetudomány 2. szám, Budapest
- YUG = *Yu-gu, tung-xiang, bao-an, tu-zu melodies*, Beijing 1986

1. példa Anatóliai kvintváltó dallamok

a)

b)

A5

A

2. példa Kvartváltó tatár dallam

3. példa Sárga ujjur dallam párhuzamos mozgásokkal

A5-4

A

4 5 5 5 4 4

4 példa. Részlegesen kvintváltó mongóliai kazak dallam

A5k A5k

A 5 5 5 5 4 C 5 4 5

5. példa Tuvai kvartváltó dallam

A4 A

A 4 A

6. példa Kvintváltó jellegű lá-pentaton mongol dallamok nem 8-5-4-1 ereszkedéssel

a)

b)

c)

d)

The image displays four musical exercises, labeled a) through d), each consisting of two staves of music. All exercises are written in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). Exercise a) features a melodic line with eighth and quarter notes, including a triplet in the second measure of the second staff. Exercise b) shows a similar melodic structure with eighth and quarter notes. Exercise c) is characterized by a steady eighth-note pattern in the first staff, with more complex rhythmic patterns in the second staff. Exercise d) consists of eighth-note patterns in both staves, with some notes beamed together.

e)

Exercise e) consists of two staves of music. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains a sequence of eighth and sixteenth notes, including a melodic line with a grace note. The bottom staff continues the rhythmic accompaniment with eighth and sixteenth notes.

f)

Exercise f) consists of two staves of music. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. It features a melodic line with quarter and eighth notes. The bottom staff provides a rhythmic accompaniment with quarter and eighth notes.

g)

Exercise g) consists of two staves of music. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. It contains a melodic line with eighth and sixteenth notes, including a grace note. The bottom staff continues the rhythmic accompaniment with eighth and sixteenth notes.

h)

Exercise h) consists of two staves of music. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. It features a melodic line with quarter and eighth notes. The bottom staff provides a rhythmic accompaniment with quarter and eighth notes.

i)

Exercise i) consists of two staves of music. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. It contains a melodic line with quarter and eighth notes. The bottom staff provides a rhythmic accompaniment with quarter and eighth notes.

j)

Exercise j) consists of two staves of music. The top staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. It features a melodic line with quarter and eighth notes, including a grace note. The bottom staff provides a rhythmic accompaniment with quarter and eighth notes.

7. példa 8(5)4 belső kadenciás mongol kvintváltó dallamok

a)

Two staves of music in G minor (one flat). The first staff contains a melodic line with a fermata over a dotted quarter note, followed by eighth notes and a quarter note. The second staff contains a bass line with eighth notes and quarter notes, ending with a double bar line.

b)

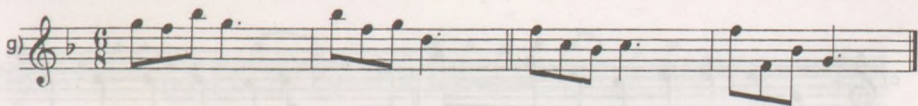
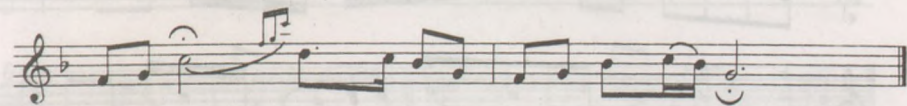
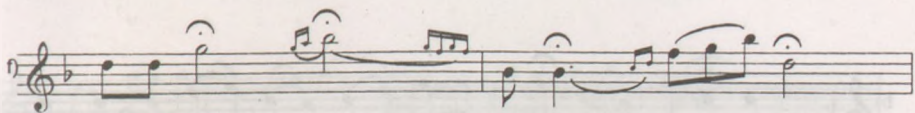
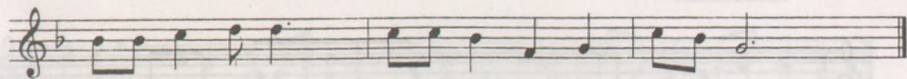
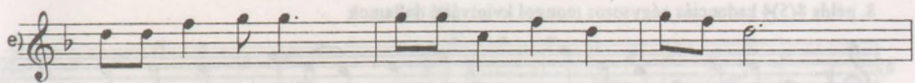
Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with eighth-note pairs and quarter notes. The second staff contains a bass line with eighth-note pairs and quarter notes, ending with a double bar line.

c)

Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with a fermata over a dotted quarter note, followed by eighth notes and quarter notes. The second staff contains a bass line with eighth notes, quarter notes, and a triplet of eighth notes, ending with a double bar line.

d)

Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with eighth notes, quarter notes, and a fermata over a dotted quarter note. The second staff contains a bass line with eighth notes and quarter notes, ending with a double bar line.

8. példa 8(5)4 kadenciás négysoros mongol kvintváltó dallamok

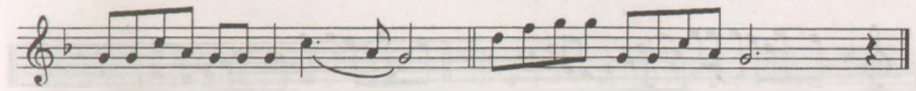
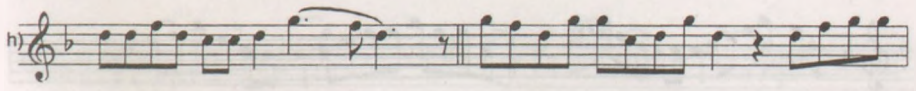
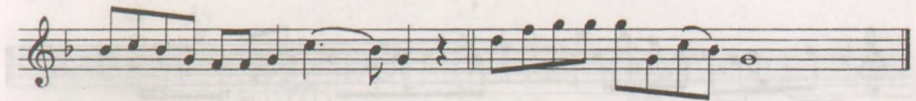
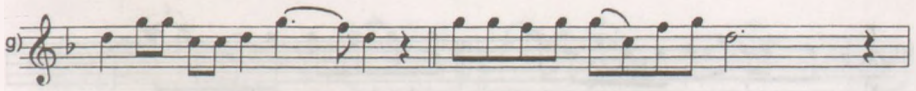
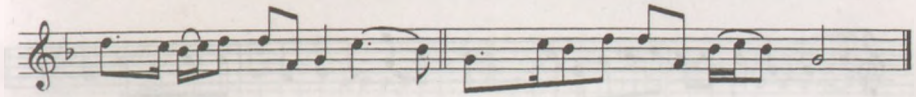
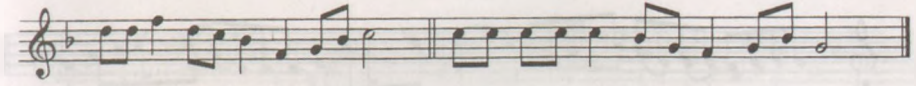
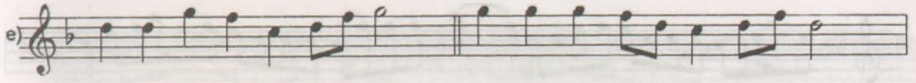
a)

b)

c)

d)

The image displays four examples (a, b, c, d) of Mongolian five-note pentatonic scales in a 4-measure cadence. Each example is written on two staves: the upper staff uses a soprano clef and the lower staff uses an alto clef. The key signature is one flat (B-flat). Example a) shows a scale starting on G4 and ending on B-flat4. Example b) starts on G4 and ends on G4. Example c) starts on G4 and ends on G4. Example d) starts on G4 and ends on G4. The notation includes various rhythmic values such as quarter, eighth, and sixteenth notes, as well as rests and ties.

1) Musical score for exercise 1), consisting of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains two measures of music, each divided into two parts by a double bar line. The second staff continues the melody from the first staff, also divided into two parts by a double bar line.

2) Musical score for exercise 2), consisting of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains two measures of music, each divided into two parts by a double bar line. The second staff continues the melody from the first staff, also divided into two parts by a double bar line.

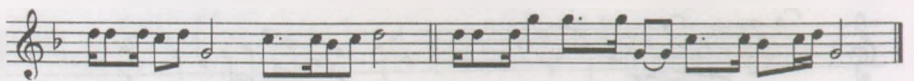
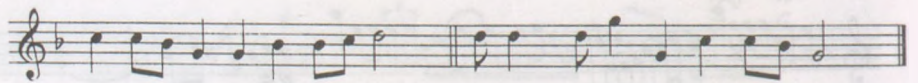
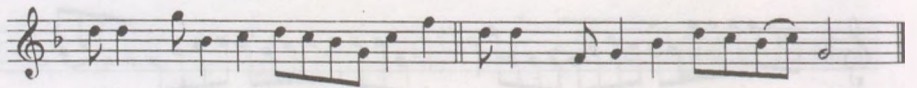
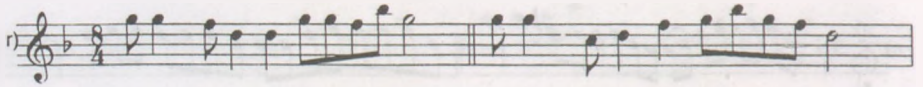
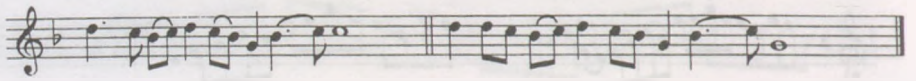
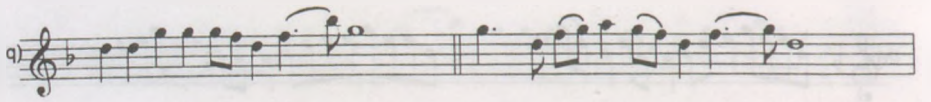
3) Musical score for exercise 3), consisting of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains two measures of music, each divided into two parts by a double bar line. The second staff continues the melody from the first staff, also divided into two parts by a double bar line.

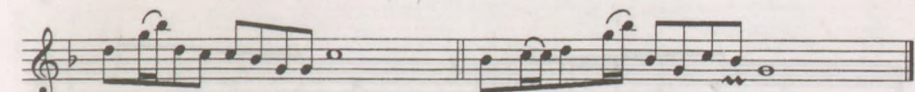
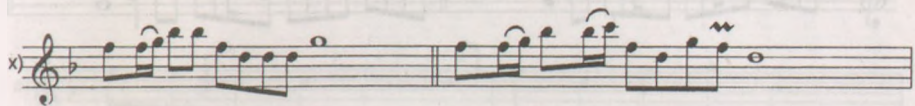
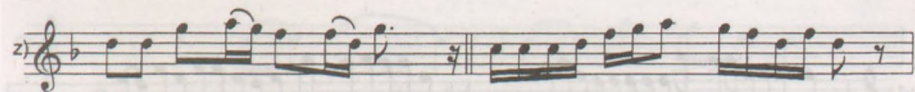
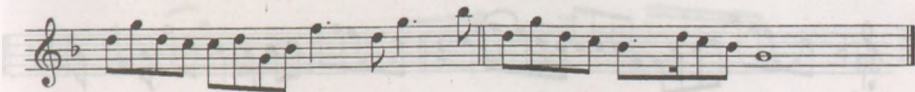
4) Musical score for exercise 4), consisting of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains two measures of music, each divided into two parts by a double bar line. The second staff continues the melody from the first staff, also divided into two parts by a double bar line.

5) Musical score for exercise 5), consisting of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains two measures of music, each divided into two parts by a double bar line. The second staff continues the melody from the first staff, also divided into two parts by a double bar line.

6) Musical score for exercise 6), consisting of two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. It contains two measures of music, each divided into two parts by a double bar line. The second staff continues the melody from the first staff, also divided into two parts by a double bar line.

The image displays a page of musical notation consisting of eight staves. The notation is written in a key signature of one flat (B-flat) and includes various dynamic markings: *m*, *n*, *o*, and *p*. The first staff is marked *m* and features a treble clef and a 10/4 time signature. The second staff is marked *n*. The third staff is marked *o* and contains complex rhythmic patterns, including triplets and sixteenth-note runs. The fourth staff is marked *p*. The fifth and sixth staves continue the complex rhythmic patterns with triplets and sixteenth-note runs. The seventh and eighth staves are marked *p* and feature simpler rhythmic patterns. The notation includes various musical symbols such as treble clefs, a 10/4 time signature, a key signature of one flat, and dynamic markings.

This musical score consists of six staves, organized into three pairs. The first pair is labeled 'vi' (violin) and the second pair is labeled 'vi' (viola). Each pair contains a treble clef staff and a bass clef staff. The music is written in a key signature of one flat (B-flat) and a common time signature (C). The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, often beamed together, and rests. There are also some dynamic markings like 'mf' and 'f' visible. The score is divided into measures by vertical bar lines, with repeat signs (double bar lines with dots) indicating specific sections.

9 | példa Mongol dó-, szó- és ré-pentaton kvart- és kvintváltó dallamok

a)

Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. The second staff contains a similar melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. Both staves end with a quarter rest.

b)

Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. The second staff contains a similar melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. Both staves end with a quarter rest.

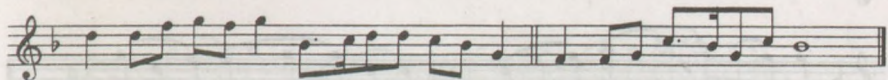
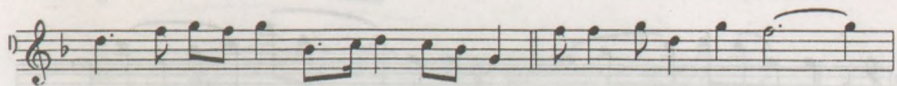
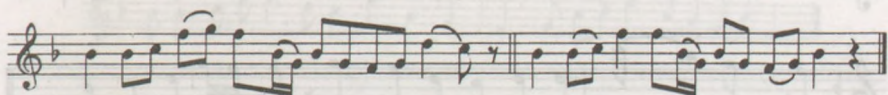
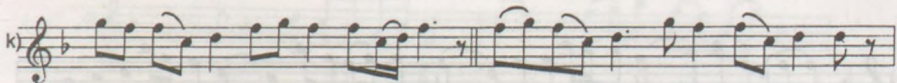
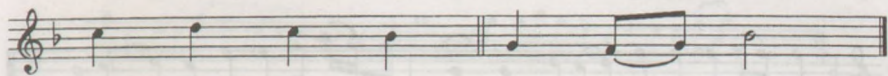
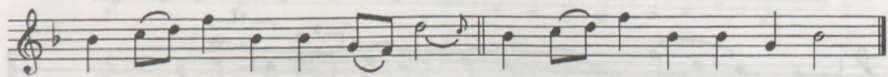
c)

Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. The second staff contains a similar melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. Both staves end with a quarter rest.

d)

Two staves of music in G minor. The first staff contains a melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. The second staff contains a similar melodic line with a dotted quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note, followed by a quarter note, an eighth note, a quarter note, and a dotted quarter note. Both staves end with a quarter rest.

The image displays six systems of musical notation on a page. Each system consists of two staves. The notation is written in a single clef (treble clef) and includes a key signature of one flat (B-flat). The first system shows a melody with eighth and quarter notes. The second system continues the melody with similar rhythmic patterns. The third system features a more active melody with eighth notes and a slur. The fourth system includes a '9)' marking above the first staff, indicating a measure repeat or a specific performance instruction. The fifth system shows a melody with a slur and a fermata over a note. The sixth system concludes the piece with a final cadence.

The image displays a musical score for three instruments, labeled m), n), and o). The score is written in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). It consists of three systems, each with two staves. The first system (m) features a melody with eighth and sixteenth notes, including a triplet of eighth notes. The second system (n) continues the melody with similar rhythmic patterns and a triplet of eighth notes. The third system (o) shows a more complex melodic line with sixteenth-note runs and a triplet of eighth notes. The notation includes various note values, rests, and articulation marks such as slurs and accents.

10. példa Egyéb mongol jelenségek

The image displays a musical score for a piece titled "10. példa Egyéb mongol jelenségek". The score is written in a single system with ten staves, organized into five pairs. Each pair consists of a treble clef staff and a bass clef staff. The music is in a key signature of one flat (B-flat major or D minor) and a 2/4 time signature. The notation includes various rhythmic values such as quarter, eighth, and sixteenth notes, as well as rests and ties. There are several instances of slurs and accents, particularly in the upper staves, which may represent specific Mongolian musical ornaments or techniques. The score concludes with a double bar line and repeat dots at the end of the final pair of staves.

11. példa Evenki la-pentaton dallamok

The image displays a musical score for '11. példa Evenki la-pentaton dallamok'. The score is organized into four distinct parts, labeled 'a)', 'b)', 'c)', and 'd)', each presented on two staves of music. All parts are written in treble clef and share a key signature of one flat (B-flat). Part 'a)' begins with a treble clef and a key signature of one flat, followed by two staves of music. Part 'b)' starts with a treble clef, a key signature of one flat, and a 6/8 time signature, followed by two staves. Part 'c)' begins with a treble clef and a key signature of one flat, followed by two staves. Part 'd)' starts with a treble clef and a key signature of one flat, followed by two staves. The notation includes various rhythmic values, slurs, and articulation marks, characteristic of a melodic line.

The image displays a musical score for piano, organized into ten systems. Each system consists of two staves. The notation is written in a single key signature (one flat) and includes a variety of rhythmic patterns. The first system (e) features a melodic line with a long note followed by eighth notes, and a bass line with eighth notes and a half note. The second system (f) continues the melodic line with a half note and eighth notes, while the bass line has eighth notes and a half note. The third system (g) shows a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The fourth system (h) features a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The fifth system (i) shows a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The sixth system (j) features a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The seventh system (k) shows a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The eighth system (l) features a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The ninth system (m) shows a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note. The tenth system (n) features a melodic line with eighth notes and a half note, and a bass line with eighth notes and a half note.

12. példa Evenki szó-pentaton dallamok

a)

Two staves of music in G minor. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. The melody consists of eighth and quarter notes, with a dotted quarter note on the first measure. The second staff continues the melody with similar rhythmic patterns and includes a double bar line.

b)

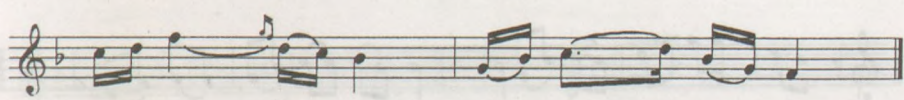
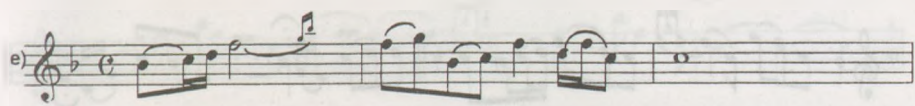
Two staves of music in G minor. The first staff features a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. The melody includes eighth notes, quarter notes, and a sixteenth-note triplet. The second staff continues the piece with a double bar line.

c)

Two staves of music in G minor. The first staff has a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. The melody is more complex, featuring sixteenth-note runs and eighth-note patterns. The second staff continues with a double bar line.

d)

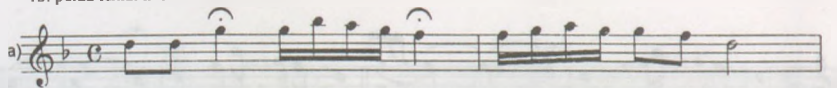
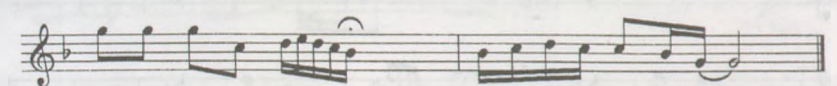
Two staves of music in G minor. The first staff has a treble clef, a key signature of one flat, and a common time signature. The melody is simpler, using quarter and eighth notes. The second staff continues with a double bar line.

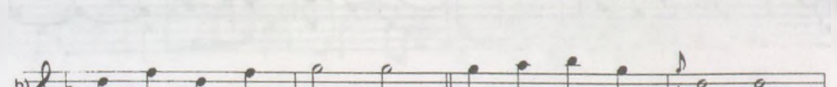
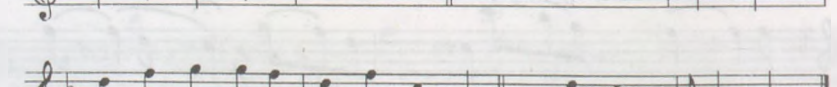

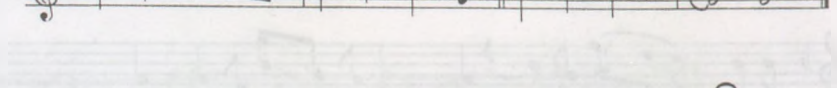
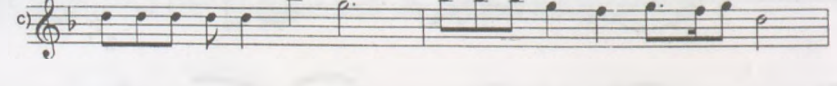
The first system of the musical score consists of six staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one flat (B-flat), and a common time signature. The music is written in a single melodic line. The second staff continues the melody. The third staff features a change in dynamics, marked with a piano (p) dynamic. The fourth staff continues the melodic line. The fifth and sixth staves complete the first system's musical notation.

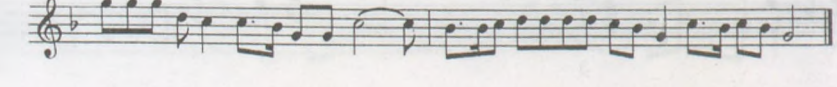

The second system of the musical score is significantly faded and less legible than the first. It appears to consist of six staves of music, continuing the melodic and harmonic material from the first system. The notation is difficult to discern due to the fading.

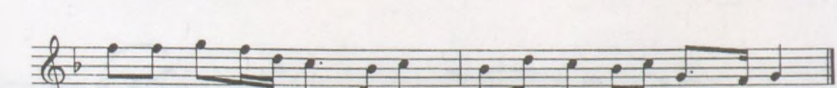

13. példa Kínai kvintváltó dallamok

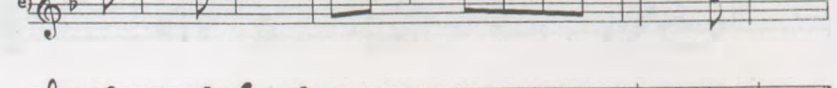
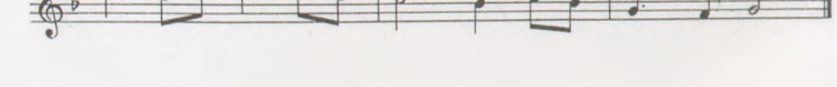
a)

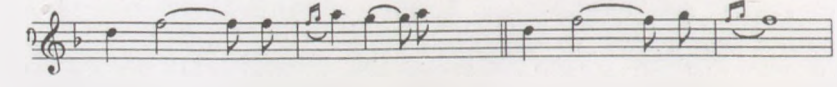
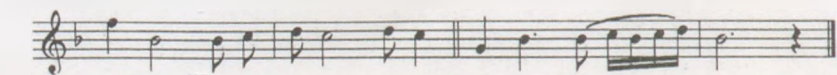
b)

c)

d)

e)

f)

g)

14. példa Magyar csuvas és cseremisiz lá-pentaton kvintváltó dallamok

Magyar (a-g)

a)

Exercise a) consists of two staves of music in a single system. The first staff is in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note G4, an eighth note F4, a quarter note E4, and a quarter rest. The second measure has a quarter note D4, a quarter note C4, and a quarter rest. The second staff is also in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note B3, a quarter note A3, a quarter note G3, and a quarter rest. The second measure has a quarter note F3, a quarter note E3, a quarter note D3, and a quarter rest. There are downward arrows above the G3 and F3 notes, and upward arrows above the B3 and A3 notes in the second measure.

b)

Exercise b) consists of two staves of music in a single system. The first staff is in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note G4, an eighth note F4, a quarter note E4, and a quarter note D4. The second measure has a quarter note C4, a quarter note B3, a quarter note A3, and a quarter note G3. The second staff is also in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note F4, an eighth note E4, a quarter note D4, and a quarter note C4. The second measure has a quarter note B3, a quarter note A3, a quarter note G3, and a quarter note F3.

c)

Exercise c) consists of two staves of music in a single system. The first staff is in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note G4, an eighth note F4, a quarter note E4, and a quarter note D4. The second measure has a quarter note C4, a quarter note B3, a quarter note A3, and a quarter note G3. The second staff is also in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note F4, an eighth note E4, a quarter note D4, and a quarter note C4. The second measure has a quarter note B3, a quarter note A3, a quarter note G3, and a quarter note F3.

d)

Exercise d) consists of two staves of music in a single system. The first staff is in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note G4, an eighth note F4, a quarter note E4, and a quarter note D4. The second measure has a quarter note C4, a quarter note B3, a quarter note A3, and a quarter note G3. The second staff is also in treble clef with a key signature of one flat. It contains two measures of music, each followed by a double bar line. The first measure has a quarter note F4, an eighth note E4, a quarter note D4, and a quarter note C4. The second measure has a quarter note B3, a quarter note A3, a quarter note G3, and a quarter note F3.

e)

8)

9)

The image displays three musical exercises, labeled e), 8), and 9), each consisting of two staves of music. Exercise e) is in G major (one sharp) and 4/4 time, featuring a sequence of eighth and quarter notes. Exercise 8) is in G major and 4/4 time, featuring a sequence of eighth and quarter notes with some accidentals. Exercise 9) is in G major and 4/4 time, featuring a sequence of eighth and quarter notes with some accidentals. The exercises are arranged vertically on the page.

Csuvas (h-j)

A musical score for a piece titled "Csuvas (h-j)". The score is written on six staves of music, each in a single system. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 2/4. The notation includes various rhythmic values such as eighth and sixteenth notes, as well as rests. Several measures contain triplets, indicated by a "3" above the notes. There are also some slurs and accents. The piece concludes with a double bar line and repeat dots at the end of the sixth staff.

Cseremiszi (k-m)

The image displays a musical score for the piece "Cseremiszi (k-m)". The score is written on eight staves, all in a single system. The first seven staves are in treble clef, and the eighth staff is in bass clef. The key signature is one flat (B-flat), and the time signature is 3/4. The music features a variety of rhythmic patterns, including eighth and sixteenth notes, and rests. Several measures contain triplets, indicated by a "3" above the notes. The notation includes slurs, ties, and dynamic markings such as "p" (piano) and "mf" (mezzo-forte). The piece concludes with a double bar line and repeat dots.

15. példa Csuvás és cseremisiz szó-pentaton dallamok

Csuvás (a-e)

a)

b)

c)

Detailed description: The image shows three parts of a musical exercise, labeled a), b), and c). Each part consists of two staves of music. Part a) is in a key with one flat (B-flat) and 2/4 time. It features a pentatonic scale with various ornaments: a triplet of eighth notes, a triplet of sixteenth notes, and a quintuplet of sixteenth notes. Part b) continues the pentatonic scale with various rhythmic patterns and ornaments. Part c) features a more complex rhythmic pattern with quintuplets of sixteenth notes and a triplet of eighth notes. The notation includes treble clefs, a key signature of one flat, and a 2/4 time signature.

d)

Musical notation for exercise d) in G major, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff contains two measures of music with triplets and slurs. The second staff contains two measures of music, including a quintuplet and a slur.

e)

Musical notation for exercise e) in G major, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff contains two measures of music with slurs and a triplet. The second staff contains two measures of music with slurs and a triplet.

Cseremisiz (f-i)

Musical notation for the piece 'Cseremisiz (f-i)' in G major, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff contains two measures of music with slurs. The second staff contains two measures of music with slurs and a quintuplet.

g)

Musical notation for exercise g) in G major, 2/4 time. It consists of two staves. The first staff contains two measures of music with slurs. The second staff contains two measures of music with slurs and a triplet.

h)

1)

16. példa Csúvas és cseremisiz dó-pentaton kvintváltó dallamok

Csúvas (a-c)

Musical score for Csúvas (a-c) in D minor pentatonic scale. The score consists of six staves, each with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The first two staves are marked 'a)' and the last four are marked 'c)'. The music features various rhythmic patterns and ornaments, including triplets and slurs. The first staff begins with a triplet of eighth notes (A3, B3, C4) followed by a quarter note (D4) and a quarter rest. The second staff continues with a triplet of eighth notes (E4, F4, G4) and a quarter note (A4). The third staff has a quarter note (B4) and a quarter rest. The fourth staff has a quarter note (C5) and a quarter rest. The fifth staff has a quarter note (D5) and a quarter rest. The sixth staff has a quarter note (E5) and a quarter rest.

Cseremisiz (d-g)

Musical score for Cseremisiz (d-g) in D minor pentatonic scale. The score consists of two staves, each with a treble clef and a key signature of one flat (B-flat). The first staff is marked 'd)' and the second is marked 'g)'. The music features various rhythmic patterns and ornaments, including triplets and slurs. The first staff begins with a triplet of eighth notes (A3, B3, C4) followed by a quarter note (D4) and a quarter rest. The second staff continues with a triplet of eighth notes (E4, F4, G4) and a quarter note (A4).

The image displays eight staves of musical notation. The first six staves are in treble clef with a key signature of one flat (B-flat). The seventh and eighth staves are in treble clef with a key signature of two flats (B-flat and E-flat). The notation includes various rhythmic values, slurs, and fingerings (e.g., '3', '4', '5').

AZ ÁDÁM SIRALMAI OROSZ VALLÁSOS NÉPÉNEKEKRŐL

Az *Ádám siralmi* (Плач Adama) vallásos népelemek paraliturgikus használatáról Findejzen érdekes adatot közöl. A középkori Oroszországban igen elterjedt volt az a szokás, hogy az ünnepi istentisztelet után a kolostorok étkezdejében Krisztus és a szentek tiszteletére lakomával egybekötött megemlékezést tartottak. Ezeken a lakomákon méz-itallal (мед) és sörrrel teli serleget adtak körbe, amelyből Krisztus dicsőségére és a szentek tiszteletére ittak. Eközben az apokrif eredetű *Ádám siralmi* vallásos népelemet énekeltek. A népi vallásosság ezen alkotását, amely szertartási énekké lépett elő, néhány kéziratban így nevezik: ének–rege sörivás közben (stich–starina za pivom). Ez a kolostori rituális gyakorlat a keresztény hit felvétele után Oroszországban még igen sokáig fennmaradt. Nem zárható ki ebben a pogány háttérrelés lehetősége.¹

Gal'kovskij ezzel a kérdéssel részletesen foglalkozott. A pogány időkben a kultikus lakomákon ugyancsak körbehordtak egy serleget, amely fölött, mielőtt ittak belőle, mágikus értelmű szavakat mondtak, az isteneknek vagy az elhunyt ősöknek címezve azokat. A vizsgált kolostori szokás alapja az őskultusz. A keresztény hitre térés után az emléklakomák továbbra is napirenden voltak, de egy átmeneti idő után ezeken már nem a pogány isteneket és az ősöket emlegették, hanem Krisztust, az Istenszülőt és a szenteket. A mágikus szavak helyett pedig tropáriumokat mondtak, majd később énekeltek. Gal'kovskij említést tesz egy óoroszlal szemben, melynek címe: *Beszéd a tropáriumok serlegekről* (Slovo o troparnych čašach). Ezt az intelmet a hagyomány a Barlangkolostori Feodoszjinnak tulajdonítja, de nagy valószínűség szerint a balkáni szlávoktól került át az oroszokhoz a 12. században. Az írás szerzője csak három serleg ürtését engedélyezi: az elsőt az ebéd kezdetén – Krisztus Istenünk dicsőségére, a másodikat az ebéd végén – Szűz Mária tiszteletére, a harmadikat – az uralkodó tiszteletére. „*A lakomán pedig három tropáriumnál többet tilos mondani.*” (Troparej že v piru liše trech ne veleno molviti.) Tehát több is elhangzott. Először mondták, felolvasták, majd énekeltek is ezeket.²

Az egyház tehát szabályozta az „emléklakomákat”. A keresztény szellemben rendezett lakomákon az ősökről való burkolt megemlékezést kitérően szolgálta az *Ádám siralmi* vallásos népelem, hiszen ebben nem akárkiről emlékeztek meg, hanem az ősök őséről, Ádámról. Az idők során ez az álcázott őskultusz ártalmatlan keresztény szokássá szelídült. Nem kizárt tehát, hogy ezen kolostori szokás pogány gyökerekre megy vissza. A Kijevi Rusz időszakájában és még később is igen nagy kuszaság jellemezte a templomi és kolostori szertartásokat. Rendet és szabályozottságot szeretett volna elérni ezen a téren

¹ Findejzen N. F.: Očerki po istorii muzyki v Rossii s drevnejšich vremen do konca XVIII v. Tom I. Moskva, 1928–1929. 263.

² Gal'kovskij N. M.: Bor'ba christianstva s ostatkami jazyčestva v Drevnej Rusi. Tom I. Char'kov, 1916. 170–172, 175.

Rettegett Iván cár. Tanúsítja ezt az általa 1551-ben összehívott egyházi zsinat rendelkezéseit tartalmazó *Százcikkelyes törvénykönyv* is.³

A régi Oroszországban a keresztény vallásban jelen lehettek judaista vonások is. A csak három serleg ital fogyasztásának engedélyezése kapcsolatba hozható az izraelita vallás Peszách ünnepének megülési szabályaival. A Peszách estjének rendje (Széder lél Peszách) az írja elő, hogy a széderesti lakomán négy poharat kell üríteni. Étkezés közben felolvasásra kerül a *Peszách legendá* (Haggada sel Peszách), azaz az egyiptomi kivonulás története. A vacsora után az asztali ima következik, majd zsolotárokat, himnuszt és népies dalokat énekelnek, melyek Istent és csodatetteit dicsőítik.⁴ Hogy miért ürítenek éppen négy poharat? Az egyik magyarázat szerint, amelyet Jochánán rabbi adott Banja rabbi nevében, a négy pohár a megváltás négy kifejezésének felel meg. Ezeket az *Ószövetségben* olvashatjuk.⁵

Nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a Peszách-esti négy pohár ürítésének a szokása megvolt az óorosz idők kolostorainak egynémelyikében, habár modifikált formában: nem egy eseményhez, hanem általában a liturgiát követő rituális lakomákhoz kötődött. Feltehetően ezen zsidókeresztény jelenség ellen emelt szót a *Beszéd a tropáriorionos serlegekről* című intelem. A széderesti lakomán az izraeliták az egyiptomi rabságból való megszabadulásra emlékeznek, de az egyiptomi kivonulás jelentősége túlnő ezen történelmi esemény keretein. Megerősítésre került az Isten és kiválasztott népe között az örök szövetség, melyet Ábrahámmal, Izsákkal és Jákobbal kötött. Meghallotta a rabságban szenvedő népe jajkiáltását, és kivezette a rabszolgaságból a szabadságba.⁶

Ezen ószövetségi előkép és a széderesti lakoma krisztianizált változatát kell látnunk az orosz kolostorok itt tárgyalt szokásában. Ádámra emlékezni és az első serleget Krisztus dicsőségére üríteni: mindez logikusan következik az ószövetségi előképből. Isten a zsidó népet megszabadította az egyiptomi fogságból. Krisztus is a megszabadulást, a kegyelmet hozta az emberiségnek, amely Ádám bűnei miatt örök halálra kárhoztatott. A pokolban szenvedő Ádám társai nevében is megfogalmazott jajkiáltásai eljutottak Krisztushoz. Az *Ádám siralmai a pokolból Lázárhoz* (Slovo svjatych apostol ježe ot Adama v ade k Lazarju) című prózai apokrifek⁷ arról tudósítanak, hogy Ádám könyörgését Lázár vitte el Krisztushoz. Halála után Lázár szintén a pokolba került. Feltámadása után ő továbbította az ószövetségi igaz és jámbor emberek könyörgését Krisztusnak, amelyre a Megváltó vigaszteli választ adott: a kereszthalál által legyőzte a halált, és a sírban lévőknek életet ajándékozott. A húsvét vasárnap reggeli zsolozsmáján énekelt VI. óda szavaival: „...*Én Üdvözítőm, / ki mint Isten, élő s meg nem ölt áldozatul / önként mutattad be magad az Atyának, / és föltámadtál harmadnapra a sírből, / és föltámasztottad Ádámot is / az ő nemzedékével.*”⁸

Az Ádám személye iránti felfokozott érdeklődés miatt róla számos apokrif írás keletkezett, s mint láttuk, az oroszoknál vallásos népének is megörökítették az alakját. Pál apostol Ádámában, a régi, földi emberben Krisztusnak, az eljövendő új, mennyei embernek az előképét látta, aki az egyetemes kegyelmet ajándékozta: „*Ügyde a halál ural-*

³ Stoglav. Izdanie D. Je. Kožančikova. Sanktpeterburg, 1863.

⁴ Lásd erről: A Talmud könyvei. Az eredeti talmudi szövegek alapján szerkesztette: *Molnár Ernő*. Budapest, 1921–1923. 119, 123.; *Jólesz Károly*: Zsidó hitéleti kislexikon. Budapest, 1987. 70, 172–174, 219.; *Babits Antal–Porscht Frigyes*: Zsidó ünnepek. Eger, 1989. 113–116.

⁵ A Talmud könyvei i. m. 123.

⁶ *Jólesz* i. m. 173.

⁷ Szövegváltozatok In: *Hitchcock D. R.*: The appeal of Adam to Lazarus in hell. Páris/New York, 1979. 55–87, 174–183.

⁸ *Dicsérjétek az Urat!* Görög szertartású katolikus énekeskönyv. Budapest, 1984. 375.

kodott Ádámtól Mózesig azokon is, a kik nem az Ádám esetének hasonlatossága szerint vétkeztek, a ki ama következendőnek kiabrázolása vala. De a kegyelmi ajándék nem úgy van, mint a bűneset; mert ha amaz egynek esete miatt sokan haltak meg, az Isten kegyelme és a kegyelemből való ajándék, mely az egy ember Jézus Krisztusé, sokkal inkább elhatott sokakra."⁹

Az orosz kolostorokban rendezett rituális lakomákon az emberiség ősatyjának, Ádámnak a bűnbeeséséről emlékeztek meg. Az ő ősbűnének következményeit viselnie kellett minden embernek, míg Krisztus által el nem jött a kegyelem. Pál apostol szavai-val: „Az első ember földből való, földi; a második ember, az Úr, mennyből való. A milyen ama földi, olyanok a földiek is; és a milyen ama mennyei, olyanok a mennyiek is. És a miképen hordtuk a földinek ábrázatját, hordani fogjuk a mennyeknek ábrázatját is.”¹⁰

Az Istenszülő tiszteletére üritett serleg és énekelt tropár szintén beleillik ebbe a gondolatkörbe, hiszen Krisztus megszülése által ő közvetítette az üdvösséget az emberiségnek. Nem zárható ki a pogány háttérelés lehetősége az orosz kolostorokban rendezett emléklakomák esetében, de a fent bemutatott zsidó és keresztény hithagyomány az idők folyamán teljesen asszimilálta a pogány őskultuszt.

⁹ Róm 5, 14–15. In: Szent Biblia. Fordította Károli Gáspár. Budapest, 1974.

¹⁰ 1. m. 1Kor 15, 47–49.

AZ 1770-ES ÉVEK KISHONT VÁRMEGYÉJÉNEK NÉPÉLETÉHEZ

Az elmúlt évtizedek kutatásai árnyalt képet rajzoltak arról, hogy a Felföld tagolt földrajzi szerkezetéhez a hagyományos gazdálkodásnak milyen formái társultak, s hogy azok révén a különböző népcsoportokat milyen kapcsolatok fűzték össze egymással és a magyar Alföld népével. A földrajzi, történeti és néprajzi vizsgálatok egyértelmű összefüggéseket mutattak ki pl. a különböző térszínek, a növényföldrajzi határok, az életmód és az etnikai viszonyok között, s megállapították, hogy a Felföld megszállásának magyar, német és különféle szláv végrehajtói a középkortól kezdve alapvetően eltérő gazdasági stratégiát követtek, mint a sík vidék népe. A zárt erdőségek, a bányászat és ipar, a mostoha adottságú, gyenge eltartóképességű tájak, az alkalmazkodásnak a sík vidékétől alapvetően eltérő formái egy sajátos *felföldi* gazdasági és műveltségi modellt formáltak ki a kutatásban, ami azonban része volt Magyarország egész gazdaságának és sajátos szimbiózisban működött az alföldi területek termelési rendjével.¹

Az eltérő táji feltételekhez való alkalmazkodás, a másfajta gazdálkodás azonban nem egyszerűen más életmódot körvonalaz, hanem másfajta életminőséget, más-más esélyt a modernizációra, s egészében másfajta szemléletmódot és eltérő viszonyt az életelen és élő világ jelenségeihez, történéseihez is.²

A fenti összefüggéseket korábban több tanulmányban vizsgáltuk a Felföld vármegyében egy rendkívül gazdag és egészséges forrás, a Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő jobbágyi vallomások tükrében, amelyek az 1770-es évek népéletéhez is igen gazdag anyaggal szolgálnak.³

I. Jelen feldolgozásunk Magyarország rendkívül kicsi, ugyanakkor a comitatus egész történetében is változatos közigazgatási egysége, Kishont vármegye úrbéri bevallásai alapján szolgál adalékokkal a Felföld átmeneti zónájának 18. századi népéletéhez. Feldolgozásunk vázlatos a többi vármegyéről megjelent közléseinkhez képest, mivel az összesen 34 településből álló egységről forrásunk meglehetősen laza képet ad.

Kishont vármegye jogállása, autonómiaja története során többször változott A 13. századtól vált ki önálló egységként Hont vármegyéből, néhány évtizedre rá újra Honthoz csatolták, a 14. század végén vagy a 15. század elején újra visszanyerte önállóságát. Au-

¹ A téma rendkívül gazdag irodalmából az említés szintjén: *Fodor Ferenc–Teleki Pál–Cholnoky Jenő* 1928.; *Cholnoky Jenő* é. n. I. 253–254.; *Prinz Gyula* é. n. I. 302–303.; *Mendöl Tibor* 1940.; *Bulla Béla–Mendöl Tibor* 1947.; *Frisnyák Sándor* 1990.; *Kádár László* 1943. 76.; *Paládi-Kovács Attila* 1994. stb.

² *Kösa László* 1990. 287. skk.; *Paládi-Kovács Attila* 1984. 61–73.; *Viga Gyula* 1990.

³ *Udvari István–Viga Gyula* 1993. 165–200.; *Udvari István–Viga Gyula* 1994a.; *Udvari István–Viga Gyula* 1994b.; *Udvari István–Viga Gyula* 1995. 39–64.; Udvari István Takács Péterrel közösen ugyancsak több felföldi vármegye anyagát dolgozta fel, amelyek közül itt csak Zemplén vármegyének három kötetben közreadott feltárását említjük: *Takács Péter–Udvari István* 1995–1998.; Az úrbéri fassiók forráskritikájához: *Soós Imre* 1941.; *Soós Imre* 1957.; *Szabó Dezső* 1933.; *Wellmann Imre* 1965. 155–202.; *Neupauer Kamil* 1989.

tonómiája 1802-ben szűnt meg, amikor Gömör vármegyébe tagolták, s Gömör-Kishont néven szerepelt.⁴ A vármegye változatos sorsát vélhetően éppen sajátos földrajzi helyzetének köszönheti: bár Hontnak is önálló járása volt, ezt a státust kapja Gömör megyében is, de az utóbbihoz tájilag szervesebben simul. Nem véletlen, hogy 1883-ban a korábbi kishonti székhely, *Rimaszombat* lesz az összevont Gömör-Kishont adminisztratív központja. Elsősorban a Rima völgye adja a kishonti terület gazdasági jelentőségét, ami a Felföld és a délebbi területek közötti kapcsolatok egyik ütőere, s Rimaszombat helyzeti energiájának javát is biztosítja.

Az úrbérrendezést előkészítő paraszti vallomásokat Kishontban 1769–1770-ben gyűjtötték össze, az úrbérrendezés királyi biztosa Neuhold János volt. A 33 megőrzött bevallás zöme szlovák nyelvű, csupán *Magyarhegyemeg, Osgyán, Tamásfalu és Zeherje* fassioja magyar.⁵ A bevallások idején Kishont vármegyének 36 települése van, melyek közül 34 falu, 2 pedig mezőváros. A szlovák 30 település domináló nyelve, a magyart 6 tartja a többség nyelvének. A parochiák közül 4 katolikus, 13 evangélikus és 1 református.⁶ A vármegye adminisztratív és gazdasági központja Rimaszombat, ami az egész térség kézműipari termelésének is centruma: 1786-ban 200 mester dolgozott falai között.⁷

A bevallások – hasonlóan a 18. század más adatsoraihoz – a vármegye gazdálkodásának kettősségéről tanúskodnak. A század elején a vármegye összes jövedelmének 83%-át a jószágtartás, főleg a marhatartás adta, s összesen 8%-nyi származott a gabonafélékből. Az előbbi közvetlenül is jelentős bevételt jelentett a nemesség számára, akiknek azonban jelentős hasznuk származott a rétek, legelők bérbeadásából is.⁸ A vármegye hasznának ugyanakkor jelentős összetevője a felső területek vasművessége: magas volt a hámorok, kemencék száma. Emellett igen fejlett volt a falusi kézműipar is: főleg a tímárok, kádárok, kovácsok és a fazekasok termeltek nagy tömegű árut mind a vármegye, mind az alföldi területek népe számára.⁹

Az úrbérrendezés előkészítése során 10 községet az 1. osztályba, 21 községet a 2.-ba, 16-ot pedig a 3. osztályba soroltak. A szűkös és drága földterület jelentőségét az úrbérrendezést előkészítő vita is jelzi. Végül – a Helytartó Tanács úrbéri bizottságának ajánlatát elfogadva – megnövelik a telki állományt, s szántóból 18, 20, 22 hold, rétből pedig 6, ill. 8 kaszás lesz az egyes osztályok területe. Nem véletlen tehát, hogy a robot-szolgáltatásokat általában 1/4 telekre számítva írják elő a bevallások szerint, amihez persze az is hozzájárul, hogy falként a kishonti települések többségében 4–10 földesúr van a 18. század derekán. Valykó fassioja utal arra, hogy a túlnépesedett terület a 18. század közepén telepéseket bocsátott ki az Alföldre: „A Csermiczky úr részén lévő Simon-féle fél pusztatelek gazdái mintegy 26 esztendővel ezelőtt az Alföldre mentek le, az okból a földesúr elfoglalta, de évről évre bizonyos cenzus megfizetése ellenében a pongyeloki lakosoknak adja ki használatra.”¹⁰

⁴ Nem előzmény nélküli az 1802. évi 9. tv. határozata sem: II. József idején egyszer már végrehajtották, s Kishont 1785–1790 között a beszercebányai districtushoz tartozott. Vö. *Seresné Szegőfi Anna* szerk. 1983. X.; *Malá encyklopédia Slovenska*, 300. Bratislava 1987.

⁵ Kishont vármegye úrbérrendezési anyaga községsoros rendben: Magyar Országos Levéltár Mikrofilmár 4182. és 4183. tekercs. Vö. még: *Rebro, Karol* 1959.

⁶ *Udvári István* 1991. 13.

⁷ Pl. Lőcse az 1770-es években csak 124 mesterembert tudhat magáénak, Jolsva viszont 267 kézművessel rendelkezik. Vö. *Cambel, Samuel* red. 1987. II. 361.

⁸ *Cambel, Samuel* red. 1987. II. 197.

⁹ *Cambel, Samuel* red. 1987. II. 210., 248., 361.

¹⁰ *Udvári István* 1991. 288–289.

II. Kishont vármegye táji adottságai, a sík vidék és a hegyvidék népének eltérő életmódja szembetűnően megnyilatkozik a földműves munkában. Ennek megfelelően, az úrbéri bevallások szövegében is nagy nyomatékkal fogalmazódik meg az egyes települések előnyös és hátrányos adottságai között a talaj minősége, megmunkálásának lehetősége, a talajerő utánpótlásának igénye, nem utolsósorban az erózió problémája.

A falvak földművelésének lehetőségét behatárolja a határ elhelyezkedése, a térszíni formák adottsága. Az északon fekvő *Tiszolc* mezőváros lakosai az itteni gazdálkodás nehézségét ecsetelik: „A nagy hegyek miatt minden mezei munkát, így a szántást, gabonabehordást, trágyahordást kemény munkával végezzük, záporosók nagy kárt tesznek szántóföldjeinkben.”¹¹ A meredek oldalak művelése egyaránt próbára tette az embert és az ígás jószágot. „A határ hegyes, tönkreteszi a jószágot, szekeret” (Klenóc). A gyenge talaj rendszeres trágyázást igényel, de az esőzések lemossák a földekről a trágyát, amit igen nehezen szállítottak oda. „Nehéz művelni a határt. Sovány és szűk, záporosók rontják a szántóföldet” (Hacsava). „A hegyekben nehéz a trágyázás” (Likér). „Mivel a határ a hegyekben van, nehéz trágyázni, azt lehordja a zápor, mely több kárt csinál” (Nustya). „Mivel földjeink a hegyoldalban vannak, a záporosó rontja azokat” (Fűrész). „Ha nem trágyázzuk földjeinket, őszi gabonát sem vethetünk bele haszonnal” (Tóthegymeg). De nemcsak a szántókat fenyegeti a lezúduló víz. Kokova bevallása szerint: „Nagy hegyekkel vagyunk körbe véve, földjeink hegyen, hegyoldalban vannak, azokat a záporosó lemossa. A víz a rétből is kárt tesz, ezt nehezen munkáljuk meg. Rosszak, hegyesek, kövesek-sziklásak útjaink, s ezért rontják igavonó marháinkat és szekereinket.” A lezúduló zápor víztől kilépnek medrűkből a kisebb folyóvizek is. Osgyán rétejeit a Szuha vize fenyegeti áradáskor, Ráhó javait a Rima veszélyezteti, Bakostörék települése maga is veszélyeztetett a vissza-visszatérő áradásokkor. Szerencséjére az utóbbi már síkon műveli könnyen trágyázható és megmunkálható szántóit, hasonlóan Cserencsényhez. Hogy ennek milyen nagy jelentősége van, azt pontosan kifejezi Kecege lakosainak véleménye: „Bár a határt trágyázni kell, az jobb mint a hegyekben, mivel a határ síkon fekszik.” „Könnyű művelésű föld, a lezúduló zápor nem rontja, de gyakran trágyázni kell, mert egyébként az őszi gabonát sem termi meg” (Krászkó). A magasabb térszíneken őszi vetés alá általában csak kétszer szántanak.

A fentiekkel magyarázható, hogy Kishont népe jövedelmének az 1707-es összeírás szerint csupán 8%-a származott a gabonafélékből, szemben a meghatározó mezőgazdasági ágazat, a jószágtartás, főleg szarvasmarha-tenyésztés 83%-os részesedésével.¹²

Mint a fenti adatok is jelzik, a tenyésztett állatok igaerejének igen nagy a jelentősége. Az uraságnak végzett robotszolgáltatást – adataink szerint – általában 4 marhával végzik, de Zsaluzsány bevallása arra utal, hogy az ott lakóknak 4–6 marhával kell művelniük a falu szántóföldjeit. Nagy szerep jutott Kishont népének gazdálkodásában a távolsági fuvaroknak is, erre a kézműves javak ismertetésénél visszatérünk.

Az investigatio földműveléssel kapcsolatos adatai a talajerő-utánpótlás, a trágya és a trágyázás nagy gazdasági jelentőségére figyelmeztetnek. Forrásunk egyértelműen hangsúlyozza a marhatartásban a téli istállózás nagy fontosságát, ami kimért egyensúlyt igényel a legelők, rétek, a legeltethető erdő, illetve a máshonnan vásárolt takarmány hasznosításában. Lényegesen kevesebbet árulnak el a bevallások a juhászat üzemműveiről; elsősorban az azzal kapcsolatos feudális szolgáltatásokról, ritkábban a haszonvétel formáiról szólnak. Lényegesen jobban informálnak a sertésstartás jellegéről.

¹¹ *Udvari István* 1994. 139.

¹² *Cambel, Samuel* szerk. 1987. II. 197.

A rendelkezésre álló legelő, amit sokfelé a más határon bérelt területtel egészítenek ki, meghatározza az állattartás kereteit. A legelő és a kaszáló haszonvétele olykor azonos területek kettős kihasználására utal (Tiszolc).¹³ Mivel legelőben szűkölködik, több falu népe más, közeli település határában bérel területet a legeltetésre (Fazekaszaluzsány, Hacsava, Magyarhegyemeg). Zeherje lakosainak vallomása szerint: „Határunk szorossága miatt a szomszédságunkban lévő határokból marháinknak legelő mezőt bérelni szoktunk.” Bakostörék adata azt jelzi, hogy kaszálás után a réteket is felszabadítják a határt járó állatállomány számára: „kaszálásig nincs elegendő legelő”. (Kaszálják a legelő egy darabját a tiszolciak is.) A rétek általában nem adtak sarjút. Számos település népe más faluban vásárolja meg a szűkös szénatermés kiegészítését (Priboj). „Hiányunk van kaszálórétből, ezért más határban kell szénát vennünk” (Tóhegyemeg). A szénatermő réteket külön is védeni kell: „Egyes zsellérek, akiknek semmi hasznuk nincs, folyton rontják a mezőt és az erdőt, sőt, több szénát kaszálnak csipve, lopva, mint mi” – panaszozik Klenóc lakosai.

Sajátosak Tiszolc adatai, amik azt jelzik, hogy irtásföldet is hasznosítanak rétként. „Van egy, mintegy 8 szeker szénát termő községi rétünk, azon a helyen, ahol a kamara körülbelül 16 éve kivágta a fát, és néhány jobbágy, a Kubinyi urak, a Nyáry urak és a kamara alattvalói saját szükségükre kiirtották volt, később pedig közös használatra kitisztítottuk, s attól az időtől fogva közös haszonra kaszáljuk”.¹⁴ Adataink azt jelzik, hogy – erdővidéken – a zöld ágakat is begyűjtik a jószág teletetéséhez,¹⁵ de a széna mellett másutt is felhasználták takarmányként az árpa- és zabszalmát is.¹⁶ A jószág kitelettetése azonban így sem könnyű, különösen azért, mert még a földesúr is jobbágyaira terheli helyenként állatállománya egy részének téli tartását. Nustya lakói – a cenzuson felül – 2–3 urasági lóra vigyáznak, s télen tartják azt saját szénájukkal. Klenóc lakosai pedig az egyik földesúrnak 50, a másiknak több juhot, néhány szarvasmarháját, 1–3 lovat saját szénájukon teletetik. (Nyáron is ők őrzik, illetve ők fizetnek utána bért a pásztoroknak.) Bár forrásunk meglehetősen szűkszavú az állattartás rendszerének vonatkozásában, aligha tévedünk, ha Kishont tájain differenciált tartásmódokat tételezünk fel. A Klenóc környéki és másutt is elterjedt *erdei szállások* jószágtartása vélhetően más struktúra, mint a sík vidék falvainak legeltető-istállózó formációja, ami a zárt faluhatár komplex gazdálkodásában foglal helyet. Bátran feltételezhetjük azt is, hogy Kishont nagy volumenű állatkereskedelme mintegy kiegészítette a tartásmód évi ritmusát: télre bizonyára megszábadulni igyekeztek a jobbágy-parasztok a jószágfeleslegtől, aztán tavasztól őszig újra legeltetéssel próbálták javítani és eladhatóvá tenni a frissen beszerzett állományt.

Feltűnően sok adat szól a sertéstartás jellegéről, ami vélhetően nem ennek az ágazatnak a nagy gazdasági jelentőségéből fakad, hanem a tilalmas erdők, illetve makkos erdők megkülönböztetett szerepéből. Az investigatio a kishonti falvak harmadáról egyértelműen elárulja, hogy a lakosság – saját erdejében, vagy szomszédos falvak, illetve földesúr makkos erdőségében – összettel makkoltatja a sertéseit. A helybeliek korábban ingyen hajthattak a makkra, de éppen az erdőség 18. századi fogyatkozása, illetve a faállomány felértékelődése az oka, hogy a makkért mindenkinek fizetnie kell; a helybelieknek kevesebbet. „Ha az Úristen erdeiben makkot ad, előnyt élvezve, olcsóbban makkoltathatnak, mint mások” (Valykó).¹⁷

¹³ Udvari István 1994. 139.

¹⁴ Udvari István 1994. 139.

¹⁵ Vö. Paládi-Kovács Attila 1979. 35–52.

¹⁶ Rebro, Karol 1959. 138–139.

¹⁷ Udvari István 1991. 287.

A juhászat különösen divott a Tiszolc és a Kokova környéki szállásokon. Ha a feudális szolgáltatások többségét meg is váltják a kishonti jobbágyok, a báránydézsma még általánosan megmarad a 18. század derekán. (Kivételesen pl. Rimóca, ahol 7 garason váltják meg a juhok kilencedét.) Különösen nagy értéke van a juhsajtnak, ami a földesúrnak adott ajándékok között is fel-felbukkan. Klenóc lakói azt vallják, hogy a juh hasznát, vélhetően főleg sajtot és turát, Liptóba viszik. Geográfiai szótárában Fényes Elek azt írja Tiszolc juhtúrójáról, hogy az a liptóival vetekszik.¹⁸ Nem elhanyagolható azonban a gyapjú haszna sem. „Nagyobb részben iparos emberek vagyunk – *posztósok* és kovácsok, ezzel kereskedünk, néha gabonával” – vallják Klenóc lakosai. Ugyanők adnak számot arról is, hogy a földesúrnak Liptóba szállítják a kész posztót. Úgy tűnik, hogy Klenóc, Kokova és Tiszolc környékének juhtartó üzemei számos posztósnak adtak munkát már a 18. században is, akik kallókat működtettek, s durva, fehér posztót állítottak elő.¹⁹

Több kishonti település úrbéri bevallása tesz említést a gyümölcsstermesztésről. Jobbára *gyümölcsöskerteket* említ a forrás (Alsószkálnok, Cserencsény, Felsőpokorágy, Kráskzó, Magyarhegy, Orlaitörék, Tóthegymeg), Zeherje vallomása említ csupán a szőlőhegyen levő gyümölcsöskertet. Mivel az említett falvak jobbára a Rima patak mentén helyezkednek el, elsősorban víz menti gyümölcsös ligetekre gondolhatunk, amelyek jószerével vadon teremnek.²⁰ A gyümölcsből pálinkát is főznek: Likér lakosai hasznuk sorában említik, hogy nagyjából az Alföldre viszik a pálinkát, amivel ott kereskednek. A kishonti gyümölcsligetek hasznáról és a lakosok pálinkafőzéséről később Fényes Elek is megemlékezik.²¹

III. Ahogyan a Felföld déli sávjában általánosan, úgy Kishont vármegye esetében is karakterisztikusan két típusra bontja a népesség életmódját a geográfiai környezet tagoltsága. A déli rész valamelyest síkabb, alkalmasabb a földművelő gazdálkodásra, s a jobbágy-paraszti üzemek itt lényegében komplex mezőgazdasági tevékenységre rendezkedhetnek be. A magasabb, hegyesebb felső vidék az erdők, a feldolgozóipar, nem utolsósorban az ásványi nyersanyagokat hasznosító ipartelepek színtere, ahol a népesség egy része egészében az ipari tevékenységre rendezkedik be, másik része viszont – főleg a legeltető állattartás révén –, valamelyest kapcsolódik a mezőgazdasági tevékenységhez. A kettőt a Rima völgye fűzi szerves egységbe, ahol az alsó területek műveltsége éppen úgy benyomul a hegyvidékre, ahogyan az utóbbi javai is ott kelnek útra a délebbi zóna irányába.²² Forrásunk jellegéből következően, elsősorban a feudális szolgáltatásokból következtethetünk az egyes kistájak népének tevékenységére, életmódjára.

A Rima-völgy déli szakaszánál fekvő települések robotszolgáltatása viszonylag teljes gazdaságú mezőgazdasági üzemekről tanúskodik. „Az úr kívánsága és parancsa szerint robotolnak, mely áll szántásból, életnek, szénának, fának behordásából, szénának kaszálásából, annak gyűjtéséből, szüretelésből, bornak hazahordásából, trágya hordásából és egyéb szükséges szekerezésekből” (Osgyán). Cserencsény lakóinak a robot áll szántásból, vetésből, a gabona behordásából, fa, gabona és széna szállításából. Olykor

¹⁸ Fényes Elek 1851. IV. 204.

¹⁹ Vö. Fényes Elek 1851. II. 228., 233.; IV. 204.

²⁰ Vö. Belényesi Márta 1955. 25.; Andrásfalvy Bertalan 1975. 250.; Lásd még: Galgóczi Károly 1855. 283.

²¹ Fényes Elek 1851. III. 275.; IV. 141.; A paraszti pálinkafőzés problematikájához: Balázs Géza 1987. 157–163.

²² Gömör vármegye történetében markánsan mutat rá erre a kettősségre: Ila Bálint 1976. 396. skk.; Vö. még: Viga Gyula 1990. 9–19.

borért mennek fogatukkal, máskor trágját hordanak ki, illetve Rozsnyóra gabonát a földesúrnak. Akik cenzust nem fizetnek, azok nem tudják, hány napot robotolnak: akkor mennek, mikor robotra hajtják őket. Akik cenzust fizetnek, azok 4 marhával végeznek 3–3 nap robotot – irtanak, kaszálnak, gyűjtenek és aratnak a földesúr Jánosházán (Liptó vm.) levő birtokán. Egyesek kívében, mások szemben adnak kilencedet. Káposztából dézsmát adnak – hasonlóan több más kishonti faluhoz. Ajándékba – 1/4 telek után – quartás vaj, 5 tojás, 1 lúd, 1 tyúk és 2 garas jár.

Hasonlóak a szolgáltatások és az ajándékok a déli megyerész más településein is, legfeljebb fonallal (Varbócon 3 pászma) egészülnek ki. Jellemző, hogy a hegyvidéki Kokova népe közösen vadat ad ajándékba: évente 1 őzet vagy 1 dukátot, s 1 nyestet vagy 2 forintot. Rimalehotán évente 2 kereket készítenek a földesúrnak a jobbágjai. Szolgáltatásban jellemző az ún. *hetes* állítása: főleg télen fütőt, konyhai segítőt adnak a földesúr udvarába. Az ajándékot több település bevallása *Szent Mihály adó*, *Mihály napi adó* néven említi (Osgyán, Ráho): az előbbin 1 ludat, 2 kakast, 1 kita kendert, télben sorjában 1–1 hetes állítását és 4 font szösz megfonását értik alatta, az utóbbin már megváltják ezt a szolgáltatást. Klenócon kendert fonnak a földesúrnak, s a kész vásznat Liptóba szállítják(!). Varbócon a kender kilencede helyett 2–2 pászma fonalat adnak. Magyarhegymegen a rajméhek köpűjétől 1 garast fizetnek.

Forrásunk szerint az 1770-es években a települések jelentős része megváltotta szolgáltatásait: ez elsősorban a vármegye felső részeinek falvaira igaz, ahol a jobbágyok rendszeresen pénzt keresnek a kamarai munkákkal. Pl. Fürész lakosai – a bárányon kívül – semmiből nem adnak kilencedet: azt megváltják, s benne van az „árrenda” összegében az ajándék megváltása is. Ezek felett viszont úrdolgában fuvaroznak! Rimalehotán a borért küldendő szekér helyett – 1/4 telek után – 1 rénes forintot fizetnek, a hetest 55 dénárral váltják meg, a *madarat* 20 dénárral, a negyedes vaját, a 3 tyúkot és a 10 tojást szintén 20 dénárral váltják ki. Zeherjén – a korábban esztendőnként adott 1 őz helyett – kétféle napi vadászatot hajtóként működnek, Kecegén pedig az alábbiak a megváltás összegei: vaj helyett 20 denár, őz helyett 17^{2/4} denár, kender helyett 15, lúd, tyúk és a hetes helyett pedig 4–4 denár.

Mint arra fentebb utaltunk, Kishont vármegye felső területén meghatározó szerephez jut az ipar, ill. annak kiszolgálása. Tiszolc, Likér, Nustya, Rimabrezó vashámorai éppen úgy jelentős népességnek adnak kenyeret, mint Kokova hamuzsírkészítése, üveggyártása. Tiszolc: „Mi, kamara részéről való jobbágyok semmivel nem tartozunk azon kívül, hogy mindegyikőnk évente legalább három szénégető helyet bekészít”.²³ Kifejezőek Nustya fassiojának adatai is: a lakosság egy része fatermékeket készít, mások *posztós* vagy *kovács* iparossággal keresik a kenyerüket, megint mások pedig fuvarozással kereshetnek pénzt, ha Kubinyi Miklós hámorához anyagot szállítanak. Kráskó és Orlaitörék bevallása csupán annyit árul el, hogy lakosai mindannyian iparosok, s ezzel keresik meg a pénzüket. Mindez erőteljesebb pénzgazdálkodásra, s eltérő életmódstratégiára utal, mint a délebbi falvak népéé. Tevékenységük azonban – a nyári betakarítás idején – alföldi mezőgazdasági munkával egészül ki. Pl. Kráskó népe a Haller birtokon – a cenzuson felül – évente 12 aratot állít ki az 5^{1/4} telek után, akik Heves vármegyében olykor 5 hetet is eltöltenek. A robot mellett azonban Kishont népe a nyári aratáskor és csépléskor pénzért, ill. gabonáért is végez szezonmunkát, amire a vármegye relative nagy népsűrűsége, a szűk határ, a gyenge eltartóképesség, nem utolsósorban a földek

²³ Udvari István 1994. 14.; Vö. még: Paládi-Kovács Attila 1988. 71–103.

magas ára egyaránt rákényszeríti.²⁴ A kishontiak is részesei tehát annak a nagy, ciklikus vándorlásnak, ami – hasonlóan Európa más tájaihoz – a magyar Alföld és a domb- és hegyvidék között évszázadokon át lezajlott.²⁵

Rendszeres belső vándorlásra kényszeríti Kishont falvainak népét az, hogy a malmok többsége csak az esztendő egy részében működőképes. Nem véletlen tehát, hogy az úrbéri bevallások mindenütt külön szólnak az őrlés lehetőségéről, mint a település előnyös vagy hátrányos adottságáról. A falvak többségében van malom, így elsősorban az időszakos vízhiány kényszeríti más faluba a lakosokat. Pl. Osgyán jobbágycsaládai vallják, hogy az uraság malma helyben van, de az nem forog szüntelenül, így száraz időben más-hova kénytelen járni őrölni. Vályko fassiojában: „Van egy földesúri malom, ahol körül-belül egy negyedévig őrölhetnek, amikor itt víz hiánya miatt nem őrölhetnek, a negyed-órára levő szomszédos faluba járnak malomba”.²⁶ Különösen becses információt tartalmaz Fazekaszsaluzsány bevallása, ahol bár malom van, de szárazság idejében nem őröl, ilyenkor a földesúr szárazmalmába járnak.

IV. A Kárpát-medence erdős hegykeretén a faállomány változása messzemenően befolyásolta a tradicionális életmód jellegét. Makroszinten jól ismert mindezek hatása: a 18. század folyamán többszörösére emelkedik a Felföldön a fa ára, egyre több szigorítás keletkezik az erdők kiélésével kapcsolatban, s tudjuk, hogy az erdős hegykeret erdőállományának kiirtása a magyar Alföld vízrendezését is kikényszerítette.²⁷

Árnyaltan rajzolódik ki az erdőállomány megváltozásának hatása az úrbéri bevallások szövegéből is, amelyek egyértelműen jelzik, hogy az erdők megléte vagy hiánya, a hasznosításával kapcsolatos kamarai és magánföldesúri szigorítások alapvetően befolyásolják a jobbágyok gazdálkodásának változásait is. Az úrbéri fassio mondatai alkalmanként az erdő tulajdonlására, illetve használatának jogára is következtetni engednek.

Vannak települések, ahol az 1770-es években még szinte érintetlen erdőrések találhatók. „Az erdők kövesek és áthatolhatatlanok” – vallják Alsószkálnok jobbágycsaládai, s vélhetően utalnak a faállomány hasznosításának nehézségére is. Gyakoribb az, hogy a földesúr tűzifát ad az erdőből, de épületfa már nem áll az úrbéresek rendelkezésére. Pl. Tamási esetében a földesúr ezt a jobbágyok gondatlanságával indokolja: nem törődtek az erdők védelmével.²⁸ Fazekaszsaluzsány lakosai arról panaszkodnak, hogy a földesúr szigorúan tiltja tőlük az erdőt, így azt a szomszéd pusztán kénytelenek bérelni.

Forrásunkban nem találunk utalást a fával való kereskedelemre. Annál gyakoribb viszont a különféle faárakkal, -termékekkel kereskedő kishonti falvak, jobbágyok említése. Tiszolc bevallása szerint: „Egy fűrész a mi, a saját szükségünkre fűrészelt, a fűrésztermékekkel kereskedünk, s a földesúrnak a haszonból egy bizonyos részt adunk.”²⁹ Ugyanők arra is utalnak, hogy *deszkát és zsindehyt felvásárolnak és eladnak*; ez a fuvarosok közvetítő gazdasági szerepét hangsúlyozza.

Jelentős forgalom zajlik a sík vidék felé a faragó falvak *zsindehyvel*. E famunka részben úrbéri szolgáltatás. Pl. Kokova népe minden 1/8 jobbágytelek után 1500 *zsindehyt* és 500 *zsindehyszegyet* készít, azon kívül a hegyekből a faluba szállítani köteles 6000

²⁴ Rebro, Karol 1959. 139.

²⁵ Összegzően: Balassa Iván 1985.; Hoffmann Tamás 1963. 294–341.; A kontinens más tájairól összegzően: Braudel, Fernand 1985. 114.

²⁶ Udvari István 1994. 287.

²⁷ Frisnyák Sándor 1990. 72–73.; R. Várkonyi Ágnes 1992. 7–39.; Vö. még: Viga Gyula 1990. 33–56.

²⁸ Rebro, Karol 1959. 165.

²⁹ Udvari István 1994. 139.

darab zsindelet. Megjegyzik, hogy a földesúr engedélyével dézsma adása mellett zsindelet készítenek, egyéb famívek mellett. Hacsava lakosai Kövesdre fuvarozták az elkészített zsindelet, Gyöngyösre pedig faedényeket vittek, úrdolgában Haller uraságnak. Fényes Elek Hacsava leírásában megjegyzi, hogy lakosai tálat, mozsarat, kanalakat és kulacsot készítettek – más faedények mellett.³⁰ Megjegyezzük, hogy Fényes még Kraszkó, Priboj, Rimaszombat és Szelce népének faeszközeiről is említést tesz.³¹ Forrásunk ezekről nem szól, de aligha kétséges a fafeldolgozó háziipar 18. századi jelenléte az említett településen. Említi viszont az úrbéri fassio a famunkát Nustya faluban: „Egyesek földesúri engedéllyel, mások kialakított cenzus fejében lapátokat vagy szórókat, továbbá jármokat és tányérokat készítenek, s azzal kereskednek”.

V. Kishont településeinek fazekassága jól ismert a magyar és a szlovák néprajzi irodalomban, de az itt készülő cserépedények gömöri kerámia néven vonultak be a szakirodalomba. Kétségtelen, hogy a népi agyagipar legjobban ismert korszakában a kishonti terület Gömör vármegye egyik járása volt, de 1802-től általános használt és elfogadott volt az összevont vármegye Gömör-Kishont elnevezése. Nem különíti el a gömöri kerámia kishonti és nógrádi vonulatát Kresz Mária és – a Magyar néprajzi lexikon címszavában – István Erzsébet sem.³² Pedig az általánosan hivatkozott 19. századi országleíró munkák nagyon következetesen elválasztják egymástól a gömöri és a kishonti falvak kerámiaművességét. Magda Pál 1819-ben így fogalmaz: „Süvete tájékán és a Kis Honti területben Zsaluzsán körül több faluk igen sok tserépedényeket készítenek, s azt le hord-

³⁰ Fényes Elek 1851. II. 79.

³¹ Vö. Fényes Elek 1851.

³² Kresz Mária 1960.; István Erzsébet 1979. 311–312.

ván az alföldre szép móddal kipótolják a vissza hozott gabonával szükségeiket.”³³ *Fényes Elek* 1837-ben a következőket írja: „A jólsvai völgyben Migleszen, Sűvétén, Mikocsánon, Nasztrajban, Giczén, Liczén, Perlácson, s a kövi patak mellett Deresken, Lévárton csaknem mind fazekasok laknak; valamint szinte *Zsaluzsánban, Pongyelokon, Szuhan, Cserencsen, Törjéken, Rahón, Szkároson*. Egyébiránt a kishonti *edény, téglá, cserép* egész megyében legjobb, s legrágább.”³⁴

Forrásunk egyértelműen jelzi, hogy a 18. század derekán a kishonti falvak néme-lyike, főleg a Suha patak völgyének települései a fazekasságból él, s intenzív gazdasági kapcsolatban áll a sik vidék mezőgazdálkodó népességével, akivel portékáját főleg gabonára cseréli. Ez a tény ma már közismert a történeti-néprajzi szakirodalomban,³⁵ mégis érdemes idéznünk falvaink úrbéri bevallásának szövegét, mert azok igen sokat elárulnak Kishont gazdasági kapcsolatrendszeréről. *Fazekaszsaluzsány* fassioja azt jelzi, hogy a lakosok általában mindannyian a *fazekas* mesterségből élnek. Bár határuk nem nagy, a fazekaikkal az *Alföldre* járnak, ahonnan – termékeikért cserébe – gabonát hoznak fel. Fazekas mesterségükhöz szükséges agyag nincs a határukban, így azt vásárolniuk kell!³⁶ A földesúrnak ajándékba 20–20, mások 50 fazekat adnak, termékeikkel váltják meg tehát feudális szolgáltatásaikat is. *Osgyán* bevallása a falu előnyös adottságai között említi, hogy lakói az *Alföldre* is fazekakkal szoktak járni, s azzal kereskedve maguknak *pénzt* és *búzá*t szerezhetnek. Ezzel szemben *Pongyelok* lakosai – bár mindannyian fazekasok – házi szükségletre égetnek fazekat az 1770-es években. Árnyaltan fogalmaz *Ráhó* bevallása: *amikor munkájuk engedi fazekakkal útnak indulnak az Alföldre, s azzal kereskedve keresik kenyérüket.*

Csak szórványos utalás történik arra, hogy a cserépedények kereskedelmében – a fazekasfalvak fuvarosai mellett – más települések lakosai is részt vehettek. *Fürész* fassioja említi edények fuvarozását, s későbbi adatok utalnak arra, hogy *Osgyán* szekeresei a szomszédos fazekasfalvak készítményeit is szállították eladni.³⁷

Bizonyos, hogy a fazekaskészítmények forgalma a Felföld és a magyar Alföld közötti kapcsolatok markáns nyomjelzője volt évszázadokon át, s hogy ebben Kishont fazekasai is szerepet kaptak. Talán méltányosabb és pontosabb lenne ezt a kerámiatípust Kishont (és Nógrád) örökségének is tudni, Gömör mellett.

VI. Kishont 18. századi árucseréjében markánsan tükröződik a vármegye és a hozzá kapcsolódó szomszédos területek gazdasági struktúrája, illetve a vidék földrajzi és gazdasági térszerkezete. A táj kiéléséhez és a termelő gazdálkodáshoz a javak cseréjének több formája társul: a mezőgazdasági termelvények és a haszonállatok értékesítésében a vásárok és piacok, a természeti javakat feldolgozó kézművesség és háziipar készítményeinek eladásában és elcserélésében a vándorkereskedelem, illetve a közvetítő kereskedelem a meghatározó. Ennek megfelelően árnyal a cserében és kereskedelemben részt vevők köre is: az állatok, a gabona, az erdő fája értékesítésében a nemesség is szerephez jut, s vékony kereskedőréteg alakul ki a feudalizmus végére.³⁸ A parasztok is piacoznak, s nem csupán a vármegye és a közeli bányavárosok vásár- és piacterein jelennek meg

³³ *Magda Pál* 1819. 371. Kiemelések tőlünk.

³⁴ *Fényes Elek* 1837. III. 136. Kiemelés tőlünk.

³⁵ Csak a legfontosabb munkákat említve: *Kresz Mária* 1960. 302–304.; *Kovács Gyula* 1898. 61–62.; *Szalay Emőke–Ujváry Zoltán* 1982. 29–39.; *Márkus Mihály* 1973. 104.

³⁶ *Kresz Mária* kutatása igazolja, hogy maga a tűzálló agyag is adásvétel tárgyát képezte, s pl. *Mezőúr* fazekasai is szállítottak agyagot Gömörből. Vö. *Kresz Mária* 1960. 306.

³⁷ *Schmidt Attila* 1900. 148.

³⁸ *Pálmány Béla* 1985. 179.; *Dankó Imre* 1974. 177.; *Dankó Imre* 1977. 397.; *Belitzky János* 1932.

rendszeresen, hanem sokféle módon vannak jelen a javak cseréjének folyamatában. A kézművesáru és a háziipari termékek értékesítésére pedig valósággal szakosodnak falvak, s jelentős fuvarosréteg szolgálja ki a gazdaságnak ezt az ágát.³⁹ Az úrbéri bevallások szövege jól tükrözi, hogy mennyire mozgalmas a vármegye népének gazdasági tevékenysége, s hogy a jövés-menés, a szállítás, az úton lét mennyire jellemző része a kishonti jobbágy-parasztek életének.

Az árucserre szervezett alkalmi mindössze három településen koncentrálnak: a kishonti falvak népének bevallása *Rimaszombat*, *Losonc* és *Breznóbánya* sokadalmát említi meg vásározóhelyként.

Kishont vásározásának központja a vármegye székhelye, Rimaszombat. A Kassa, Miskolc és Losonc felé vezető utak kereszteződésében fekvő mezővárost földrajzi helyzete és régiótn túlnyúló gazdasági szerepköre egyaránt előnyös helyzetbe hozta, bár vonzáskörzete a 19. század elejére megosztott volt Váccal, Losonccal és Balassagyarmattal.⁴⁰ Szombatonként tartott hetivásárai a gabonaforgalom központjai voltak, országos sokadalmi pedig az állatok adásvételének voltak jeles alkalmi. Rimaszombati állatkereskedők jártak le egészen a magyar Alföld déli részének vásáraitra is (Hódmezővásárhely, Sentes, Kecskemét, Mezőtúr), ahonnan lábón hajtották fel a jószágot.⁴¹

Rimaszombatot egyetlen vásározóhelyként nevezte meg úrbéri bevallásában *Bakostörék*, *Cserencsény*, *Krászko*, *Likér*, *Magyarhegymeg*, *Orlaitörék*, *Felsőpokorágy*, *Priboj*, *Ráhó*, *Rimabánya*, *Rimabrezó*, *Rimalehota*, *Zsaluzsány*, *Rimóca*, *Alsószkálnok*, *Szucha*, *Tamásfalu*, *Susány*, *Varbóc* és *Zeherje* népe. Losonccal osztozott *Fazekaszsaluzsány*, *Pongyelok*, *Szelce* és *Osgyán*, Breznóbányával pedig *Kokova* lakosainak piaci-vásári forgalmán. Nem csupán a megtermelt javak eladása révén jelentett előnyt a kishonti falvaknak Rimaszombat közelsége, hanem jelentős számú település népe vallotta munkahelyének is az oppidumot. Zeherje lakosai szerint: „Az Isten áldást adván szomszédságunkban lévén Rimaszombat városa, mind annak gyümölcsiből, mind pedig munkánk által azon városból pénzt kereshetünk”.⁴²

Losonc vásárait *Valykó* népe első helyen, *Fazekaszsaluzsány*, *Magyarhegymeg*, *Osgyán*, *Pongyelok* és *Szelce* lakosai pedig második helyen nevezték meg kereskedőhelyüként. A közepesen fejlett, a 18. század derekától hanyatló gazdasági jelentőségű bánnyász mezőváros, *Breznóbánya*,⁴³ *Klenóc* lakosainak egyetlen vásározóhelyként szerepel az úrbéri bevallásban, *Kokova* pedig Rimaszombat mellett látogatta sokadalmát.

Fazekaszsaluzsány bevallása arra figyelmeztet, hogy a piacokon és a vásárokon megjelentek a fazekasok készítményei is: Rimaszombat és Losonc a piacuk, ahol módjuk van a *fazekakkal* kereskedni, s ahol egyébként mindent jól adhatnak-vehetnek.

A javak cseréjének történeti-néprajzi kutatása gazdagon adatolva igazolta, hogy a fuvarosok nem egyszerűen a különböző tájak közötti forgalomban játszottak meghatározó szerepet, hanem gazdasági tevékenységük szorosan összefüggött társadalmi mobilitásukkal is.⁴⁴ Forrásunkban együtt bukkannak fel a feudális szolgáltatásként végzett fuvarok a kézművesek és a kézművesáru szállító szekerek útjaival, de a táji-gazdasági kapcsolatok irányainak feltárása szempontjából ezek akkor is nagyon fontosak, ha a kettőt

³⁹ Összegzően: *Viga Gyula* 1989. 383–407.

⁴⁰ *Borovszky Samu* szerk. é. n. 113.; *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 142.

⁴¹ *Fényes Elek* 1851. III. 293.; *Schmidt Attila* 1900. 147.; *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 142.

⁴² Vö. *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 288.

⁴³ *Bácskai Vera–Nagy Lajos* 1984. 126.

⁴⁴ *Gallo, Ján* 1973. 67–90.; *Viga Gyula* 1989. 383–407.

nem tudjuk kellő biztonsággal szétválasztani. Valójában az sem zárható ki, hogy a jobbágyok ugyanazokat az utakat hasonló portékával megtehették úrdolgában is, saját hasznukra is.

A fenti problematika árnyaltan rajzolódik ki a *bor* szállításának adataiban. Kishonti nemesek extraneus birtokosok lehettek Tokaj-Hegyalja szőlőiben, jobbágyaik vélhetően nemcsak a bor hazafuvarozásában vállalhattak szerepet, hanem – bár forrásunk erről alig szól – akár a szőlőterület megművelésében is.⁴⁵ Forrásunk szerint az 1770-es években *Bakostőré*ről Luzsinszky nagyságos asszony jobbágyai borhoz adtak *Mádra* egy szekeret, hasonló módon Mádon volt bora *Susányból* Csermiczky földesúrnak, *Susányból* és *Szucháról* Korponayné földesasszonynak: mindkettő jobbágyai odajártak borért, az utóbbinak 4 jobbágya állított ki egy szekeret. *Klenócról* Kubinyi Miklós *Tállya* szőlőjébe állíttatott ki szekeret jobbágyaival: 2–2 hétre. *Kecege* és *Rimalehota* jobbágyai – előbbieik földesura a Szentiványi család – *Keresztúrba* jártak szüretelni: 1–1 embert adtak.

Igazolják adataink a kishontiak kapcsolatát a Sajó-völgy, főleg *Sajószentpéter* szőlőhegyével, borpincéivel is.⁴⁶ *Tóhegy* meg jobbágyai Szentpéterre jártak robotban szüretre, s egy szekeret is adtak. *Fűrész* lakosai úrdolgában fuvarozták Kokovára a szentpéteri bort, de maguk a kokovai jobbágyok is onnan látták el borral a földesúr korcsmáját. Felbukkan még a kokovaiak úticéljai között a Sajó-völgyi *Pálfala* is, *Alacska* szőlőit pedig szüretkor keresik fel *Klenóc* jobbágyai: Kubinyi Gáspárnak adnak egy szekeret és 8–8 napra 4 szüretelőt.

Csak sejthető forrásunk megfogalmazásából, hogy hasonlóan bort fuvaroztak *Kokova* úrbéresei Heves megyéből: *Gyöngyös*, *Eger*, *Tarnaörs* nevét említik. *Krászkői* jobbágyok évente 2 szekér *abroncsot* küldenek Gyöngyörsre – bizonyára a boroshordók megerősítésére.

Arról is árulkodik *Rimalehota* fassioja, hogy a jobbágyok megváltják a borfuvarozást: a Battik család jobbágyai „a borért menendő szekér kiállítása helyett egy-egy 1/4 telek után 1 rénes forintot” fizetnek.

A szekerező jobbágyok igen gyakran keltek útra a vármegye természeti javaival és kézműves, illetve háziipari termékeivel is. Feltűnően kevés adat szól a fa fuvarozásáról, lényegesen több a faeszközök szállításáról. *Fűrész* bevallásában egyértelműen különvlik az úrdolgában és a pénzért végzett fuvar: az utóbbit a Gömör megyei *Szirk*ről vagy saját határukról végzett faszépszállítás jelenti *Tiszolc-Hámorba* vagy *Selmecbányára*, illetve edény fuvarozása ugyanazokra a helyekre. Forrásunkból kihüvelyezhető, hogy a bérért való fuvarozásra a kamarai jobbágyoknak rendszeresen van lehetőségük, éppen a vasműveknél vállalt munka révén.

Itt is utalnunk kell arra, hogy a termékcseré, benne a fuvarozás nem egyszerűen gazdasági folyamat. A javak kicserélése rendszeresen útnak indítja a népesség különböző csoportjait, akik mind a Felsőld megyei felé, mind a sík vidék irányában széthordják Kishont természeti javait és az ott élők készítményeit, s hazaviszik helyettük más tájak és más népcsoportok, – esetünkben más népek – produktumait. Ha tehát *átmeneti* kultúráról, *kontakt zónáról* gondolkodunk, akkor a különböző jellegű javak valódi és közvetlen

⁴⁵ Udvari István igazolta, hogy a 18. században a hegyaljai szőlők kiterjedt térségből vonzották mind a munkaerőt, mind a bor szállításában és kereskedelmében részt vevő jobbágynépességet, amelynek ez a tevékenység nyelvére, műveltségére is hatott. *Udvari István* 1988. 48–61. Lásd még: *Balassa Iván* 1991. 258–261., A szőlőbirtoklás viszonyairól, az extraneusokról összegzően: *Balassa Iván* 1991. 39–56.

⁴⁶ Magda Pál említi, hogy a szentpéteri bor híres, s azt északi vármegyékbe is elhordják. Vö. *Magda Pál* 1819. 383.

keveredését, az érintkezés objektiválódott formáit kell első helyen említenünk, a műveltség egyéb tartalmának jellege mellett.⁴⁷ Nem tudományos absztrakció mindez, hanem a múzeumok történeti-néprajzi gyűjteményeiben a Felföld és a magyar Alföld érintkező zónájában számos tárgytipusban objektiválódott kapcsolatrendszer. Mindez kétirányú forgalom eredménye: az útnak indított szekerek nagy valószínűséggel mindkét irányban megrakottan közlekedtek.

IRODALOM

Andrásfalvi Bertalan

1975 Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. Szekszárd

Balassa Iván

1985 Az aratómunkások Magyarországon. Budapest

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Balázs Géza

1987 Népi italaink kutatástörténetéhez. *Balázs Géza–Voigt Vilmos* (szerk.): Aratór. Dolgozatok Balassa Iván 70. születésnapja tiszteletére, 157–163.

Bácskai Vera–Nagy Lajos

1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest

Belényesy Márta

1955 Szőlő- és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő XXXVII. 11–30.

Belitzky János

1932 A magyar gabonakivitel története 1860-ig. Budapest

Borovszky Samu (szerk.)

é. n. Gömör Kishont vármegye. Budapest

Braudel, Fernand

1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század. Budapest

Bulla Béla–Mendöl Tibor

1947 A Kárpát-medence földrajza. Budapest

Cambel, Samuel (red)

1987 Dejiny Slovenska II.

Cholnoky Jenő

é. n. A magyar éghajlat és a folyók vízjárása. Magyar föld – magyar faj I. Magyar földrajz, 343–379. Budapest

⁴⁷ Paládi-Kovács Attila 1984. 61–73.

Dankó Imre

1974 A járszági vásárok-piacok néprajza = Jubileumi Évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára. 175–187.

1977 A magyar vásárok funkciói. *Opuscula Ethnographica*, 367–387. Debrecen

Fényes Elek

1836–1840 Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben I–VI., Pest

1851 Magyarország geographiai szótára. Pest

Fodor Ferenc–Teleki Pál–Cholnoky Jenő

1928 Magyarország gazdaságföldrajzi térképe. Budapest

Frisnyák Sándor

1990 Magyarország történeti földrajza. Budapest

Galgóczi Károly

1855 Magyarország, a szerb vajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisztikája, Pest

Gallo, Ján

1973 Príspevok k dejinám furmanstva v Gemeri. Gemer I. 67–90. Rimavska Sobota

Hoffmann Tamás

1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest

Ila Bálint

1976 Gömör megye. A megye története 1773-ig. Budapest

István Erzsébet

1979 Gömöri kerámia. Magyar néprajzi lexikon II. 311–312. Budapest

Kádár László

1943 A magyar ember a magyar tájban. *Bartucz Lajos* (szerk.): A magyar nép. 69–90. Budapest

Kósa László

1990 Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920) Debrecen

Kovács Gyula

1898 A magyar háziipar törzskönyve. Budapest

Kresz Mária

1960 Fazekas, korsós, tálás. *Ethn.* LXXI. 297–379.

Magda Pál

1819 Magyarországnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statisztikai és geographiai leírása. Pest

Markuš, Michal

1973 Odbyt a sôsoby predaja šivetických hrnciarskych výrobkov na prelome 19. a 20. storocia. Gemer I. 91–105. Rimavská Sobota

Mendöl Tibor

1940 A Felvidék. Budapest

Neupauer Kamil

1989 Mária Terézia úrbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében. Budapest

Paládi-Kovács Attila

1984 Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. *Kunt Ernő–Szabadfalvi József–Viga Gyula* (szerk.): *Interetnikus...* 61–73. Miskolc

- 1988 Életmód, foglalkozás, nemzetség. Gömör néprajza XIV. Debrecen
 1994 A Felföld mint kulturális régió. Klny.

Pálmány Béla

- 1985 Adatok a kézművesipari termékek és termények árucseréje történetéhez Nógrád vármegyében a török hódoltság végén és az újratelepítés korszakában (1593–1731) V. Kézművesipar-történeti Szimpózium anyaga. 153–188. Veszprém

Prinz Gyula

- é. n. Magyarország tájrajza. Magyar föld – magyar faj I. Magyar földrajz I. kötet 15–341. Budapest

Rebro, Karol

- 1959 Urbárska regulácia Márie Terézie a poddanské úpravy Jozefa II. na Slovensku. Bratislava

Schmidt Attila

- 1900 Gömör megye. Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben VI. Gömör megye, 137–181. Budapest

Seresné Szegőfi Anna (szerk.)

- 1983 Borsod-Abaúj-Zemplén megye történeti helységnévtára 1870–1983. Miskolc

Soós Imre

- 1941 Az úrbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron
 1957 A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században. Eger

Szabó Dezső

- 1933 A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában, I. kötet. Budapest

Szalay Emőke–Ujváry Zoltán

- 1982 Két fazekas falu Gömörben, Debrecen

Takács Péter–Udvari István

- 1995–1998 Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából I–II–III. Nyíregyháza

Udvari István

- 1988 Adatok Hegyalja és a zempléni szlovák, valamint ruszin falvak kapcsolatainak történetéhez. *Bencsik János–Viga Gyula* (szerk.): A hegyaljai mezővárosok történeti néprajza. I. 48–60. Miskolc
 1991 A Mária Terézia-féle úrbérrendezés szlovák nyelvű dokumentumai. Adatok a szlovák nép gazdaság és társadalomtörténetéhez. Nyíregyháza
 1994 Szlovák mezővárosok népélete Mária Terézia korában. Nyíregyháza

Udvari István–Viga Gyula

- 1993 A javak cseréje, munka és vándorlás Sáros megyében a 18. században. Népi kultúra – népi társadalom XVII. 165–200.
 1994a Jobbágyi kötelességek és életmód Zólyom megyében a 18. század derekán. *Dobrossy István* (szerk.): Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Levéltári Évkönyve VII. 89–120. Miskolc
 1994b A Kárpát-medence peremén (A 18. századi Liptó vármegye történeti néprajzához) A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXII. 257–294. Miskolc
 1995 A XVIII. századi Árva megye történeti néprajzához. Feudális szolgáltatások és életmód a Tátra-vidék gorál és szlovák falvaiban a Mária Terézia-féle úrbérrendezés idején. *Ethnographia* CVI. 39–64.

Várkonyi Ágnes, R.

1992 Pelikán a fiaival. Budapest

Viga Gyula

1989 Az észak-magyarországi fuvarosok. Egy sajátos „vállalkozói” forma a hagyományos árucserében. HOMÉvk. XXVII. 383–407. Miskolc

1990 Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. Debrecen–Miskolc

Wellmann Imre

1965 Pest megye parasztsága és az úrbérrendezés. *Keleti Ferenc–Lakatos Ernő–Makkai László* (szerk.): *Pest megye múltjából*, 155–202. Budapest

A BOLGÁR KARÁCSONYI ÉS ÚJÉVI ÜNNEPEK ÉS NÉPSZOKÁSOK STRAUSZ ADOLF (1853–1944) MUNKÁIBAN

1892-ben a Franklin Nyomdában magyar nyelven elkészítették azt a kétkötetes *Bolgár népköltési gyűjteményt*, amelynek címodalán ez állt: „*Fordította és a bolgár kormány segítségével kiadta: Strausz Adolf*”. Kétségtelen, hogy az utóbbi gyűjtésében és fordításában megjelent 203 bolgár népdal (ebből huszonötöt eredetiben is közölt) a bolgár népköltés első – a lehetséges teljesség igényével készült – idegen nyelvű, s egyben külföldi bemutatkozása volt. Ennek előtte, 1879-ben a Petőfi Társaság közlönyében, a SZANA Tamás (1844–1908) által újraindított *Koszorúban* ERÓDI (Harrach) Béla (1846–1936) publikált tanulmányt a bolgár népköltészetéről, s ezt 7 magyarra fordított bolgár népdallal izesítette. STRAUSZ Adolf a csorbíthatatlansághoz való törekvésének a legjobb bizonyítéka a könyv terjedelme és tartalma: 743 oldalon megtalálható dr. Iván SISMANOV (1862–1928), a szófiai egyetem legfiatalabb alapítója, később nemzetközi hírű tudós előszava, ezt követi a bevezetés, ami nem más, mint *Strausz Adolf* 151 oldalas tanulmánya azon bolgár népszokásokról és ünnepekről, amelyek kapcsolatban állnak e népdalokkal, majd jönnek az énekek, s végül a szerző jegyzetei egyes népdalokról.

A gyűjtemény kiadásának időszerűségét kiemelte dr. Iván Sismanov az 1891. október 21-én, már említett előszavában: „*A mi népköltészetünknek esztétikai és kultúrtörténeti értékét, fájdalom, nem részesítették eddig igazságos, beható bírálatra*”. Aztán maga válaszolt miért is volna szükség az értékelésre: „*A folklór új tudományának feltűnése, mely kiváltképpen a nép szellemi termékeinek van szentelve, a legvilágosabban bizonyítja, mily intenzív újból az érdeklődés ezen termékek iránt s jellemzi egyidejűleg azt is, mily nagy a változás a népszokások megbecsülésének és kitartásának módjában. A modern történelmi tudományok a népszellem termékeit ma már nem tekintik a nép fantáziájának eredményeképp, hanem mint a kultúrtörténet nagy jelentőségű emlékeit*”. (Strausz Adolf fordításában idéztem.)

Éppen az utóbbi megállapítás képezi a kiindulópontot a magyar közgazdász és néprajztudós kétkötetes munkájának. Ugyanakkor Strausz Adolf igen fontos – s egyben kétirányú – felismerésre jutott: a magyar olvasó számára az általa készített bolgár népdalfordítások aligha lennének elegendők, érdektelenségbe is fulladhatnak, hiszen ezek minél teljesebb megértéséhez eme olvasónak közelebről meg kellett ismerkednie a bolgár néppel, szokásaival, ünnepeivel. Munkájának elemzése továbbá mutatja, hogy tisztában volt két nagyak is minősíthető akadállyal: Bulgáriáról igen keveset lehetett tudni, hiszen csak a közelmúltban szabadult föl a majdnem 500 éves idegen hódoltság alól, valamint a keleti pravoszláv és katolikus egyház közötti különbségek. Pontosan ezért írta a bevezetést, ami valójában tanulmány, témája természetesen a bolgár népdalok és a hozzájuk kapcsolódó népszokások, rítusok, babonák és ünnepek. Az utóbbiak közül kiemelkedik a karácsony és az újév.

Három év múlva Strausz Adolf német nyelven is megjelentette gyűjteményét, újabb két év elteltével kiadta egy szintén tekintélyes munkáját, ennek címe *Bolgár néphit*, ez a Magyar Néprajzi Könyvtár első, indító könyve volt. A két munka kiegészíti egymást, s ezért mind a kettő tárgya jelen rövid elemzésnek. A karácsonyi és az újévi ünnepekről gyűjtött anyagot hitelesnek kell tekinteni, habár egyesek kétségbe vonják illetve megkérdőjelezik Strausz Adolf gyűjtőmunkájának eredetiségét, s ezen keresztül a tudós országméretét. Mindez nem helytálló, még ha itt-ott előfordulhatnak is kisebb hibák vagy félreértések. A két ország közötti különbségek nagy skálája, a vallási és szokási eltérések sokszínűsége szinte természetessé, elkerülhetetlenné teszik a jelentéktelen tévedéseket. A bírálókat a tények is cáfolják: Strausz Adolf számtalan utazást tett Bulgáriában, kutatásai nem korlátozódtak csak a néprajz keretein belül, így 1901-ben alig pár hónap alatt két kiadást is megért a *Bulgária ipara* című gazdasági és néprajzi tanulmánya, majd 1913-ban megjelent *Az új Balkán-félsziget és a Török Birodalom* címet viselő politikai és gazdasági értekezése, melyet a Magyar Királyi Keleti Kereskedelmi Akadémia (ahol Strausz Adolf tanár volt) megbízásából készített, s ezt segédkönyvként használták a főiskolán. Nem kevésbé fontos, mennyire időszerű volt az utóbbi munka kiadása, ami egyben a címét is megmagyarázza: 1913. május 30-án a Balkán Szövetség és a Törökország közötti londoni békeszerződéssel, valamint az augusztus 10-i bukaresti békeszerződéssel véget ért a II. Balkán-háború, Törökország véglegesen kiszorult Európából.

S visszatérve témánkhoz: a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveiben Bulgáriában ki adhatott segítséget Strausznak az anyag gyűjtésében és előkészítésében? Bevezető tanulmányában a tudós válaszolt erre is: „*Meg kell említenem, miként láthattak napvilágot a bolgár népdalok. Az, aki először tett figyelmessé a bolgár irodalom jelesebb termékeire, és a bolgár népköltészetre, az Burián István volt, a mi derék szófiai képviselőnk. Annak a sok anyagnak, amit az ő kezdeményezésére összegyűjtöttem és feldolgoztam, ez a kötet csak kis részét teszi. Ha majd a több kötetre terjedő összes anyagot a nagyközönségnek bemutatatom, boldognak fogom érezni magamat azt mondván Buriánnak: ez a te műved*”. A legvégén DUGOVICS Imrének (1862–1941) címzett köszönet áll, aki BURIÁN István tolmácsa volt és végigkísérte Strausz Adolfot, segített munkájában, avagy ahogyan maga a tudós is írja: „*...híven kitartott kezdettől végig*”. Dugovics Imre nemcsak azért bír jelentőséggel, mert cikkeket írt bolgáruul és bolgár lapnak, hanem más miatt is, ami talán fontosabb: Strausz Adolffal 1893-ban kiadta a Bolgár nyelvtant iskolai és magánhasználatra, ez az első ilyen jellegű könyv volt az akkori Magyarországon. Megjelenését a nagy bolgár író, Ivan VAZOV (1850–1921) külön, a két szerzőnek címzett levélben üdvözölte.

Ugyanakkor az utolsó közös minisztert, BURIÁN Istvánt (1851–1922) azért kell megemlíteni, mert – miután négy évet (1882–1886) töltött Moszkvában mint a Monarchia főkonzulja – ugyanebben a beosztásban nyolc évig Szófiában szolgált (1887–1895). Fontos ez, mert egyrészt jó munkafeltételeket tudott biztosítani Strausz Adolfnak (és az egész ország beutazását!), másrészt pedig, mert időben tudjuk behatárolni a magyar tudós gyűjtési munkáját Bulgáriában. Az utóbbit segíti az is, hogy Strausz Adolf köszönetet tolmácsolt az akkori bolgár közoktatásügyi miniszternek, Georgi ZSIVKOVnak (1844–1899), aki ezen a poszton 1887. augusztus 20. és 1893. november 19. között dolgozott. Ezentúl magyarázatot kapunk, miért szakadt félbe ez a nagy vállalkozás. Az előzményekhez még valami tartozik: Strausz Adolf nem feledkezett meg FALK Zsigmondról (1870–1935) sem, aki biztosította a „*bolgár eredeti szedést*”. A választás aligha lehetett volna jobb, hiszen a Pest Könyvnyomda Rt. későbbi elnök-

vezérigazgatója hozta be Magyarországra az első szedőgépet, ő honosította meg a hangjegymetszést és a zeneművek nyomtatását.

Bevezető tanulmányában Strausz Adolf – felhasználva az összes akkor fellelhető bolgár forrást és maga gyűjtve a népdalokat – mai szemmel is helyesen csoportosítja a bolgár népdalokat, igyekszik föltárni történelmi gyökereiket, keletkezésüket, a fejlődésükben bekövetkező különböző változásokat, s ezt a legtöbb esetben sikeresen is teszi. Eme megállapítás a bolgár népszokásokra is vonatkozik, itt viszont – tekintettel a konkrét témára – csak a karácsonyi és az újévi hagyományokról szólok. Meddő dolog lenne azonban, ha csak Strausz Adolf leírásainak keretében maradnék, hiszen úgy érzem, feladatom mindenekelőtt a száz évvel ezelőtti közölteket összevetni a két legtekintélyesebb bolgár kiadvánnyal, mégpedig Hriszto VAKARELSZKI (1896–1986) *Bulgária néprajzával* (500–506), valamint az akadémiai kiadású, háromkötetes *Bulgária néprajzával*, amelyben az érintett kérdésekről Margarita VASZILEVA írt (III. kötet, 90–106.).

Strausz Adolf még az elején hangsúlyozza: „*A költészet más ágai közül különösen az úgynevezett koleda (karácsonyi – G. A.) énekek bírnak különös fontossággal. Ezek a bolgárok hitregéjére vetnek sok tekintetben fényt*”. A kiinduló megállapítás igaz, hiszen Bulgáriában a karácsony a rítusok szempontjából a leggazdagabb és a legnagyobb téli ünnep, amely az egész bolgár etnikai területen ismert. Itt viszont Strausz Adolf egy pontatlanságot engedett meg – szerinte karácsony első napja Bulgáriában december 24-e, ami nem helytálló. Attól függetlenül, hogy az ünneppel kapcsolatos népszokások, rítusok, mágikus praktikák és jövendölések zöme erre a napra összpontosul. Ezt a karácsony előtti napot Bulgáriában a legtöbb helyen ‘*bâdni vecser*’-nek nevezik (eme bolgár kifejezést Strausz Adolf is használja, habár korántsem következetesen), a magyar megfelelője csak a *karácsonyest* lehet. Éppen ezért az említett bolgár szókapcsolat helyes, az eredeti jelentését föltáró értelmezése feltétlenül szükségesnek látszik, továbbá ily módon elkerülhető lesznek az esetleges félrefordítások és helytelen megfejtések, s így kimutatható eme est valódi tartalma és jellege, valamint megmagyarázható egy igen fontos bolgár karácsonyi népszokás keletkezése, lényege és elnevezése. Szükséges azért is, mert ezzel maga Strausz nem is próbálkozott, talán megérezhette a félreértelmezés reális veszélyét, elképzelhető, hogy ebben Dugovics Imre sem tudott a segítségére lenni.

Az esetleges félrefordításokkal, az ebből adódó félremagyarázatokkal kell folytatni, hogy eljussunk a valódi megfejtéshez. Sokan a ‘*bâdni*’ jelzőt ‘*jövő*’ szóval fordítják magyarra (a ‘*bâdeste*’ vagy ‘*bâdnina*’ analógiájára!), ez pedig oly messze van a megfelelő jelentéstől mint Makó Jeruzsálemtől. A magyarázatot természetesen a *Bolgár etimológiai szótár* adja (I. kötet, 97., 38.): a ‘*bâdni vecser*’ első szavát a ‘*bdja*’ igéből származtatja (helyesen!), az utóbbi jelentése pedig ‘*örkődöm*’ vagy ‘*virrasztok*’ valami felett (az ebből képzett főnév, a ‘*bditelnoszt*’, azaz az ‘*ebérség*’ aztán századunk ötvenes éveinek első felében igazán hírhedtté vált!). Ennek alapján a karácsonyest ősrégi – és mai – bolgár elnevezésének valódi jelentése ‘*virrasztó éj*; hiszen a ‘*Mlada Boga*’, vagyis Jézuska éjfélkor született s ezt meg kellett várni. Mindemellett ez magyarázza a három legfontosabb bolgár karácsonyi népszokás egyikének nevét, de erről később lesz szó.

Valószínűleg ezért Strausz mindenhol ‘*koledá*’-ról ír (a latin ‘*calendae*’ szóból, azaz a hónap első napja), de előtte két helyen is pontosan tárja föl eme ünnep gyökereit. A tudós tisztában van az ünnep pogány eredetével: „*Az összes szláv országokban megőrzött koleda szokások(ból) és dalokból azt lehet következtetni, hogy a keresztény koleda ünnepe valamely pogány-szláv ünnepet helyettesített. Azt hiszik, hogy valamely fényes istent, a napot (Solnce) ünnepelték Dazsd-bog név alatt. Az ünnep december*

havára esett, amelyben a nap újból születik, s ezért valószínű, hogy akkor ünnepelték a napisten születését. A koleda dalokban ezen felfogásnak sok bizonyítékára akadunk”. A továbbiakban Strausz Adolf – többek között – az utóbbit még egy adattal támasztja alá: „A napisten születésének egykori megünneplésével összekötetésben áll a december hónap elnevezése, »Koložeg«, melyet csak a bolgárok őriztek meg... A Koložeg nyilván azt jelenti, hogy a nap kereke újból kigyúl”. Ezzel a tudós egyértelműen utal arra, hogy a karácsony egybeesik a téli napforduló napjával, ez pedig pogány eredetének bizonyítéka, s pontosan az utóbbi a természeti jelenséggel egyetemben predesztinálja jellegzetes rítusainak bőségét, valamint helyét a hagyományos népi naptárban. Strausz szerint a későbbi változások csak tovább gazdagították a karácsonyt: „Ezen ünnep (a pogány – G. A.) ellenében az egyház december 24-ét, Krisztus születésének ünnepét állította. Az új hitet a régi álarccal ruházták fel és e körülmény kölcsönös befolyást eredményezett”.

Fontos az, hogy tanulmányában a magyar tudós megjegyzi: a karácsony egyik bolgár elnevezése, a *kracsun* (a '*kracs*' igéből, azaz '*lép*', utalás a napfordulóra) nemcsak Bulgáriában található (pl. Észak-Bulgáriában, Plevén és Lom városok s ezek környékén), hanem onnan áterjedt a szlovákokhoz (*Kracsun*), az oroszokhoz (*Korocsin*), a románokhoz (*Krecsun*, *Kracsun*). Az esetenkénti pontatlan átirástól függetlenül mindez jelentőséggel bír, mert a *Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* tanúsága szerint a '*kracsun*'-ből származik a magyar '*karácsony*' elnevezés is, vagyis az utóbbi szláv, valószínűleg elsősorban bolgár eredetű (2. kötet, 371.). Azonos véleményen van KNIEZSA István (1898–1965): „*Akármi is legyen a szláv szó eredete, nem lehet vitás, hogy a m(agyar) szó a szlávból származik*”. (A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 254–255.) Ugyanakkor mind az ünnep keletkezése, mind pedig elnevezése egy kétirányú általános következtetéshez vezet: egy töből fakadnak a karácsonyi magyar és szláv, ez esetben bolgár népszokások és a kölcsönhatás tagadhatatlan. Így látja ezt BALASSA Iván és ORTUTAY Gyula (1910–1978) is: „*Az egyik leggazdagabb ünnepkör karácsony köré csoportosul. Itt kell megemlítenünk, hogy az egyházi év ünnepkörébe olvadt bele, és azzal sajátyszerűen interferál a nép régebbi évfordulókhöz kötött pogány hagyományvilága, valamint az újabban alakult paraszti szokások is. A magyar nép vallásos szokásait, az egyházi év ünnepeit e nélkül a keresztelkedés nélkül meg sem érthetnők a maguk valójában... Ősi, pogány kori hiedelem, újabb fejleményű paraszti babona, germán, szláv hatás s mellette a kereszténység hatására elterjedt szokások s az antik vallási felfogás egy-egy eleme: ez mind fellelhető az egyházi év ünnepeihez kapcsolódó népi szokásokban, ünnepegekben. Ennek legjobb példája a karácsonyi ünnepkör*”. (Magyar néprajz, Corvina, 1979. 615.)

Az utóbbi teljes egészében egybecseng Strausz megállapításaival, a továbbiakban pedig a magyar tudós szakszerűen három csoportba foglalja össze a bolgár népszokásokat, ezek a karácsonyesti tűz, azaz a '*bádnik*', a karácsonyesti asztal, a '*bádnivecserszka trapeza*' és a '*koleduvane*', vagyis a koledálás. Megjegyzendő: a '*koledálás*' illetve '*koledálni*' szintén szláv jövevényszó (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 2. kötet, 525.; *Knieszsa* i. m. I. kötet, 273).

Strausz Adolf hangsúlyozza: a december 24-i nap a '*bádnivecserszka trapeza*', azaz a karácsonyesti asztal körüli előkészületekkel telik, mindenhol erre az alkalomra külön kultikus kenyeret sütnek meg '*banicá*'-t (rétest), '*pitká*'-t (kalácsot). A kenyerek, melyek formája rendszerint kerek, három csoportra oszthatók. Az elsőben a karácsonyra szentelt kenyerek vannak, egyes vidékeken ezekben pényt vagy más jeleket tesznek (a megtaláló egész esztendőn keresztül egészséges és boldog lesz), a díszítésük mindenekelőtt kereszt, kör vagy virág. Fölöttébb érdekes a magyar tudós azon leírása,

amely egy Plovdiv környéki megfigyelésről szól. Eszerint az esti harangszóra a háziasszonyok kalácsot kezdenek dagasztani, amelybe, Jézus Krisztus titokteljes születését jelképezve, ezüstpénzt kevernek. E kalácsot ezért Isten kalácsának nevezik, az ezüstpénz pedig „*rendesen régi, forgalomból már kivont pénz és évről-évre megőriztetik, mert szerencsepénznek tartják*”. Valószínűsíthető, hogy ez a szokás nem teljesen mentes a katolikus egyház befolyása alól, hiszen – bár erről kevés embernek van tudomása –, Bulgáriában akkor – még ma is – a katolikusok száma 70 ezer körül mozog, három katolikus püspökségük van, az egyik a szófiai–plovdivi, ezek élén katolikus apostoli exarchatus áll. (Ennek fontos magyar vonatkozása van: Nagy Lajos magyar királynak (1342–1382) sikerült az, amit a III. Ince pápa (1198–1216) nem tudott elérni: ő vetette el a katolicizmus első magvait Bulgáriában Vidin várának elfoglalása, azaz 1365 után.)

A második csoporthoz a mezőgazdasággal kapcsolatos kenyerek tartoznak, díszítésük – természetesen – a mezőgazdasági munkát, az adott ház gazdagságát jelképezik, rendeltetésük minél bőségesebb termés biztosítása az elkövetkezendő esztendőben. Strausz itt is egy érdekes megfigyelést közöl: „...*egy kenyeret pedig, amelybe pénzt dagasztottak, kivisznek a kapuba és meghívják lakomára a felhőket, hogy a nyáron jégeső ne verje el a vetést. Ezután a kenyeret darabokra törik és a család tagjai között szétosztják. Akinek a darabjában a pénz volt, az az egész évben szerencsés lesz*”.

A harmadik csoportba sorolható kenyereket kizárólag a hajadonok sütik meg, ennek is szimbolikus jelentősége van. Formájukban eltérnek a többiektől, ezek inkább fonott kalácsok. Ebből egy darabot a lányok másnap választottjuknak adnak oda, vagy párnájuk alá teszik, s ha álmukban ezt egy legénnyel megeszik, akkor az utóbbi lesz a férjük. A kultikus karácsonyi kenyerek elkészítését, az ezzel kapcsolatos népszokásokat és hiedelmeket a magyar tudós Bulgária különböző vidékein figyelte meg, említésük azért követel helyet, mert ezek a karácsonyesti asztal elmaradhatatlan és kötelező kellékei.

A karácsony rítusok és népszokások három legfontosabb eleme egyikének, a 'bádnivecserszka trapezá'-nak, azaz a karácsonyesti asztalnak, illetve vacsorának leírása szintén valós és részletes. Strausz Adolf egyértelműen rámutat, hogy ezen sok olyan szokást be kell tartani, amelynek termő jellege van, habár vidékenként kisebb-nagyobb eltérések fellelhetők, de ez természetes is. Ezzel szemben a tudós az ünnepi eledelnek egy igen fontos egységes vonását emeli ki: ezek csak a parasztok által megtermeltekből készíthetők el: főtt búza, főtt szárazbab, főtt lencse (hogy sok legyen a pénz), 'guska' (ezzel az elnevezéssel Strausz Adolf Plovdiv környékén találkozott), másképpen 'szarma', azaz darált hússal töltött savanyú káposzta- vagy szőlőlevél, aszalt gyümölcsök, savanyúság, vörös- és fokhagyma, méz, dió stb. A különböző szokásokban pedig két elem a közös, s egyben kötelező: az ünnepi asztalt vagy a földre, vagy alacsony, többnyire kerek asztalkára terítik, a földre viszont szalmát szórnak; a vacsora elkezdése előtt a ház legidősebb férfitagjának meg kell tömjéneznie az asztalt és az eledeleket, ez az áldás. Ezek után – ahogyan Strausz is megfigyelte – sok mindent be kell tartani: „*Vacsora közben az asztaltól senkinek sem szabad elmenni, hogy a szárnyas háziállatok és a méhek el ne tévedjenek. Szükség esetén is csak a gazda kelhet föl, aki azután mélyen meghajolva megy oda, ahová mennie kell. Azért hajlott meg, hogy a kalászok is meghajoljanak a szemtől. Minden ételből minden egyes családtag félrevesz egy harapást, hogy azt másnap a háziállatoknak adja... Vacsora után a gyermekek az asztal alá terített szalmában szemet keresnek és a talált szemeket a vetőmag közé keverik, hogy bő legyen az aratás... A szalma az Istenanya ágját jelenti és Szent György-napján este (Bulgáriában az utóbbi május 6-ra esik) egy magaslaton égetik el, hogy a vetést*

megóvják a jégveréstől...". Természetesen a magyar tudós sokkal több népszokásról írt, de az említett példák is elegendőek rávilágítani, mennyire helytállóak megfigyelései és következtetései.

Strausz Adolf a továbbiakban a karácsonyi rítusok és népszokások második legfontosabb elemével foglalkozik, a karácsonyesti tűzzel, amelyet az ún. *'bádnik'* biztosít. Az utóbbi rendeltetése szempontjából *'karácsonyesti tűzre való fatuskó'*, de – ahogyan már említés történt a karácsonyest bolgár elnevezésénél – valódi jelentése nem más, mint *'virrasztó'*, ami megfelel kultikus szerepének is. Ez voltaképpen magyarázza azt, miért nem szabad ennek a tűznek egész éjjel kialudnia, vagyis Strausz szerint: *„az Istenanya látni akar”*. A magyar tudós ezt is kapcsolatba hozza a termő jelleggel: *„A tuskó maradékából ékrészeket faragnak. Ahol ily ekével szántanak, ott a jégeső kárt nem fog okozni”*. Nyilván megérezhette eme népszokás fontosságát, ezért is mindkét munkájában részletesen ír róla. Többek között megjegyzi azt is, hogy a ház urának a kötelessége (s egyedüli joga) a tuskót előkészíteni, bevinni a házba és a nyitott kemencében elhelyezni.

A karácsonyesti vacsora vége felé már hallani lehet a koledálók éneklését és közeledését, ez az ünnepi rítusok és népszokások harmadik legfontosabb eleme. A *'koledál'* és *'koledálás'* ige és főnév a magyar nyelvben is használatosak, *A magyar nyelv értelmező szótára* szerint jelentésük *'legények csoportja karácsony és újév táján ősi énekeket mondvá házról házra jár, és adományokat gyűjt'* (IV. kötet, 283.), ami teljes egészében megegyezik az eredeti rendeltetésével. Fontos a résztvevők meghatározása, hiszen Strausz Adolf szavai szerint *„ezen a napon senki sem mehet máháléba (azaz a falu más fertályára – G. A.) – se férfi, se asszony, se leány, mert más máháléban az illetőt megfűrösztik teknőben és azt csak nagy pénz árán lehet megváltani. Különb en ez a megfűrösztés vagy leöntés a magyar népnél is el van terjedve, csakhogy itt a pénzbeli megváltás elmarad”*.

A magyar tudós leírásából kiviláglik: a karácsony – mint a népek többségénél – családi ünnep, amely azonban a *'koleduvane'* vagyis a koledálás következtében kollektív jelleget ölt, mert egy adott faluban a legények csoportjai járják végig a portákat (ezek a *'koledari'*, azaz a *'koledálók'*), hogy tudassák mindenkivel a *'Mlada Boga'* (a Fialat Isten, avagy Jézuska) születéséről szóló üdvös hírt. A koledálók énekeiben sok jókívánság van, ezeket Strausz Adolf egy magyar szólással summázza: *„Legyen bor, búza, békesség bőven!”*. Az utóbbi szó szerinti magyar fordításban úgy hangzik: *„Ahány mákszem van ezen a fonott kalácson, annyi tisztesség és bőség legyen ebben a házban!”*

Mielőtt azonban egy koledáló csoport, azaz *'tajfa'* útnak indul, van egy fontos teendője: a legények Strausz szavai szerint *„... először elmennek a Kmethez, a községi bíró házába, ki nemcsak pénzt ad nekik, hanem forma szerint engedélyt is arra, hogy ők mint hivatalos koledálók az egész helységet bejárhassák. A kmettől persze elmennek először a falu előkelőbbjeihez és körülbelül éjfélig bejárják az egész helységet”*.

A magyar tudós részletes leírást ad a csoport (*'tajfa'*) összetételéről. A vezető az *'sztanenik'* vagy *'cár'*, ezt a tisztséget nem szívesen vállalják, mert *„az előkészület hetében a koledálók folyton nála esznek-isznak, nála tanulják be a koledaénekeket”*. Egy tajfában van egy *'blagoszlovnik'*, ami csak körülírással fordítható magyarra, vagyis *'áldást adó'* és akinek az összes karácsonyi áldást tudnia kell. A fiatalabb koledálók közül választják a szamarat és a macskát. Az első a zsákokat viszi, ezekbe teszi be a kapott kalácsokat, pénzt stb. A macskának pedig útközben nyafogni kell, hogy az alvókat fölébressze és így értesíteni a koledálók érkezéséről. A csoportok az utcákon és minden ház előtt kultikus jellegű dalokat énekelnek, s ezekben alapvetően kettős kívánság van:

az egész családnak boldogságot és minél bőségesebb termést kívánnak. A dalok után egy adott házban következik a karácsonyi áldás, minekutána az egész csoport kórusban kimondja az áment.

Hiteles a karácsony harmadik napjának a leírása is: „*A koleda legutolsó napján a četak (a csoportok – G. A.) és az énekesek anyja maszlenicát és más harapnivalót készít. A maszlenica vajba kevert kása. Az énekesek és četak közös szobájukba térnek, amelyben annak idején koledálásra készültek. A közös asztalnál azok lakmároznak, kik a koledálásban részt vettek. Most fogyasztanak el minden enni- és innivalót, most számlálják meg a kapott pénzt és folyik a legvigabb mulatság*”.

A magyar tudós nem feledkezett meg egy másik szokásról sem: „*A koleda és a három királyok ünnepe közti alkonyat beálltáig, kakaskukorékolásig, éjjelenként igen sok kísértet jár és ha valakit ez idő tájt az utcán találnak, azt betegségnek, vagy halálnak szánják*”.

Ugyanígy hiteles Strausz Adolf az újév bulgáriai ünnepléséről közölt megfigyelése, továbbá a magyarok számára egy fölöttébb szokatlan bolgár népszokás leírása is. A 'szurvaknicá'-ról és a 'szurvakané'-ről van szó, ami csak körülírással fordítható magyarra: az első 'somfaágvirgács', a másik 'somfaág-virgáccsal való új évi köszöntés'. Íme mit is ír a magyar tudós: „*Újév napján a gyermekek somfavesszőkkel járnak és akivel találkoznak, azt e szavakkal ütik meg: 'Szurva zdrava godina i do dogodina sas szdrave'*”. Ezt Strausz Adolf Délnyugat-Bulgáriában figyelte meg, s amiatt – azt hiszem – felesleges lenne a rítusos áldás felett töprengeni, hiszen ez vidékenként változó. A lényeg itt egy: eme mágius praktikának általános értelme kívánni és biztosítani jó egészséget és boldogulást az új esztendőben, s ezek – a nép hiedelme szerint – elérhetőek egy nyers (bolgárul 'szurov', innen a 'szurvaknica' is) zöld somfaágacska érintésével. Egyébként maga Strausz Adolf is az ünnepet 'szurvak'-nak nevezi, majd hozzáteszi a következő és ezzel kapcsolatos népszokást: „*Újév napján minden családtag számára egy somfaágot metszenek le és ezeket a családfő egyenkint a tűzbe dobja e szavak kíséretében: »Ha egészségben éli az új évet, úgy pattanjék«. Ha az ág pattanik, ez azt jelenti, hogy az illető családtag egészséges és szerencsés lesz; ha nem pattanik az ág, úgy az ellenkező fog bekövetkezni. A pattanó ágot azonnal kiveszik a tűzből és megőrzik, hogy szükség esetén gyógyszerül használhassák*”.

Leírja továbbá Strausz, hogy az újév előestjén a legények és a leányok a patakhoz mennek, zabot dobnak bele és vizet merítenek belőle egy korsóba, amelybe aztán a leányok gyűrűket dobják. Éneklés közben, minden egyes ének végén egy-egy gyűrűt vesznek ki, és valamilyen mesterség elnevezését mondják, olyan lesz majd a gyűrűt a korsóból kiemelő leány leendő férjének foglalkozása.

Strausz Adolf nem feledkezik el az újévi kultikus kenyerek és kalácsok sütéséről sem, ezen a napon minden házban 'pitká'-t sütnék, ebbe pénzt és somfarügyeket tesznek – az előbbi a megtalálónak szerencsét hoz, az utóbbinak sok-sok egészségben lesz majd része az új esztendőben.

A magyar tudós leírásaiból a háziállatok sem maradnak ki, szerinte ezeket is ütögetik vagy szurkálják somfavesszővel.

E rövid elemzésből is kiviláglik: Strausz Adolf valóban hiteles és részletes leírását hagyta az utókornak a bolgár karácsonyi és újévi ünnepekről és szokásokról, munkájának óriási a forrásértéke is, hiszen az anyagot több mint száz évvel ezelőtt gyűjtötte, s mára már sok szokás, babona, rítus lassan elhalóban van. S talán pontosan ezért, az oly rohamosan múló idő csak növelni fogja a tudós munkásságának jelentőségét és érdemeit.

MÁKÓFALVI HUSZÁRVERSEK

Mákófalva Kalotaszeg egyik Nádas menti faluja Kolozs megyében, 25 km-re Kolozsvártól.* Jelenleg kb. 850 a falu lélekszáma, Egeres nagyközséghez tartozik. Csak I–IV. osztályos iskolája van. 15 évig laktam a faluban, szüleim tanárok voltak itt, én pedig Kolozsvárra járó gimnáziumi, középiskolai, majd egyetemi hallgató. Akkor a falunak 1300 körüli lakosa volt, saját néptanácsa és V–VIII. osztályos iskolája. A kivándorlás nem jellemző a falura, de a népszaporulat elenyészően csekély, ezért csökkent és csökken ma is lakosainak száma. Mákófalvával azóta is állandó kapcsolatban állok, hiszen itt laktak gyermekkori és ifjúkori barátaim.

Amikor a faluban laktam, a legöregebb (de nem az egyetlen) mákófalvi verselő és versgyűjtő Kocsis Deák János bácsi volt. 1881. október 21-én született Mákófalván, 1962. március 26-án halt meg. Feleségével, Ilona nénival lakott az özvegy menyével közös házban, akinek leánya, azaz János bácsi unokája, Kocsis Deák Erzsébet jó barátnőm volt, s szinte naponta megfordultam náluk vakációkon. Így kerültek hozzám a János bácsi huszárversei, I. éves egyetemi hallgató koromban, 1956-ban.

János bácsi földműves volt, s a Deák név úgy vált ragadványnevévé, hogy hat osztályt végzett, „diákoskodott”, ami ritkaság volt az ő gyermekkorában a faluban, hiszen sokan írástudatlanok maradtak. Így utódai ma is viselik ezt a ragadványnevet. (Négy gyermeke volt.)

Huszáregyenruhás fényképének hátlapján ez a felirat áll: „II. huszárezred, 6. század, 3. czug, 1902-béli, Keresztényfalván”.

Felesége, leánynevén Gyuri Ilona néni, túlélte férjét, 1978-ban halt meg.

Sajnos, a megrongált füzetnek már csak töredéke volt meg. Az első része (1–34 oldal) teljesen hiányzik, s a huszárversek legutolsó darabja után néhány lakodalmi vers volt még lógó lapokon: menyasszony-búcsúztató, vőlegény-búcsúztató, vőfélyköszöntő – szintén a szerző kézjegyével ellátva, de hiányzó lapokkal, nem folyamatosan.

Mivel úgy találtam, hogy a huszárversek egységes egészen megmaradtak (egyetlenegy lap hiányzik), ezeket különválasztottam, a szerző számozása szerint a 35–68. oldalt. A megsárgult, rongyos szélű lapokat ilyen állapotban kaptam János bácsitól, én azóta borítékban őriztem. *Fekete* tintával írta (pennával), két kivétel a *piros* tintával lemásolt Petőfi-vers: A virágnak megtiltani nem lehet (54. oldal) és a befejező vers: Foglaltványok a katona Életről (67–68. oldal).

Az első kettő: verses levél *Szerelmi versek lányhoz* (35–36–37. oldal). A szülőföld iránti vágyakozás a szeretett lányhoz való ragaszkodásban, hűségéért való aggodalomban nyilvánul meg. Érzelmeli vonják haza elsősorban a katonát. A népi levelezés fordulataival indul, s népdaltöredéket is beleszó:

* Kiadványunk ezzel az anyaggal adózik az 1848/49-es forradalom és szabadságharc másfél százados évfordulójának, illetve népköltészeti vonatkozásainak.

„Hervad az a rózsa, melynek töve nincsen,
Elhervadok én is, mert szeretöm nincsen.”

Tele van panasszal a „komisz életre”, mely elválasztotta kedvesétől. A befejezésekben a maga hűségét bizonygatja, szerelme nagyságát hangsúlyozza.

A harmadik vers: *Foglalvány a katonaeletről* (38–39. oldal). Ez vezet be valójában a katonaeletről szóló verseket: a berukkolásról, a bevonulásról, a katonaeletre való készülődésről szól. Kigúnyolja a „6 koronások”-at, akik nem feleltek meg az egészségügyi vizsgálaton, s megváltást fizetnek a katonaságért.

„Kinek bár a teste nem volt jó honvédnek,
Fizet 6 koronát minden esztendőre.”

Bár – amint őszintén bevallja – neki is jobb volna azt a 6 koronát fizetnie, mint a kaszárnnyában „hervadnia”. Az vigasztalja, hogy a hazáért hull a veritéke. Hazagondol, ahol a mákói lányok katonakedvesüket siratják, s anyjuk a 6 koronás legényekkel vigasztalná őket, de ők nem hagyják el huszárszeretőiket:

„Mert az ügyes, harcképes a hazáért,
Nem marad honn három rongyos forintért.”

Még ha meghalna is, nevét dicsőség övezné, mert a becsületért harcolt. A leánynak anyjával folytatott párbeszédének lényege a lány hűségének bizonygatása – mellyel önmagát vizsgaltja a honvéd a távolban.

A füzetben a *Huszár Miatyánk* majd a *Huszár Hiszek egy Isten* (40–41. oldal) következik. Mindkettő humorosan fogalmazza át az egyházi imákat a huszárok életkörülményeihez. Az első a katonák kívánságait fogalmazza meg: ital, fehér cipó, komisz kenyér, jóízű menázi, a büntetések elkerülése („szabadíts meg a kurtavastól, a ganés láda elvitelétől” stb.). A másodikból megtudjuk, hogy a huszár elsősorban a fegyverében hisz, másodsorban a „tiszt urak” egységében, s elnéző viselkedésében. Mindkét „imát” a huszárok egymás füzetéből, illetve a régi honvédektől másolták füzeteikbe. Adataim vannak arról, hogy Marosvásárhelyen még az I. világháborúból is hoztak haza ilyen tartalmú füzeteket.

A *Honfi dal* és *Az aradi vértanúk* című versek – ha nem is állnak a füzetben egymás mellett – a huszárok 1848-as olvasmányélményeit tükrözik, szintén régebbi huszárok füzeteiből lemásolva, tehát ezek nem születtek a szerző saját élményanyagából. A *Honfi dal* (42–43–44. oldal) a világosi fegyverletétel elsiratása. Ez tulajdonképpen Varga Ottó: *A világosi fegyverletétel* című versének másolata, amely az *Aradi vértanúk albumában* (Budapest, MDCCCXC) jelent meg. Megszólít egy bujdosó 48-as harcost, aki elmeséli a történeteket: Görgey „eltemette” dicsőségét, a magyar elvesztette hazáját, és elbujdosott:

„A temetés roppant volt és nagyszerű,
Százezernél több volt ott a kesergő.”

A huszár elbúcsúzik lovától, eldobja karabélyát, kettétöri kardját. A végző, szomorú jelenetben a béklyóba vert bakákat és huszárokat, valamint a halomba rakott fegyvereket látjuk.

Az aradi vértanúk (57–58–59–60. oldal) szintén költői mű másolása vagy átköltése lehet, a tizenhárom aradi vértanú elítélésének és mártírhalálának története. Verselése gördülékenyebb a füzet többi anyagánál. Kimagasló személyiségként ábrázolja Damjanichot (részletezi viselkedését, kivégzését), akinek végig kellett néznie társai halálát.

A két előző vers közé ékelődik a *Levél leányhoz* (44–45–46. oldal), amelyben ismét megszólal az aggodalom: vajon a lány hűséges marad-e a távollevő huszárhoz. Ugyanakkor ismét bizonygatja saját állhatatosságát.

A *huszárok jövődölése* (47–48–49. oldal) betekintést nyújt a huszárok életrendjébe, állapotába. Sokat nélkülöznek, éheznek, várják, „jövendölik” maguknak a menázsit és a pénzt ... „gyakran korog a hasok”. Mikor végre kenyeret és pénzt kap, a huszárnak már a szabadságon jár az esze, civil szeretne lenni. A házirendet is megismerjük: kilencig tart a kimenő, aki elkésik, azt kikötik, béklyót tesznek kezére, lábára. Az ébresztő aztán legjobb álmából veri fel a huszárt.

Ezután a *Katonabúcsú* következik (50–51. oldal), amelyben a vőlegény-búcsúztatók mintájára, a katona búcsút vesz édesanyjától, ki őt 20 évig nevelte, testvéreitől, pajtásaitól. A vers népi katonadallal kezdődik:

„Áldja meg az isten azt az édesanyát,
Aki katonának neveli a fiát.”

A hazáért rukkol be, de látja ennek veszélyeit is, hiszen halála órája is ott érheti, idegen országban.

Ugyanezt a gondolatot viszi tovább a *Reguta búcsúja szülőitül* (52–53. oldal). Ez is a vőlegény-búcsúztatókat utánozza. „Jó atyjának” megköszöni a gondviselését, „kedves édesanyjának, ki világra szülte,” az ápolgatást, babusgatást, még az indokolt fenytést is. Megköszöni szüleinek a jó nevelést, hogy megóvták a korhelykedéstől, jó ruhában jártatták, s csinos fiú volt. A vers második része előrevetíti a „komisz életet”, melyre – úgy érzi – nincs felkészülve. Testvéreitől búcsúzva ismét eszébe jut, hogy a katonaság életveszéllyel is jár. Rokonai, barátai következnek a búcsúzásban. Versét így zárja:

„Úgy megyek ki falumból, mint vándorló,
Kinek az élete veszteni való.”

– tehát pesszimista hangulatban, a reménytelenség érzésével vonul be katonának, mond le kényszerűen szabadságáról.

Ide ékelődik Petőfi Sándor: *A virágnak megtiltani nem lehet* (54. oldal) című versének lemásolása, mely a *Reguta búcsúja szülőitül* című vers hátlapján szerepel, tehát a katonaságnál másolhatta le valamelyik katonapajtásától. Azért nem hiszem, hogy Petőfi-kötetet használt volna, mert a szövegen is módosulást tapasztaltam, s helyesírása is a többi verséhez hasonló. A vers utolsó szakasza azért nincs meg, mert innen hiányzik egy füzetlap (az 55. oldallal).

A *huszár búcsúja minden resztungjától* (60–61–62–63. oldal) már a füzetben levő huszárköltemények egyik befejező darabja. A katonaságot letöltve, leszerelés előtt sorra búcsút vesz egyenruhája minden darabjától: szép piros sipkájától, szép kék atillájától, piros, zsinóros nadrágjától, sarkantyús, fényes fekete csizmájától, fekete, prémes mentéjétől, pakktarisnyájától, dohányos tárcájától, fehér futrás csákójától, átkozott karabélyától, mely sokszor feltörte a hátát; s végül szép fényes kardjától. A leírásból következtethetünk az 1902–1904-es huszárok szemet gyönyörködtető egyenruhájára, melyhez a népi verselő szíve is hozzáért, s neheze érik tőle a megválás. Legértékesebb a kardja:

„Mint a legfényesebb csillag a kék égen,
Úgy ragyog a kard a huszár kezében.”

Ezután búcsúzik hűséges harci társától, sötét pejparipájától, melyet szép fényes szerszámmal nyergelt fel, ragyogó zablával felkantározott:

„Hej, szép is a huszár, ha felül a lovára,

Áldjon meg az Isten, mert téged sajnállak.”

Végül leadta minden „resztungját”, átvette „szabadságos könyvét” de a huszár-életéről, melyre annyit panaszkodott, mégis szép emléke marad:

„Az huszár a világ legelső katonája.”

Ugyancsak a katonaelet lezárása *Az örömnapp 1902-béli huszároknak* (64–65–66. oldal). Három éve várja a szabadulást, ezerkilencvenöt napja telt el a huszáréletben.

„Az örömnak napja október elsője,
Szegény Fridrik huszárok jönnek hazafele.”

Az anyák örülnek hazatérő fiuknak. Visszatekint a katonaelet nehézségeire: sokat éheztek, 5 napra 60 ezüst fillért kaptak, de már ezután csak jó következik.

A huszárversek lezárása a *Foglalványok a katonaeletről* (67–68. oldal), melyet egyik utolsó katonaeletről írt a szerző. Itt említi először, hogy verse saját, eredeti alkotása:

„Tehát hozzáfogok és verseket írok,
Kit nem más könyvéből csak magam eszemből,
Írok egy keveset múltból és jövőről.”

Mintegy összefoglalja a katonaeletről írott verseit:

„Katonadolgokról, s a komisz életről,
Mely már három éve szorongat sokfelől.”

Sajnálja ifjúsága „virágzó tavaszát”, és „szerelmi élete legszebb éveit”, melyeket a katonaságnál töltött. Ugyanakkor belenyugszik a változtathatatlanba, a katonaelet híven kell teljesíteni. A befejező szakasz mély keserőséggel néz vissza az elmúlt három évre, s most említi először verses „könyvének” majdani olvasóit, akik elriadnak a katonaelettől az ő verseit olvasva:

„Mert aki könyvemet keresztül olvassa,
A komisz életet meg nem is kívánja,
Mert az olyan unalmas és átkozott élet,
Hogy annál rosszabbat kívánni sem lehet.”

A verseskönyvekbe írás általános szokás volt a század eleji katonák között. Az átlagos színvonalat meghaladó, műveltebb versgyűjtők és verselők füzetekbe gyűjtötték össze a régi bakáktól hallott, vagy versgyűjteményeikből lemásolt verseket a katonaeletről, hiszen ezek minden darabját magukénak érezhették, akár a népköltészetet. Ennek a füzetnek is van másolt, átköltött és eredeti alkotása – amint azt esetenként megjelöltem. A lényeg a versek iránti érdeklődés, maga az a tény, hogy a gyűjtő és szerző írásban óhajtott megörökíteni a katonaeletet – élete igen jelentős szakaszát. Tudomásom van róla, hogy ezt a füzetet is másolták Mákófalván még az 50-es években is.

Sok jellemvonásban hasonlít a népköltészetéhez. Elsősorban témájában, de stílus-eszközeiben is. Találunk benne pl. természeti hasonlatot:

*„De azért örökké mindig azt hirdetem,
Hogy a huszár úgy néz ki lováról,
Mint a bazsarózsa szép zöld csukrábul.”*

Lényegjelzők pl. gyenge szívem, igaz szerelem, keserű bánat, jó anyám, sötét homály, gyönyörű galambom, kedves babám, szép vitézek; természeti metaforák: galambom, rózsám, virágom, tulipán.

Ami a helyesírást illeti (melyet a kéziratos füzet legépelésénél pontosan követtem, nem javítottam át), a 6 osztály és a „deák” ragadványnév alatta marad a helyesírási elvárásoknak. Legszembetűnőbb hibák: a tulajdonnevek kisbetűs kezdése: kati, pista, zsuzsi; a kiejtés szerinti írás: örkögy, fordícsa, szabadícs, aszt, ásztatom, szerezc – valamint a figyelmetlenségből származó betűkihagyás: Miatyák, hasuk (hasunk), szokásuk (szokásunk). Furcsa, hogy a hosszú kétjegyű mássalhangzó mindkét jegyét megkettőzi: hoszszú, könnyűű.

Így, ahogy van, e füzettöredéket nem csupán néprajzi értéknek, hanem kordokumentumnak is találom.

A KÉZIRAT MÁSOLATA*

SZERELMI VERSEK LÁNYHOZ

Tenedek indítom én ezen levelet
Hogy had tudhasalak szeretet kedvesem
hogy az én szivem áll igaz szeretetbe
a hozám küldöt leveledet meg kaptam
öszinte válaszom küldöm én legotan.
Ez levelet küldöm teneked kedvesem,
hogy az én léte mről téged értesicsen.
Én most Istennek hálá egéséges vagyok
a melyhez hasonlot néked is kívánok.
Szivem aszt kíványa vigon éljen
Semmi szomorúság szivedhez ne férjen
Órize élledeit szeretet kedvesem,
Ör zómnek anygala árasza szivedet.
a bu és a bánat ne gyötörjön téged.
Szeretet kedvesem az Isten anygala földted örkögy
de azér engem is ne hogy el felecsen.
Hervad az a rozsa melynek töve nincsen
Elhervadok én is mert szeretöm nincsen.
Mert a komisz élel elvásztaá tölem
a keserü bánat választaá meg szivem
Szivem virágai már ki sem is ujunak
Mig kedves galambom terád nem borulok
Mert a szivem ugy fáj keserüségiben
Hogy nem találhatlak ezen a vidéken.
Mert a mig látalak kébleim ujultak
De hogy már nem látalak szerelmim lankad-(nak)
Miota eljöttem nincsen egy vignapom
Éjel nappal mindig rolad gondolkozom
öste hogy lefekszem teveled ébredek
soha bus szivemből ki sem is felejtlek.
Fekete felhő száldogál az égen
a szerelemnek tüze a kebledbe égjen
Mert a szivem ugy fáj keserüségében
Szeretet kedvesem maj meg hasad érted.

Leveletem irom de én it maradok,
És tehozád is babám mindig hü maradok
Most már ezzel levelem bezárom
Az isten áldásá tereád kívánom. (vége)
Isten neki fakeseszt ha eltörík az sem lesz.
húszár
Irta KOCSIS JÁNOS 1902 bélf öreg szenvedő
Keresztény falván XI 903 ¹⁴en

SZERELMI LEVÉL LÁNYHOZ

Indítom levelem egy gyenge virágnak,
Tölem távollevő kedves galambomnak
Isten segiti meg reszkető pennámat
Hogyhad tudhasam az én galambomat.
Irhasam meg neki szivemnek szándékát
És az érte való szivem hervadását
Irhasam meg neki szerelmünk kezdetit
Én gyenge szivemnek hozzá nagy szerelmit.
vége

FOGLALVÁNY A KATONA ÉLETRŐL

Irom a versemet egy vándor életről
Melyet megpróbáltam mondhatom emberül.
A katona életről tudok is beszélni,
Csak jól figyejenek meg fogják érteni,
Kinek van most jobban dolga othon
Mind anak a 6 koronásoknak
Kinek bár a teste nevolt jó honvédnak
Fizet 6 koronát minden esztendőre.
Jajgat othon, hogy menyit kel szenvedni
job volna aszt nekem is ki fizetni
mind ebe anagy kaszárnyába hervadni
Node sebjaz hozza megyek valaha
de szolj hozám 6 koronás katona
jól nyugotál othon még én szenvedem
a hazáér hullot el veritékem.
Bánat szállot a Mákoj lányokra
Hogy babájok három évig katona,
Hogy elviték oláország szélire,
S marat othon 6 koronás legényre
Vigasztaja a jo anya a lányát
ne sirasa a katona babáját,
Édes anyám nevigasztaj engemet
nem hagyom el katona szeretömet,
Mert az ügyes harczképes a hazáért
Nem marad hon három rongyos forintérti
És ha valahol elvész a csaiába
dicsőneve fen marad a hazába,
megkönyezem de még meg is gyászolom
Édes anyám mégis öt el nem hagyom,
Szégyelje meg minden leány ön magát
ne szeresen 6 koronás katonát.
mert a mely lány ijeneket szeeitget
Ez élelbe soha boldog nem lehet.

* Az eredeti kézirat a Budapesti Néprajzi Múzeum Adattárában van.

Szegyelje meg minden legény ön magát
Ha nem képes, hogy szolgálja a császárt. (vége)

Irtta HUSZÁR KOCSIS JÁNOS 192 béli
akinek még 23 kis honap van hátra a komisz életbe.

HUSZÁR MIATYÁNK

Miatyák, kivagy az ételek és italok
korcsomájába a hordok és literek
szenteltesék meg a teneved.
Jöjön le a huszárok asztalára
Fehér czipó képibe legyen meg a te akaratom
De ahogy mű akarjuk akár szilvoriumba,
akár borba keverve. De nem a menyekbe
Hanem it a földön. És admeg a minékünk a
minden napi komisz kenyérüket vagy bélugukat
És a mi piszkos szakácsuk által elkészült jó
izü menaszikatt. És nevigy minket a
Becsületes patro komendás elejibe
Inkáb szabadics meg a kurta vastól.
És a cakonpakos rukólástól a szoba rentől
a ganés láda elvitelétül a lostrászasáktul
és a pak tarisnya puczolástul
Bocsás meg ha valami tunikás kisaszony-
kiséretibe mentük. És ha a kantinearustól-
Valamit vettünk és nem fizetük érte:
Mert tугyuk az ország a tiéd a hatalom az
Ezredes uré a huszároknál: most és mindöröké
Ámmen!

Irtta HUSZÁR KOCSIS JÁNOS XI 15 én 903
1902 béli

HUSZÁR HISZEK EGY ISTEN

Hiszek egy fegyvernek ő egy szülőt fiában
ő ióltényében! Kifogantaték a puska gyáros
magaziba. Ő egy szülött fiába meg kinosztatik
az öreg huszártól: És őszsze pakolva elküldék
Bécsbe: Onnan léssen eljövendő akkor biztos-
san talál véle a három ezer lépésre.
Hiszek a nagy kaszárnyába a tiszt uraknak
egységibe: Hogy ha hibázuk meg bocsátanak.
Hiszem, hogy a lélug osztásrul sem felejteznek el
Békében és háboru idején sem most, és mind
öröké Ámmen!

Irtta KOCSIS JÁNOS 1902 béli öreg szenvedő

HONFI DAL!

Honan jösz te olyleverten pajtás
Miért sir az egyik szeed mind a más.
És az orczádon miért látni oly bánatot
Mintha elmúlt volna minden vignapod.

2.

Sirni fogok pajtás örökre:
Mig élnihágy a jo isten kegyelme
Világosrol hozom a nagy bánatot:
Mert hazáznak ott egy mély sir ásatot!

3.

Világos te nem érdemled nevedet
Sötét homáj örökíti hiredet.
Itt temete el dicsőségit Görgői.
Isten tугya mikválának tervei.

4.

A magyarnak nincsen többet hazája!
Elbujdosot immár a nagy világba
A temetés roppant volt és nagyszerű
Száz ezernél több volt ott a kesergő.

5.

Sirva borul a huszár lova nyakára
Meg ölelte meg csokolta uoljárja.
Földhöz várta öblös karabéját
Boszujába kétté törte a kardját.

6.

Sir a baka a huszár meg kesereg
Mert a lován üresen áll a nyereg
Jo lova hozta őtta csatába
A muszkának oda atta prédára.

7.

A nap is éppen alkonyodik
Mikor a szép magyar haza vérbe volt
Mindha sirtvolna az ég maga is
Hogy nem lesz a földön még egy magyar is.
Világos vár de szomorú a neved.
Honfi vértül nincsen ázva a földed
Mégis ott verték békot lábukra
ott raktuk le fedyverüket halomra.
Sirjuk pajtás sirni foguk örökre
Mig élni hágy a jó isten kegyelme,
Világos vár hozta eszi a bánatot.
Mert a magyar napja ott le áldozott. (vége)

Irtta huszár KOCSIS JÁNOS 1902-béli irtam XI/16^{án}
ba/903

LEVÉL LÁNYHOZ

Indítom levelem egy gyenge virágnak
Tölem távol levő kedves pulipánnak
Isten segild meg reszkető pennámat,
Hogy had tudhassam az én galambomat.
Irhassam meg neki szivemnek szándékát
És az értevaló szivem hervadását,
Irhassam meg neki szerelmük kezdetit
Én gyenge szivemnek hozzá nagy szerelmit,
Meggkérdzem tölle áll e? a szerelme.
A mit nem is oly rég zártam az szivemben
Hogy én aszt éltemben soha meg nem vetem
Az igaz szerelmet halálig követem.
Csak te is megne csaly gyönyörű galambom

Hogy az én szívemre ne szájon fájdalom.
 Légy oly igaz hozzám a milyen én vagyok
 Mert én a szivednek szerelmesse vagyok,
 Nálad nélkül nincsen senkim evilágon
 Kibe a szívemnek nyugalma talályam.
 Negondold rozsám aszt, hogy csufságbul irom
 Mert a szívem igaz gyönyörű galambom.
 Félve szolitalak téged galambomnak
 Mert én nem tudom határát szivednek szándékának,
 Ebben a levélbe felkérlek tégedet,
 Ird meg nekem minden szándékát szivednek
 Mert én kedves babám, ha igaz nem volnék
 A meszsze távolba mégrád sem gondolnék
 De én kedves babám hozzád igaz vagyok
 Éjel nappal rozsám rolad gondolkozom
 Nincsen náladnélkül egy éjeli álom,
 Hogy rádne gondoljak gyönyörű virágom.
 Ugy hiyél galambom kezem irásának
 Mindha hozzádszolnék és úgy biztatnálak.
 Mert eszt a levelet eskümel fogadtam
 Mikor a pennámat a kezembe fogtam
 Hogy én rozsám téged soha elnem hagylak
 Hogyha rozsám téged igaznak találak.
 Azért ird meg rozsám szándékát szivednek
 Nehogy majd meg csald a szerelmes szívemet.
 Könyű a levelet egymásnak küldeni
 Csak a szerelmet is sirig kel tartani
 Verjen meg az Isten galambom tégedet
 Hogyha csak csalogacz és nem szerez engemet.
 vége.

Irta KOC SIS JÁNOS 1902 béli irtam 1903 Novem-
 ber 18-án a komisz életbe Keresztény falván.

Dal.

A faluba nincs olylegény mid pista
 ki az uton a birot meg állitya
 Vanis néki háromezer
 foritya. Piros bőrből
 piros bugylárissal!

Irta (Kocsis János) s./k.
 vége.

46. Mert eszt a levelet eskümel fogadtam ^{h.2}
 Mikor a pennámat a kezembe fogtam
 Hogy én rozsám téged soha elnem hagylak
 Hogyha rozsám téged igaznak találak.
 Azért ird meg rozsám szándékát szivednek
 Nehogy majd meg csald a szerelmes szívemet.
 Könyű a levelet egymásnak küldeni
 Csak a szerelmet is sirig kel tartani
 Verjen meg az Isten galambom tégedet
 Hogyha csak csalogacz és nem szerez engemet.
 vége.
 Irta Kocsis János 1902 béli irtam 1903. November
 18-án a komisz életbe Keresztény falván.
 Dal.
 A faluba nincs olylegény mid pista }
 ki az uton a birot meg állitya } foritya. Piros bőrből
 Irta (Kocsis János) s./k. } piros bugylárissal.
 vége.

A huszárok így beszélnek
 főképp ha nincs mit egynek
 mindjárti szabacsaót várnak
 tekint les fel néz a poczra
 s így gondolkozik magába
 jaj mamég csak harmadika
 messze a faszolás napja,
 már csak egy nap nincs kenyere
 már jövendöl szegény feje.
 Így jövendölnek ijenkor
 nembaj szabacság lesz egykor
 így jövendölnek magoknak
 s ijenkor vigasztalodnak
 és bolondságot csinálnak
 s így tellegetnek a napok,
 csak gyakran korog a hasok
 Okos ember volt valaki
 jól kituta a faszolást szabni
 Ótnap ha egyszer faszolunk
 ötvenszer korog a hasuk
 Ha a faszolás megtörténik
 el mulik a jövendölés
 jövendölés csak adig van
 mig a polcza üresen van.
 Rosz szokás az a huszárnak
 sokat jövendöl magának
 de nem senkinek kárára
 ha kikapja a menázsit
 el felejtji a hazait,
 nem a szabacságon jár az esze
 hanem, hogy a komiszt egye.
 Ki is akarna koplalni
 mikor elég van mit enni.
 Ma a komiszt kifaszoltuk
 holnap a pénzt is kikapjuk
 mikor kifaszoltuk mindent
 akkor a bunak vége lett.
 A mig pénz és kenyér vagyon
 a bunak lsten jot agyon
 de mikor minden fogynikezd
 szabadságrul ujra tervez,
 Mikor pedig minden vagyon
 akkor eszükbe más vagyon.
 Csak aszt várjuk jöjön este
 hogy számukra jól festene.
 Csak az jár mindig az eszükbe
 hogy fogytunk nelegyen shász
 Reggel meg a kávé hejett
 bagot tesz be aki szeret
 balfelől a pofo bagot,
 s így halgatya a komandot.
 Ha egy vagy másik nem kapot
 nézi szépen délig a napot
 Szigia átkozza a papot
 a ki neki nevet adott

így élünk csak buval délig
 s ha nem teczik egész estig.
 Így tellegetnek a napok
 öste még csak gondolkoznak
 de így beszélnek egymásnak
 de jo volna czivil lenni
 még jolesz ma kimaradni
 eszt beszéli csak mindenki.
 Ha nem van egy rosz szokásuk
 hogy kilenczre hazajárunk
 ki leg előb fuji kilenczet
 hogy ment volna el az esze
 száradt volna el a keze
 ki a kikötést el keszte
 elkel, hogy felejszük zsűszit
 még csak a barátneját is
 mert ha őket el nem hagyjuk
 könnyen az egygyesbe jutuk
 Vagyon nekük egy ánczelük
 nyárba legjob alvo hejünk
 van egy zupás örmesterük
 az a legelső pinczériünk.
 És van egy arany művészük
 rendszeren kijáczik velünk
 vagyon néki köt gyűrűje
 csak lakatal köti öszsze
 emlékeztet hat orára
 veszt volna az anyába,
 nem csak kezüket gyűrőzi
 még a lábukra is teszi
 akkor elfeletyük katit
 demég edes anyákat is.
 Csak vakarjuk a fejüket
 Könyörgük az örmesternek.
 Azután meg jön a tagvak
 ki fölkezde lett volna vak
 mert nem alutuk eleget.
 legjob álmukból felkerget.
 Mért nem tud tovább aludni
 hogy a kétszeme folyának.
 Mikor fuják a ta.....
 pillantuk nagy la.....
 mint valami metés kecske
 mert nem voltunk hon az öste
 de azért bajom se lenne
 csak még kimehetnék este.
 Hej tagra vert bus tagraverit
 a fejemből mindent kiverit
 nagy álmosan felöltözük
 de már frustókra mit eszünk
 nics egyebet a mit tegyünk
 bunak eresztjük a fejük
 És várjuk aszt az áldott délt
 délbe tügyük mar ha hus lesz
 minden nap csak egyszer esz.....
 szabacságra készülgatunk

sem nem szántuk sem nem vet.....

mégis minden nap hust eszünk.

vége

Irtta húszár KOC SIS JÁNOS 1902 béli irtam XI/18 a komisz életbe Keresztény falván

KATONA BUCSU

...ja meg az Isten aszt az édes anyát,
a ki katonának neveli a fíját
husz évig neveli világ popájára
husz éveután pedig öltözteti gyázba.
Éltemet áldozom a magyar hazáért,
a vérem kiontom magyar nemzetemért.
Nefély Magyar ország vigyáz a jo Isten rád
ellenség kezétől meg óvja országát.
Fől emelem karom felkötöm a kardom
szómörü szívemre újbánatot rakok.
minden féle nemzet harczol hazájáért
és felejtethetlen testvériért.
Fől kötöm kardomat fölveszem fegyverem
édes szülőimtől végbúcsúmat veszem
édes jó szülőim hozátok fordúlok
Katona éltembe utoljára szollok,
kedves szülő dajkám hozátok fordulok
Katona éltembe utoljára szollok,
kedves szülő dajkám tudom bus szivedre
sok bánatot hagyok katona éltembe.
Szolok még bucsu szot kedves szülőimhez
és el vállásomkor kedves testvérimhez.
Szólnak ott az ágyuk csattognak a kardok
szerelmes szülőim jaj most már meghalok.
hogyha a jo Isten rajtuk nem könyörül
a huszárok közül még egy sem menekül.
Kedves jó pajtások hozátók fordulok
mert veletek vala sok bánatos napom,
ó ha tölletek is lészen megválásom,
itt lesz örökre az én maradásom
hogy ha megtörténik a gyászos halálom,
piros véremmel a földet meg ásztatom
ássál pajtás egysirt az én kardhegyemel
takardbe a szemem az én zsebkendőmel
mert nincs édes atyák és nics édes anyák
ki haláluk oráján tekicsen mirejánk
írdmeg hát pajtásom a gyászos halálom
hogy nyukszik a testem idegen országón.
vége

Irtta húszár KOC SIS JÁNOS 1902 béli
öreg csont

REGUTA BUCSUJA SZÜLŐITŰL

Kedves jó szülőim tudom fáj szivetek
hogy már három évig nem látok engemet
nekem is fáj szívem mind jó gyermeketeknek
hogy anyi időre eljöttem tölletek.
Köszönöm jó atyám gondviselésedet
hogy engemet 20 éves koromig neveltek
mindenféle bajtól engem megmentetek.
Kedves édes anyám ki világra szütlél
áogatásodal sokszor meg öleltél
hogyha pedig sirtam
karjaidba vettél,
hogyha rosszat tettem engem fenyítettél.
Köszönöm jó atyám sok sziveségedet
mert édes anyámal sok jóra neveltek
a korhelykedéstől mindig megőriztek
egyszoval mindig csak a jóba neveltek
jórúhába jártam csinos fiu voltam
a komisz életre mégrásem gondoltam.
Nem gondoltam soha fiatal koromba
Hogy a kardszj meg dérékam szóricsa
még aszt sem gondoltam, hogy katona leszek
mindig az gondoltam, hogy elfelejtettek.
Kedves jó testvérek hozátok is szólok
mert én közületek felkel hogy rukolyak
elmegyek meszire a komisz életre
hól már sok legénynek veszet az élete,
még meg is csókólok utólszor titeket
Kedves jó testvérek Isten már veletek
tisztelt rókonynyaim hozátok is szóllók
látom szemeteket, hogy engem sajnáltok
többet ünnepp napon nem menyek hozátok
gyászos életemnek csak hírét hajátok.
Fiatal barátok agyatok hát kezet
megyek már közületek Isten most veletek.
Ugy megyek ki falúmból mind vándorló
Kinek az élete vesztetni való. vége

Irtta KOC SIS JÁNOS 1902 béli

A VIRÁGNAK MEGTILTANI NEM LEHET

A virágnak meg tiltani nem lehet.
Hogy ne nyilyék ha jön a szép kikelet.
Kikelet a lány virág a szerelem
Kikeleire viritani kénytelen.

Kedves babám meglátalak szeretlek,
Szeretője lettem én szép lelkednek.
Szép lelkednek mely mosolyog szeliden
Szép szemednek bűvös bájos tükrében.

Titkos kérdés keletkezik szivemben
Mást szerez e gyöngy virágom vagy engem.
Egymást űzi bennem e két gondolat.
Mint őszzsel a felhő a nap sugarat.

Jaj ha tudnám, hogy másnak vár csókjára
Tündér arczád tejbe úszó rozsája
Bujdosója lennék e nagy világnak
Vagy oda adnám magamat a halálhalk.

AZ ARADI VÉRTANUK

Jaj debusan süt az őszi nap sugára
Az aradi vár tömlécznek ablakára.
Szánynya (aszta!) – tizen három magyar vitéz
Ki a tömlécz fenekén is halálra kész.

El itélték sorba mind a tizen hármat.
Szótek fontak a nyakukba ezer vádat.
Elneveszték felségsértő páriütőknek
Hogy a magyar szabacságér harcra keltek.

S úramfia az itélet akasztó fa
Mintha gyávák uton állók lettek volna
Mintha méltok nem volnának egy lövésre
Katonához férjakrahoz illő végre.

Nyilik már a börtön ajtó rozsdás zárja.
Jertek jertek hü magyarok az halálra.
Bucsuzuk el egymástol mind örökre,
Ugy menyetek ugy száljatok jobb életre.

Kis is jötek vérző szível haloványan
Elbucsúztak egy két szoval katonásan.
Jerük pajtás az Istenhez fel az égbe,
Had fordicsa szemét a magyar népre!

Oh mij boldog kit előre nevezének
Hogy a halált legelőbször ő lelémeg.
Jaj de bezzeg kit végsőnek hagytak hátra,
Hogy bajtársaik szenvedésit végig várja!

Damjanicsot hagyták végső vér tanunak
Bár mindig előtte állot a csatának.
Kegyetlenül harakszik rá minden német.
Szántalanszor földig verte ő kelméket!

Ott ál kösztik manokjára támaszkodik,
Mint egy dülő félbe levő templom tornya.
Mint egy tigris mely vasközzé vagyon zárva
Ingerkedő gyermek sereg játékkára.

Dörg villám ezek hát az én biromim
Kiket ösze törtek az én katonám.
Mondhatom hogy derek hősek szép vitézek
Nincsen kedvem az élethez ha reájok nézek.

És körül néz ojan hősen ojan bátran
Mintha volna honvédek között a csatába
Bajtársai mind ot fűgnek már előte
Őt is viszik ő is megyen már előre.

És megál az akasztófa közelébe
Megöleli megcsokója keservébe,
Isten hozád szabcságnak akasztófája.
Rajtad halok meg hazémér nem hijába.

Súrog forog már a hohér a köitélel
Számolni egy magyar hősnek életével
Damjanics is így kiált fel unalmába,
Vigyáz fatytyú fene borzadz a szakálam.

Mintha méltok nem volna nem is halál lenne
Mintha nem is sirba hanem bálba mene.
A németek büla képpel bámúlának
Hogy bátran mond jó éjszakát a világnak.

Aradi vár Aradi vár halál völgye
Tizen három hü magyarnak temetője
Teremjenek téreiden vér virágok
Elfelejtetellen jó és hü magyarok. (vége)

irta huszár

KOCSIS JÁNOS

a komisz életbe Keresztény falván 1904.I ső /3 án

(Az Húszár bucsuja minden resztugjától!)

Első sorba is tőled veszek búcsút teszép piros sip-
kám
Mert alolad a lányokra sokszor kacsingatám.
Sajnálak tégedet mert sokszor megpúczoltalak,
Mikor jó kedvem volt a sárba doptalak.
Most már tőlled búcsúzom te szép kék atilám,
Mert benned a lányokat sokszor szorogatám
Most már tőlled veszek bucsut szép piros nadrágom
Mert rejád a zsinort többet felnem varom.

Tégedet sajnálak fekete fényes csizmám,
Rajtad a sarkantyut sokszor ki puczolám.
Most már tölled veszek búcsút fekete prémes mentém
Benned a hidegtől sohasem féltem én.

Most már tölled veszek búcsút drága paktaris-
(nyám)

Mert benned sokszor sok mindent hordozám
Tölled is búcsúzom két kis lodug táskám
Melyet dohányos tárczának használtam!
Féher futrás csákom tégedet öröké átkozlak,
Mert te a fejemet sokszor szorítottad.
Téged is átkozlak átkozott karabé
Mert ő a hátamat sokszor fel is töré!

Te szép fényes kardom róllad sem felejkézem el.
Mert ő a csatába sokminden végez el.

Mint a legfényesebb csillag a kék égen
Ugy ragyog a kard a huszár kezébe
Álgyon meg az Isten mer téged sajnálak
de letelt az idő hát bé aférolak
Tégedet hagylak hátra sötét pej paripám
Ki a magyar huszárt átvizsi a csatán
Fel is nyergelek szép fényes szerszámal
Fel is kantározlak ragyogó zablával
Fényes kengyelvasba teszem balábobam
Melyel a nyeregbe emelem magamat.
Hej szép is a huszár ha felül a lovára
Büszkén széjel tekint a szép lányokra
Álgyon meg az Isten mer téged sajnálak.

De it a regula átkel, hogy agyalak.

Most már minden reszungomtól búcsút vettem
Komisz életemnek be is köszöntöttem.

Szabacságos könyvem a kezembe vettem
De azért öröké mindig az hirdetem
Hogy a huszár úgynéz ki lováról
Mind a baszarozsa szép zöld csukrából,
Szereti is őtet az egész világ lánya
Az huszár a világ leg első katonája!
Zsinoros mentéjit félválára forditya
Sarkantyús csizmáját szépen kipuczoja
Ugy tündöklük rajta aczél sarkantyúja
Melyel ő a lovát tánczolni tanitya
Büszke is a huszár ha fel ül lovára,
Mert kezébe ragyog fényes kantár szára
A lova bátran büszkén vágat
Át is ugrat velebár mi széles árkat.
Bal oldalán csörög ragyogó szép kardja
Ha szükség kíványa büszkén ki is rántya
Meg is fogja izmos erős kezével
Mint hozá illő ügybánik azzal el.
Aszt is mondják míg a világ lesz
Hogy a húszárokon senki erői nem vesz
Legyen bár mij erős birjon hatalommal.
De szembe neszájon egy magyar húszáral. (Vége.)
irta húszár KOCSIS JÁNOS 1902 béli irtam 1904 be
1/4 én

Keresztény falván

AZ ÖRÖM NAP 1902 BÉLI HÚSZÁROKNAK

Élet élet rongyos komisz élet. Fijatalóságomat felál-
dozom éried

Három éve miota várom
Mikor jó el hosszú szabacságom
Ezer kilenczven öt kis napot volt benne
Szegény Fridrik huszár ugrándozhat benne.
Számáltam a napon hetet és honapot
Éveket orákat minutát perczeket
Igy számlálgatam le három évemet
Sirat a jó anya zokog a kedvesem
Bánatos könyeket hulatya testvérem.
Az örömnök napja oktober elsője
Szegény Fridrik huszárk jönnek haza fele.
Ki a három évet busan el töltöte.
Örül is az anya érkező fíjába
Nem gyönyörködhetik ő most semmi másba.
1881 be születem e világra
1902 be maratam bé húszárnak
A jó anya sirathatya a fíját.
Kit nem láthat hosszú három éven át.

Mert a fíját katonának el viszik
Három évre hazájára esküszik,
Jön oktober a fíukat el viszik,
Hat hónapig keservesen kitörik,
Ugy, hogy alig tuggy mondani,
Jaj Istenem de sokat kel szenvedni
Néha eszibe jut a sok jó barát
Kikel elöltöte szép fíatalságát.
Mikor a hat hónap el tellik
Szegény reguta vakarja a fejét.
Most jön a mi még nem volt szolgálalba menni
Itt ám az embernek ügyesnek kel lenni,
24 oráig az Istent kel kérni
A ki mindet parancsot elfogja itélni,
Mert a húszárnak az a feladata
Ha nem jól cselekszik mars az áristomba
De biz az asztán nem valami tréfa.
Mert aszt figyelembe szokták tartani
Mert a mikor mogyák mars az áristomba
Három évig egyszer sem gondolhat haza.
Mikor az el telik rúkkol a száadhoz
És még egy esziendőt todnak a háromhoz.
Ijen ez az élet a hol mi szevedük
Sokszor éjség miat majd, hogy el nem veszük
Pénzt is kapúk ám mind a mijék
Őt napra faszoluk 60 ezüst fillért.
Múllas szegény húszár mer van pézed elég
A mit tucz sporolni az is mind a tiéd
Sporoj 100 forintot ha van kedved hozzá,
De bugyeláris soha nem kel hozzá,
Több szomorúságot most már nem írok
Mert ha rágondolok majd, hogy csak nem sírok,
Szenvedéseimről most csak enynyit írok. (vége)

Most már ennek itt a vége
Migyár más következik hejébe. – írta –

húszár KOC SIS JÁNOS 1902 béli a komisz –
életbe Keresztény Falván 1904 be Január 4 én

29 *Mert a fíjál katonánart el vésít* 68.
Három évre harajára vésítet.
Tón október a fíjál el vésít.
Hat hónapig keservesen ritörít.
Hgy, hogy álig tuggya mondani.
Így fátanem desolatat kel vésítvén
Kéha eszibe jut a sok jó barát
Síkel eltöltöte méje fiataloagát.
Mikor a hat hónap el teltit
Erégony regula vakarja a fejét.
Mert jön a mi meg nem volt szogalatba menni
Itt sin az embómet ügyünkkel lenni,
24 óráig az itent kel hórni
A ki minút parancsot elfogja idélvi.
Mert a húsnak az a flóvóla
Ha nem jól eszékrit más az arítombá
De bír az uszán nem valami bírja.
Mert azt figyelembe vokalni tartani
Mert a mitorant, moggal marit arítombá
Három évig egyorán sem gondolhat házi.

FOGLALVÁNYOK A KATONA ÉLETRŐL!

Nics mit csinájak mert várdán virasztok
Tehát hozzá fogok és verseket irok
Kit nem más könyvéből csak magam eszenből
Irok egykeveset a múltrol és jövőről.

II

Mert katona vagyok szolgálata állok
Tehát most egyebet nics mit csinájak.
Foglalkozás nélkül unalom az idő
Tehát gondolkodom mimul el és mi jön.

III

Hogy az idő tejen és ne unatkozam
Több féle verseket könyvebe irtam
Katona dolgokrol s a komisz életről
Mely már három éve szorongat sokfelől.

IV

Borzasztó dolog és szomorú eset
Hogy így kel tölteni kerek három évet,
(tul)
Az ifjuságomnak virágozó tavaszát
Szerelmi éltemnek a leg szebbik korát.

V

De nincsen mit tenni bele kel nyugodni,
Katona törvénynek eleget kel tenni.
Nem lehet az ellen kifogást tenni,
A letett szent esküt hiven kel tartani.

VI

Hogy mije a katona élet aról most nem irok,
Mert arra időt én mostan nem talállok.
Mert asztat leírni teljes lehetetlen
Arol tehát írnom teljesen szükségtelen.

VII

Mert a ki könyvemet keresztül olvása,
A komisz életet meg nem is kíványnya
Mert az ojan unalmas és átkozott élet
Hogy annál rosszabát kíváni sem lehet!

ADALÉKOK A SZÉKELYUDVARHELYI TÍMÁR- ÉS CSERZŐVARGACÉH KIVÁLTSÁGLEVELEIHEZ

A szakirodalom nem véletlenül sorolja a legnépesebb erdélyi céhek közé a tímár- és vargamesterek céhes szervezeteit.¹ Egyik-másiknak már a 15. században százszázötven tagja is van. Udvarhelyen is, akárcsak más mezővárosban, például Kézdivásárhelyen, a tímárok és cserzővargák alkotják az első jelentős céhszervezetet (Ceha seu Contubernium Cerdonum et Sutorum). Céhszerveződésük összefügg a város és környéke túlnyomórészt mezőgazdasági és főleg állattenyésztési jellegével. Első hiteles bizonyítékunk – Jakab Elek ismertetése alapján – a tímárok ládájában talált adattöredék 1556-ból, melyet a város tanácsa szövegezett. A töredéknek csak a vége olvasható: „És a bírónak és tanácsnak jó egészséget kívánunk. Kelt Udvarhely mezővárosban az előírt időben s az elől megírt 1556-ik évben János deák Udvarhelyszék jegyzője m. k.”² A céh alakulási évét egy későbbi feljegyzés 1459-re teszi.³ Oklevelek hiányában ezt nem állíthatjuk.⁴

A céh iratcsomójában megtalált legrégebb okleveles emlék – az eddig nem közölt – Báthory Kristóf-féle szabályzat, amelynek töredékben fennmaradt (első) része azt bizonyítja, hogy a fejedelem megerősítette a marosvásárhelyi tímárok addigi kiváltságait és azok voltak érvényesek az itteni vargák és tímárok számára is, mert a céh kölcsönvette ezt a szabályzatot.⁵

¹ Kivonatos részlet a szerző: „Contribuții la istoricul breslelor din Odorhei începînd din secolul al XV-lea pînă în a doua jumătate a secolului al XIX-lea” (Adalékok a székelyudvarhelyi céhek történetéhez a XV. századtól a XIX. század második feléig) című monográfiából, 1964. kézirat – 301. lap. Románra fordította: Károlyi Dénes. Elhelyezve a kolozsvári „Babeș-Bolyai” Tudományegyetem Archivumában, 1964-ben; a székelyudvarhelyi „Haáz R. Fezső” Múzeumban: 3871/1966. I. 22-i levéltári számmal.

² *Jakab Elek–Szédeczky Lajos*: Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 275–276.

³ *Rájk József*: Nemes Udvarhelyszék Nemes Udvarhely városban levő Nemes és Kiváltságos Kézműves Céhek alakulási története. Odorhei, 1930. 14.; *Fodor László*: Adatok a székelyudvarhelyi céhek bomlásának kérdéséhez. In: Almanahul Muzeului din Cristuru-Secuiesc, Miercurea-Ciuc, 1974. 183–184.

⁴ Múlt század eleji céhlevelükben maguk a tímárok azzal érvelnek, hogy régi örökségüket, az „áruló helyet” céhük 1500-ban(!) vásárolta a „városi közönségtől” – (A Főkörmányszékhez intézett, 1803. jan. 13-i levél másolatának szövegéből). A tímárcéh iratai 1964-ben a 79 éves, székelyudvarhelyi tímármester, Bálint Gábor (1885–1969) tulajdonában. Ma: Arhivele Statului Miercurea-Ciuc. Fond 249. Colecția de documente a Muzeului din Odorhei-Secuiesc. Csíkszeredai Állami Levéltár. A Székelyudvarhelyi Múzeum okiratgyűjteménye. Doc. nr.: 1577. számú okirat – nem közölt.

⁵ 1964-ben a Bálint Gábor tulajdonában. Vö. a szerző kézírata 27. jegyzete és a melléklet 1. lapja. A tímárcéh iratai. Uo., 2032 sz. okirat – nem közölt.

Szádeczky az *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon* Függelék anyagában mindkét városnál feltünteti ugyan a megerősítő oklevelet, de évszám nélkül.⁶ Feltehető, hogy ez a céhszabály 1577-ből való. Pascu szerint ugyanis a legtöbb erdélyi város tímárcéhe már 1577-ből jelentős céhszabállyal rendelkezik, amelyek mintájára alkotják meg céhszabályaikat a marosvásárhelyi és a székelyudvarhelyi tímárok és vargák, a legtöbbször egymástól is kölcsönkérve (l. lejjebb) a szabályzatokat.⁷ Itt említjük meg, hogy Báthory Kristóf 1577-ben a városnak azzal is kedvez, hogy fejedelmi adományként Szentimrét „minden tartozékaival” Udvarhelyhez csatolja.⁸

1584. március 15-én, Gyulafehérváron kelt kiváltságlevelében Báthory Zsigmond, maga és Kovátsoczi Volfgangus, kancellára aláírásával megerősíti Báthory Kristóf előbbi céhszabályzatát.⁹ A szabályzatát átveszik a marosvásárhelyi tímárok.¹⁰ Egybevetve a Báthory Kristóf-féle oklevélszöveget a teljes szövegű, latin és magyar nyelvű kiváltságlevellel, nemcsak a szokványos latin nyelvű bevezetőkből azonosak, hanem a Báthory Kristóf-féle oklevéltöredékben fennmaradt magyar nyelvű szövegrésze is (a szabályzat első pontja) szó szerint megegyezik Báthory Zsigmond konfirmáló levelének megfelelő szövegrészeivel. Kúti András (Andeas Kuty) és Magyar György (Georgius Magyary), tímár és varga céhmesterek, a város esküdt polgárai¹¹ kérésére mindkét okiratot átírja Rákóczi Zsigmond fejedelem, 1607. június 15-én, Kolozsvárt kiadott kiváltságlevelében. A fejedelem aláírásával, piros, fehér, zöld zsinóron függő pecsétjével ellátott oklevelet aláírja Petki (Pettky) János kancellár és Kassay István, a fejedelem titkára. A szakirodalomban eddig nem közölt, eredeti oklevél fennmaradt a tímárcéh levelei közt (másolatban is).¹² Báthory Zsigmond és Rákóczi Zsigmond teljes szövegű, latin és magyar nyelvű átírásai (1584-ből, illetve 1607-ből) azt igazolják, hogy Báthory Kristóf 1577-es(?) – töredékben fennmaradt – szabályzatának teljes szövegű másolatát a marosvásárhelyi („székelyvásárhelyi”) városi tanács adja ki Udvarhely várkapitányának, Bodoni Balázsnak és Bécsi Simon, Bertalan Bálint esküdtbíráknak a kérésére.¹³ A kérelmezők neve gyakran felbukkan a törvénykezési jegyzőkönyvek vonatkozó kötetében.¹⁴

⁶ Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon*. I–II. kötet, Budapest, 1913. 332., 340. A marosvásárhelyi tímárok kérésére IV. Károly 1716-ban megerősíti a Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond-féle okleveleket. Utóbbit 1584-ben az udvarhelyi tímároknak adományozta a fejedelem, a vásárhelyiek kölcsönvették, amint az a császári oklevélből is kitűnik. (A kancellária előzőleg hitelesíti, 1714. február 2-án.) OL F.129.8/b 45211.

⁷ Ștefan Pascu: *Meștesugurile din Transilvania pînă în secolul al XVI-lea*. Buc. Ed. Acad. RPR, 1954. 116–117., 134.

⁸ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népművészeti szempontból*. I. Pest, 1868. 58.; *Demény Lajos–Pataki József: Székely Oklevéltár* (Új sorozat) I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. 284/17–18.; *Tibád Levente: Székelyudvarhely városa a 16. század végi utcanevek tükrében*. In: *Művelődés*, XLII. évf. 89. sz. (1993) 63.

⁹ 1964-ben a Bálint Gábor tulajdonában, eredeti. Vö. a szerző kézirata 30. jegyzete, a melléklet 16.1. – fényképezte: Ferenczi Géza.; A tímár céh iratai uo., 1377. sz. okirat; *Orbán* i. m. 50.

¹⁰ *iff. Biás István: A marosvásárhelyi céhek történetéből*. Marosvásárhely, 1902. 29.; *Szádeczky* i. m. 1913. 332.; OL. uo. másolat 1769-ből.

¹¹ L. Székely Oklevéltár, Új sorozat, I. kötet, Bukarest, 1983. 31/106., 105/46., 198/186. – Kúti András említése.

¹² 1964-ben Bálint Gábor tulajdonában. Eredeti, nem közölt. Vö. a szerző kézirata 35. jegyzete, a melléklet 2. lapja, fényképezte: Ferenczi Géza. 1964.; A tímárcéh iratai. Uo., 1378. sz. okirat, eredeti; 1379. sz., 1964. sz. okiratok másolatban.; Rájk megemlíti ugyan a szabályzatot, de tévesen 1609-ből datálja. *Rájk* i. m. 13–14.

¹³ Vö. 5., 9., 12. jegyzetek, okiratszámjai: 2032; 1377; 1378; 1964. 1–5. I. OL. uo. másolat 1769-ből.

¹⁴ L. Székely Oklevéltár, Új sorozat I. 1983.; *Bécsi Simon*: 80/138–139., 39/492., 81/4., 182/21.; *Bertalan Bálint*: 182/22., 82/47.; *Bodoni Balázs*: 36/356., 176/17–18., 275/42–43.; *Demény Lajos–Pataki József: Székely Oklevéltár*. (Új sorozat) II. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1985.; *Bécsi Simon*: 212/16., 277/3.; *Bodoni Balázs*: 182/2–3.

Mária Terézia privilégiuma a tímárok számára, 1744. (Az első oldal fényképét Ferenczi Géza, 1964., annak reprodukcióját Szöllösi Mihály készítette, 1991.)

egy esztendőben jelzi: „annakutána esztendeig kellett urát szolgálni” – holott az oklevél három esztendőről beszél: „...Annak utána három esztendeig kellett az Urat szolgálni...” A hetedik pontban a legények céhvel kapcsolatos helyzetét Jakab Elek a következőképpen ismerteti: „7. Mivel ez ideig a vargamíves legények a vargamesterek czéhén kívül voltak, ez után is ez a rend maradjon meg”. Az oklevélben pedig a következőket találjuk: „Hetedczer és Utolszor miképpen ez ideig mind eleitől fogva az Varga mies legények az Varga mestereknek Céhektől függötenek és abban az rendtartásban éltenek, mellyet az Varga mesterek ő eleikben rendeltének, mostis azon rendtartásban meg maradjanak az gonoszságnak el távoztatásáért...”. Az oklevél záradékában Jakab Elek tévesen Bertalan Bálint helyett Bertalan Balázst közöl.¹⁶ Ezt a szabályzatot erősíti meg Rákóczi Zsigmond fejedelem 1607-ben, a marosvásárhelyi tímárok – valószínűleg – ezt veszik át az itteniektől.¹⁷ Jakab Elek közléséből tudjuk, hogy a helybeli tímárok és cserzővargák 1584-ben újból kiváltságlevélben részesülnek Báthory Zsigmond fejedelemtől. A levél olyan előjogokat biztosít számukra, melyekkel a többi erdélyi mezőváros tímárcéhei is rendelkeznek. Az öt pontból álló céhszabály előírja ugyanis a „csizma” készítésének és szabad eladásának a jogát, mely az addigi céhszabályaikban nem szerepelt. A fejedelem

A szóban forgó oklevelek egységesen hét pontban fogalmazzák meg a céhbeállítás körülményeit, az idegenek árulhatási jogát, a legények céhhez viszonyított helyzetét stb. (szó szerinti átírások). Báthory Zsigmond 1584-es megerősítő céhszabályát ismerteti Jakab Elek, *Udvarhely vármegye történetében*.¹⁵ Közlését az alábbiakban helyesbítjük: Az első pontban a céhbeállást tárgyalva, kihagyja a mesterek első megvendéglését (a kihagyott szövegrészek kurzíválva – T. M.): („... Legelőször mikor mesterséget akart követni, akkor az mestereket egiben gyűjtötte és az ő tanult mivet elegendőnek ítülték, tehát ekkor az mestereket ebekre hitta, *tartozot nekik minden asztalra három három taál étekkel, négy veder borral, három forinttal, három font viasszal. Annakfelette mives embernek iamborul valo életeket meglátván, az mely napra az*

céh hatta ismét egy ebéddel tartozott minden asztalra négy négy tál étekkel, hat vider borral, 3 forinttal, 3 font viasszal. az két Céh Mesternek két Prágai késsel...”)

A harmadik pontban a tanuló szolgálatát

¹⁵ *Jakab–Szádeczky* i. m. 1901. 303–304.

¹⁶ Vö. 14., 15. jegyzetek.

¹⁷ *Szádeczky* i. m. II. kötet, 1913. 332.; A privilégium (1607-es) kölcsönzésének nincs nyoma a céhes iratokban.

„meghagyja” Bodoni Balázs várkapitánynak, a város és környéke összes elöljáróinak, hogy ne akadályozzák a tímárokat mesterségük gyakorlásában.¹⁸

A céh – hogy érdekeit megvédje –, rendszerint privilégiumait használja „fegyverként” a többi céhrel folytatott konkurenciaharcában és a kontárok ellen. Példa erre I. Rákóczi György levele. Az 1641. március 13-án, Fogaras városában kiadott levél végzéséből kitűnik ugyanis, hogy az udvarhelyi csizmadiákat felpanaszoló tímárcéh a Báthory Zsigmond-féle (1584-es) oklevélre hivatkozva kéri jogai – újbóli – megerősítését. A fejedelem megtiltja a csizmadiák céhének (cehae cothurnificum¹⁹) a talpbőrök, bocskorbőrök árulását és készítését „a Varga céh »Levelének« praejudiciumára (ellenére)”. A levél záradéka ezt nyomatékosítja: „Parantsollyuk nektek, ez Levelünket látván az Varga Cehnak Privilégiuma ellen semmibe ne *impingállyatok* s őket ne *infestállyanon* facturi, hanem tartsátok a Töllünk néktek adatott Privilégiumhoz magatok, hogy efféle dologval még is ne busittassunk”.²⁰ I. Rákóczi Györgynek ez a rendelkezése nyilván nem mond ellent a – tímároktól nemrég különvált csizmadiacéh – korábbi szabályzatának, melyet tizenhat pontban a fejedelem maga erősít meg és ad ki 1635. június 8-án Gyulafehérváron, piros, arany és kék zsinóron függő pecsétjével, maga és kancellárja aláírásával.²¹ Tudniillik a kiváltságlevél tizenegyedik, tizenötödik és tizenhatodik pontja előírja és egyben szabályozza a csizmadiamesterek jogát – nagyobb költséggel előállítható – kordován-, szattján- és bélésbőrök készítéséhez és termékeik szabad eladásához. S ahogy nő a bőrkészítésben jártas céhes mesteremberek száma, úgy válik mind érthetőbbé a meglévő céheken belüli – olykor sokáig elhúzódó – tagolódási folyamat. Ezt érzékelteti a szíjgyártók, a kordoványosok, majd a cipészek különválása a tímár- illetve a csizmadiacéhtől.

A mesterségben élenjáró tímárok és cserzővargák tekintélyüket és érdekeiket csak újabb kiváltságok megszerzésével tudják fenntartani és megerősíteni. A Habsburg-hatalom éveiben, amikor Erdély-szerte sorra újítják meg a céhek leveleiket, az udvarhelyi tímárok is kiváltságlevélhez jutnak.

¹⁸ *Jakab–Szádeczky* i. m. 1901. 304.; Jakab Elek tévesen Bodó Bálintot közöl Bodoni Balázs, várkapitány neve helyett. Vö. 14. jegyzettel; *Rájk* i. m. 9–10.: hibásan közli a neveket és egy oklevélként tárgyalja a fenti okiratokat.

¹⁹ A cothurnarius elnevezés magyarországi elterjedtségéről l. bővebben: *Nagybáky Péter*: A magyarországi céhes kézművesség jelvényei. Budapest, 1995. 59.

²⁰ Idézzük az 1829-es másolatból. 1964-ben, Bálint Gábor tulajdonában. A tímárcéh iratai uo. 1810. sz. okirat; A kiemelt (vét, háborgat) szavak jelentését l. *Szabó T. Attila*: Erdélyi Magyar Szóörténeti Tár. V. kötet 583–584., 635.

²¹ Az Udvarhelyi Múzeum Levéltára, csizmadiák ládája. I/1. eredeti (1964-ben). A csizmadiacéh iratai uo. 456. sz. okirat. Uo. Csíkszeredai Állami Levéltár; *Jakab–Szádeczky* i. m. 1901. 365.; *Fodor Ladislau*: Despre problema descompunerii breslelor din Odorhei în prima jumătate a secolului al XIX-lea. In: Studii. anul IX. (1956) nr. 1. 136.; *Fodor* i. m. 1974. 184.

A céh hattagú küldöttségének, idősb Ágota János céhmesternek, valamint Szeles Lőrinc, Simon Mihály, Gáspár Ferenc, Szeles János és Márton céhtagoknak²² a kérésére 1744. június 18-án Mária Terézia – két pont hozzáadásával – megerősíti a Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond adta szabályzatokat. A császárnő nem az eredeti okleveleket, hanem a gyulafehérvári káptalan által kiadott hiteles másolatot írja át, amely bizonyára nem tartalmazhatta Rákóczi Zsigmond 1607-es privilégiumát. A kérelmező mesteremberek sem vihették – valószínűleg – magukkal, esetleg nem kérhették az oklevél hitelesítését, ezért marad ki az új privilégiumból a Rákóczi-levél szövege. A Báthory-oklevelek képviselőjében feltüntetik idősb Ágota János céhmestert, Szeles Lőrincet és Szeles Mártont. A tíz lapból álló, díszes kötésű, latin és magyar nyelvű oklevelet a császárnő zöld, fehér, vörös zsinóron függő pecsétjével és aláírásával megerősítve, Gyulafi László és Kozma József írja alá a kancellária részéről.²³ Az oklevél záradéka részletezi a kihirdetéseket: 1743. augusztus 21-én újra bekebelezeti (reincorporatarum) az országgyűlés. 1744. december 24-én kihirdetik Szében szabad királyvárosban, 1744. október 8-án a székhelyén – igazolja Incédi József, protonótárius.²⁴ 1746. július 27-én a „celebrata Sz.Udvarhely generális gyűlésén”. A kihirdetést igazolja Dállyai K. Ferenc, Udvarhelyszék esküdt bírója, Udvarhely jegyzője.

A császárnő két pontos kiegészítése – az oklevél hetedik lapján – megerősíti egyrészt a tímárok privilegizált helyzetét a bőrkészítésben, a csizmadiákkal szemben, másrészt védi őket a kontárok, azaz a céhen kívüliek ellen. Idézzük:

„Primo: Mivel a Csizmadia Czéh maga privilegiumába²⁵ circumscribáltatik a tizen negyedik Articulusban a bőrök készítésének mivoltáról és nem különben engedtetik az, hanem fekete, sárga bőrt, kordoványt és szattyánt, Talpat és ahoz illendő béllés bőröket magok mesterségek szerint más Országból hozott eszközzel, füvel és az Egerfának bimbojával, egyedül a Timár, és Varga Czéhnek hagyatván a cserfa hajával való készítése, mind Talp, ugy másféle akarmi névvel nevezendő bőröknek, hogy mind a két Czéhnek confusioja eltávoztassék, tiltatnak a Csizmadiák a Cserrel való készitéstől, a mivek elvétele büntetése alatt, hogy ha penig találatatnának olyanok, kik ezen Czéhnek indultuma ellen tselekednének és azon miveknek elvételét nem engednék, az olyanok ellen légyen a Szék Tiszteihez recursus, kik tartozzanak segítséggel lenni. Secundo: Székely-Udvarhelyhez edgy mély földnire ne légyen szabad Kantároknak az az Chézneklül való Timároknak magok mesterségeket folytatni, kik ha tanálatnának, hasonlóképpen ezeknek mivek elvételessék, és a Szék Tisztei tartozzanak segítséggel lenni: ki vétetvén mindazonáltal a nemességnek ebbenis szabadsága, az Akarnak, és Nemes Embereknek szabados lévén magok és Házok szükségére, akarmifele bőröket, és akarmiformán készitetni.”

²² A céhiratokban különféle tisztségeket viselnek: Ágota János 1728-ban a céh atyamestere, Tprot. 1961. 3., 1735-ben érdemes céhmester, 1431. sz. okirat, 1737-ben céhmester pl. a segesváriakkal megkötött „árulóhely” szerződésben, 1401. sz. okirat, a céhmesteri tisztséget 1752-ben is betölti, Tprot. 1961. 226., nemcsak 1744-ben. Szeles Lőrinc céhmesterségében 1728-ban kezdik vezetni a tímárok legrégebb jegyzőkönyvét, Tprot. 1961. 3., melynek egy későbbi bejegyzése 1727-ből is datálja a céhmestert, Tprot. 1961. 226., 1735-ben városbíró, 1431. sz. okirat, Szeles János 1735-ben a céh érdemes atyamestere, 1431. sz. okirat, 1771-ben a város esküdt jegyzője, 1422. sz. okirat, 1779-ben szintén esküdt jegyző, 953. sz. okirat 7., Szeles Márton 1728-ban a céh jegyzője, Tprot. 1961. 3., 1735-ben a város jegyzője, 1431. sz. okirat, 1737-ben látómester a segesvári „contractusban”, 1401. sz. okirat, 1750-ben, 1761-ben székjegyző, 953. sz. okirat 5., 1779-ben székjegyző és főbíró, 953. sz. okirat 7.; Vö. *Varga Árpád*: Íráshasználat a székelyudvarhelyi tímárcéhben. In: Erdélyi Múzeum. LIII. kötet 1–4. füzet. Kolozsvár, 1991. 73., 161., 164. jegyzet (Szeles Jánosra és Szeles Mártonra vonatkozó adatok). Fenti okiratok 1964-ben Bálint Gábor tímármester tulajdonában voltak. Ma a feltüntetett levéltári számon ou. azaz a Csíkszeredai Állami Levéltárban őrzik.

²³ 1964-ben Bálint Gábor tulajdonában, eredeti, nem közölt; Közlés az eredeti szövegből. Az oklevél 1769-ben készült guberniumi másolata nem az eredeti, hanem a mai írásmód szerinti. OL F.128. 7/b. 45210.; *Szádeczky* i. m. 1913. II. k. 340. – említi az évszámot.

²⁴ Neve főkonzisztórium i notáriusként többször előfordul Jakó könyvében, úgy is mint a levéltár első rendjének megalapozója, 1715-ben készített regesztrumával. 114.; *Jakó Zsigmond*: Írás, könyv, értelmiség. (Tanulmányok Erdély történetéhez) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 109., 111., 114., 325–326.

²⁵ Vö. 21. jegyzet.

A kiegészítés „secundo” pontját Szeles János, említett városjegyző kéziratában, az 1777-ig általa vezetett *Székely-Udvarhely történetében* értelmezi,²⁶ mely később kibővítve az Erdélyi Múzeumban jelent meg, Szádeczky közlésében. Ebből idézünk: „A tímár varga mesterek a céheket állították 1584. esztendőben a fejedelemtől confirmáltatott articulusok alatt, amelyeknek ereje csak a városra szolgált, hanem *mostan uralkodó felséges asszonyunk* kegyelméből confirmáltatván, olyan erejű punctumokat nyertek azokhoz, hogy a városon kívül egy mélyföldig senkinek nem szabad a tímár mesterséget ő ellenek cserrel folytatni”.

A kortárs Szeles „felséges asszonyunk” kifejezése (kiemelés: T. M.) egyértelműen Mária Teréziára, a császárnőre vonatkozik. Mégis félreértésre adhat okot a megnevezés hiánya. Valószínű ez tévesztheti meg Orbán Balázst is, aki a Székelyföld leírásában Izabella királynőtől származtatja ezt a privilégiumot.²⁷

²⁶ Kézirat a Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtárban.; *Szeles János–Szájdel János: Székely-Udvarhely története.* (közli: *Szádeczky Lajos*) In: Erdélyi Múzeum, 1898. XV. k. 9. füzet 7. cikkely, 529.; Dr. Lukinich szerint „Udvarhelyi *Szeles János*” 1725-ben született! Vö. *dr. Lukinich Imre: Szeles János.* In: Erdélyi Múzeum, XX. k. Kolozsvár, 1903. 15.

²⁷ *Orbán* i. m. 1868. 50. 55. jegyzet. A félreértés miatt kifogásolja Szeles megfogalmazását a szerző (T. M.) 1964-ben kézírata 37. jegyzetében (191).

LEVÉLTÁRI ADATOK A RÉGI KIDE NÉPISMERETÉHEZ

Az 1940-es évek elején az erdélyi tudományos intézet munkatervébe fölvette a magyar–román lakosságú Borsa völgyi falvak többoldalú kutatását. A kutatómunka elsősorban Kide, Csomafája, Bádok és Kolozsborsa vizsgálatára terjedt ki és főleg Kide talált több tárgykörben alaposabb kutatásra. Néprajzi szempontból jelentős Járdányi Pál népzenei és Vajkai Aurél népi orvoslási vizsgálata, vagy K. Kovács László adatgyűjtése a tejvarázlás köréből.¹ Szabó T. Attila a helynevek gyűjtése kapcsán levéltári kutatásokat is végzett, de pl. a kidei református egyházközség levéltára néprajzi szempontból érintetlenül maradt. Holott az 1950-es években egy Kidére tett kirándulásom alkalmával az ottani lelkésztől, Málnásy Lászlótól betekintést nyerve az eklézsia levelesládájába arról győződtem meg, hogy a fakult irományok olyan sokrétű történeti-néprajzi adatokat is tartalmaznak, amelyek érdemesek a tüzetes áttekintésre, kivonatolásra és majdani feldolgozásra és közlésre is.

A Borsa patak egyik mellékvölgyében fekvő Kide első okleveles említése a 14. század 70-es éveiből ismert s azóta is „Kyde”, „Kide” egyszerű formában fordul elő Szabó T. Attila közlésében.² Viszont nem mellékes, hogy a környéken – pl. Páncélcsehen, Csomafáján – a 40-es, 50-es években még hallható volt a teljesebb „Nemeskide” néven való említése. Egyik 1782. évi helyi egyházközségi feljegyzésben is előfordul a „Nmes Kide” megnevezés, annak bizonyosságául, hogy a „Nemes” előtag nem csupán a szóbeszédben használt jelző, hanem iratokban is a teljes helységnév tartozéka volt. A „Nemes” jelző magyarázata, hogy szemben más környékbeli falvakkal Kide magyar lakossága egykori nemes családokból tevődött. Az 1848 előtti iratokban a név szerint említett lakosok esetében többnyire ott áll a „Ns” (nemes) vagy „úr” megjelölés, fontosabb iratokon az aláíró kurátor, egyházfi vagy más helybeli előljáró neve mellett ott van a nemesi címeres viaszpecsét is (l. a mellékelt képet). Azonban a saját címer nélküli családok is olyan nem jobbágy, szabad egytelkes („hétszilvafás”, „bocskoros”) nemesek voltak, akárcsak a szilágysági falvakat alapító családok.

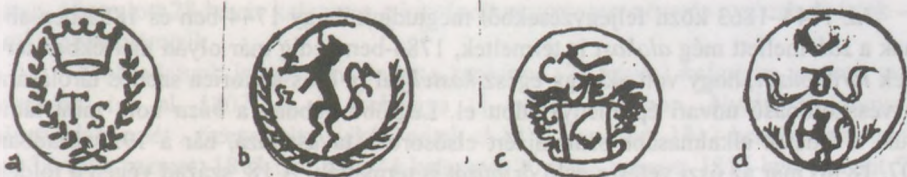
Bár a falu lakosságának túlnyomó többsége református, maradt itt több régi unitárius család is,³ több más család pedig Mária Terézia idejében (1765) előnyösnek tartotta a „catholizálást”.⁴ Ugyanakkor a néhány többtelkes nemesnek román „colonusai” a 18. században görög katolikusok lettek. Így épült idővel a faluban több templom is, bár állandó lelkésze, iskolája és egyházi élete csak a reformátusoknak volt; ez a magyarázata a nemzedékeken át gyarapodott levéltárának, amely némi betekintést enged a falu 19. század közepe előtti népismeretébe is.

¹ Járdányi Pál: A kidei magyarság világi zenéje. Budapest 1943.; Vajkai Aurél: Népi orvoslás a Borsa völgyében. Kolozsvár 1943.; K. Kovács László: Tejvarázlás a Borsa völgyében. Ethnographia 1945. 52–59.

² Szabó T. Attila–Gergely Béla: A Kolozs megyei Borsa völgy helynevei. Kolozsvár 1945. 85.

³ Vö. K. Sebestyén József: A kidei unitárius egyház kegyzerei. Erdélyi Múzeum 1946. (LI. kötet) 70–73.

⁴ L. az e szövegben idézett korabeli följegyzést.

1. kép. Kidei családok nemesi címeres pecségei a) K. Csákány, b) Borsai Szabó, c) Illyés, d) Megletzi Szabó család „szokott pecsétje”

Az említett levéltári adatok bár az egyházi javakkal kapcsolatosak, lehetővé teszik a következtetést a kidei lakosok régi gazdálkodására, földművelésük termelékenységére, a szokásos határjelekre, a szőlészetére, az építkezésére és a tüzelőjére is. A kurátori számadások egyéb kiadásokról – közvetve – ugyancsak utalnak az egykori falusi életre. Végül az egykori névjegyzékek adalékul szolgálnak a falu lakosságának névtanához.

Rövidítések: Ao = anno (év); Den, Dr. = denár (péNZ); Eccla, Ekkla = eklézsia (egyházközség); For, Fr = forint (péNZ); M, Metr = metreta (mér-, mérték); MF, Mf, Mfor, Mft = magyar forint; Ns = nemes; Rf = rajnai forint; Vfor = váltóforint, vonás forint; sf, xr = krajcár.

Gazdálkodás

1744: „Zab Alakor Dézma”

1752: „Nehai Török László percipiál [elvesz] Buzát Privatus emberektől és az Ecclesia Majorság Terméséből in summa Metr. 87. [összesen 87 mérő, ez esetben véka] hova elegyít 3. véka Alakort és 4 véka buza gatz, mellyet ki vevén a Summából marad trit. [triticum = búza] M. 80. [80 véka].”

1783: „Melly Czerének [ti. a ref. eklézsia és az Illyés familia közötti föld-cserének] ... állandóul való meg tartására mind a két Felek nekünk [ti. Sárközi László Doboka vármegye hites assessorának [bírájának]] külön-külön jobb keziket bé adván...”

1784: „Adtanak el tsőtöl egy kastély török buzát”

1788: „...termet Majorság Buza Metr. 9” [9 véka]

1792: „Az Ecclesia földit meg trágyáztatván kalákába ment el 4 Veder” [bor]

1800: „Szalma Kalangyája á Dr.6”

1807: „az ösi vetés alkalmatosságaival 5 Véka Tavasz Buzát ősz Buzáért fel Cserélvén...”

1809: „Ha az Ekkla azon földet meg trágyázná és a trágyázás hasznát el nem vehetné a Creditor [hitelező] vagy posteritása [utóda], minden Szekér Genéjért tartozik két-két Huszast fizetni a Zalog summával egyszerűsmind.”

1820: „Hathod nevezetű heljen lévő iratvából feltört szántó földét...”

1838: „...Ősi vetés alá való Szántó földet...”

1863: „Papi fizetés”: 25 forint a Désaknai sóbányától [Apaffi féle adomány], papi lak (2 szoba, 1 oldalszoba, éléskamra), gabonás, csűr, pince, veteményeskert, gyümölcsös, 6 darab szántóföld, kenderföld, 2 darab kaszáló, 30 szekér fa, esketési, temetési és keresztelési díj (1–1 forint), pénz bér 71 gazdától 10–10 dr., gabona bér 1–5 véka [1 véka = 16 kupa], 12 özvegyasszonytól 1–1 napszám.

A két (Bárdok felől és Borsaiújfalú felől való) forduló felváltva volt nyomás, illetve vetés alatti szántóterület. A nyomáson legeltettek és trágyáztak s a következő évben, a faekével⁵ való szántás után tavasszal volt a vetés. Hajdan kölest⁶ és alakost is, de a 18. században már inkább csak egyéb tavaszit – tavaszbuzát, zabot és törökbuzát vetettek, a 19. század elejétől pedig mind több őszibuzát is.

⁵ Kós Károly: Földművelés és határbarázdáló faekék. – Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest 1979. 131–196. 139. A Borsa völgyiek a közeli Szótelkéről vásárolták a faekét, ahol a román lakosok – a falujuk határának kevés és gyenge termése miatt – a faekék nagybani előállításával és a környéken való árusításával foglalkoztak.

⁶ A környék majd minden falujában helynevek őrzik az egykori kölestermesztés emlékét.

Az 1744–1863 közti feljegyzésekből megtudjuk, hogy 1744-ben és 1852-ben ab-raknak a *zab* mellett még *alakost* is termeltek, 1784-ben pedig már olyan mértékben ter-meltek *törökbúzát*, hogy volt aki egy egész *kostéllal* (a csős kukorica szellős tárolására való vesszőfonású udvari építmény) adott el. Legfőbb gabona a *búza* volt, mint látni fogjuk, a fedésre alkalmasabb szalmájáért elsősorban tavaszbúza, bár a 19. században (1807, 1838) már az őszi vetésre való *őzibúzát* is termelték. A 18. század végén a földek istállótrágyával való *trágyázása* már fontos művelet volt: 1792-ben az eklézsia földjét kalákában trágyázták a hívek, kiket a kurátor borral kínált. Még a zálogföldeket is meg-trágyázták, s egy-egy szekér *ganéjt* „két-két Huszas” értékűre becsültek (1809). Egyéb-ként a földeket, míg nyomás fordulóban voltak (másodévente) az ott legelő juhok is trá-gyázták. A szántóföldeket Kidén is elsősorban az erdő rovására gyarapították; így pl. 1820-ban erdőirtványt *törnek fel* szántóföldnek.

A mezőgazdálkodás és termékei fontosságára mutat a régi falusi életben, hogy még 1863-ban is a *papi fizetés* jelentős része a parochiához tartozó *veteményeskert* és *gyümölcsös*, a hat darab *szántóföld*, egy *kenderföld* és két darab *kaszáló*, továbbá a 71 gazdától fejenként járó 1–5 véka *gabona bér* (búza, zab, kukorica) és a 12 özvegyasz-szonynak a kukoricaföldeken hasznosítható kapás *napszáma* volt. Ez a helyzet tükrözi, hogy falvainkban az értelmiségi alkalmazottak esetében is a múlt században még az önel-látásra berendezkedett terménygazdálkodás volt az uralkodó, pénz alig volt falun.

Termelékenység

(A 28 kévés kalongyában, a kalongya elcséplése és rostálása utáni szem vékában s a véka szem eladási ára pénzben.)

- 1797: „A Huszonöt Véka Tavasz Buzát meg Rostáltatván lett egy Véka Utolja és két Véka haszon vehetetlen Pora...”
- 1800: „Borsos Búza, lett szemül, tséplők részén kívül [10-edén csépeltek] 20 Véka, el adatott Vékája tetézve mérve, rostálatlan 28 Pénzen.”
- 1800: „Szalma kalangyája a Dr.6”
- 1800: „...vettünk szép Tavasz Buzát 5 Vékát [vetőmagnak], Vékáját a Dr. 80.”
- 1803: „Az ... elvetett 4 Véka Tavasz Buzáról termett szalmájában, 28 kévéből számítva Kalongyáját, 10 Kalongya.”
- 1807: „termett 12 Kalongya Buzát, Tavaszit, résziben 10.-én el tsépeltetvén lett szemül meg rostálva 11 Véka és vagy 8 Kupa.”
- 1807: „az őszi vetés alkalmatosságával 5 Véka tavasz Buzát ős Buzáért fel Cserélvén...”
- 1807: „Tizenegy Kéve Zabot el Cséplvén lett szemül 1 Véka 8 Kupa.”
- 1809: „Nyoltz Kalongya ős Buzának szemét ... tizenyoltz Vékát ... Erogáltuk [eladtuk] kész pénzért 18 V For.”
- 1813: „Az 1812-ben termett 14 Kalongya Tavasz Búza ... Csépeltetvén el, tett szeme 32 véka. Ennek Erogatuma [elosztása]: 1 El tetetett ... 5 véka. 2 El adtak kész pénzen per 1 Rf. 24 xfor vékáját ... 16 vékát ... 3 El adatott Szabó Sigmondnak per 1 rf. 24. Xr. vékáját – 5 véka. 4 Boranyai Györgyk per 1 Rf. 24 xr. Vékáját – 16 vékát ... 5 Sár közti Mártonnak per 1 Rf. 24 xr vékája – adatott 3 véka. 6 Kérei Andrást Szántó Földre Superadditioba [ráadásul] adatott 2 véka. Summa [összesen] 32 véka.”
- 1813: „1813 ba termett 14 kalongya Tavasz Búza, el-csépeltetvén tet szeme 20 Véka ...”
- 1815: „hét kalongya Búza – el tsépeltetvén tett szemül 4 Véka ...”
- 1838: „Három és fél Kalongya búza melyet el tsépeltetvén lett belőlle 9 Véka”
- 1847: „Termett az Egyháznak ... 19 Kalongya Tavasz Buzája, mely el tsépeltetvén lett Szemül, tséplő részén kívül, 27 véka.”
- 1847: „Volt felibe vetve 6 Kupa Tavasz Búza, ennek szeme 2 véka 8 Kupa.”

A fentiekben adatunk van arra, hogy 4 véka tavaszbúza vetésből átlag 10 kalon-gyát arattak, máskor pedig arra, hogy 6 kupa vetés 2 véka és 8 kupa kicséplelt szemet adott (vagyis nyolcszorosat). De ezek egyedi esetek, melyeknél a négy tényező – a vetett

mag, a learatott 28 kévés kalangya, a kicsévelt mag mennyisége és a pénzbeli érték – közül több is hiányzik.

Több adatunk is van arra, hogy a szokásos (28 kévés) *kalangya* mennyi szemet eresztett: így pl. 1807-ben 12 kalangya 11 *vékát*, 1809-ben „Nyoltz Kalongya ősz Buzának szemét „tizennyoltz Vékát” adtak el 18 V Forintért. 1812-ben 14 kalangya búza 32 véka szemet, 1813-ban meg 14 kalangya 20 véka szemet, 1815-ben viszont 7 kalangya csak 4 véka szemet eresztett (az akkori aszály miatt). 1838-ban 3” kalangya 9 véka szemet, 1847-ben 19 kalangya 27 véka szemet adott.

A felsorolt adatok mutatják, hogy a kalangyás és ezek kicséplésekor nyert szem mennyisége közti arány – az időjárás és a talaj minősége és előkészítése függvényében – igen különböző. Általános, hogy a kalangyák számánál jóval nagyobb a belőlük kicsévelt szem vékájának száma, de előfordul az ellenkező arány is. Közepes termés esetén 1 kalangya átlag 1” véka szemet eresztett a tavaszbúzából. Míg az 1815. év Erdély-szerte aszályos volt, 1812-ben egy kalangya több mint két véka szemet eresztett (1 véka = 20 másfél literes kupa, azaz 30 liter térfogatú volt).

Sajnos nincs minden esetben feljegyezve, hogy a szem mennyiségét teljességében, vagy már a cséplő embereknek járó tized-tizenegyed rész levonása után számították, sem azt nem tudjuk, hogy a szemből mennyi volt az utolja (ocsú) és a pora (léha). De legfőképpen hiányzik annak jelzése, hogy mekkora vetésterületen aratták az említett számú kalangyákat. E tekintetben egyetlen támpont az 1803. évi, amikor az „elvetett 4 Véka Tavasz Buzáról termett... 10 Kalongya.” Mivel pedig „6 Vékás föld” tett ki 1 erdélyi (kataszteri, azaz 1600 négyszögöles) holdat 1803-ban egy adott földön a holdankénti (azaz 0,575 hektáron való) termés 15 kalangya búza volt. Ez idő tájt a búza vékánkénti ára 28 Pénz vagy 80 Dénar (1800), 1 V forint (1809), illetve 1 R forint 24 krajcár (1813).

Határjelek, métázás, csóvázás, mérés

- 1765: „A' Kidei Catholikusok panaszlevelekre érkezett Gubernális parantsolat [Hadik András erdélyi főkor-mányszéki elnöktől] szerint mint Delegatus Comissariusok [kiküldött biztosok] kijöven, elsőbbenis a' Possessorátust convocáltattuk [a birtokosságot hivattuk] kikkel együtt a Falunak részeit megvizsgálván Csomafája felől ... a' Possessorátus közt indivise [felosztatlan] levő föld találatott, mely három öles ruddal [ennek hossza kilentz sing [1 sing kb. 63 cm, 1 öl 190 cm] felmérvén ... a Possessorok közönségesen önként et bene placit offeráltak [és jó tetszéssel felajánlották] a' Romano-Catholikusok számára Oratorium [imaház] és temető hejnek, mely a mi itéletünk szerint elégséges és illendő hejen valonak látszik és legottan kövekkel kiis határoltatott.”
- 1766: „Catholikusok vagynak, kik hogy a Magistralis poenat Subterfugeálhassák [a hatósági büntetést elkerül-hessék] azért catholizáltak ... ők magukk Templomot vagy Templom helyet solicitálván [szorgalmazván], a' Falu noha mutatott nékik Templom helyet, és azzal contentusokk [megelégedetteknek] lenni magokat kezek írásokkal mutatták. De mégis nem tudjuk mi okból a mi Mester [tanító] Házunk be kerített ekklesia földét el foglalták hírünk nélkül...”
- 1768: „Eclla Parochialis Háza után való Erdő”
- 1782: „...Erdőnek a Bádoki Határ felől való Szélit Nagy Keresztes Kövekkel azokat a Földbe ásván, a Szántó Földek felől való alsó részit pedig Szent vagy Uj Hegynek Gyepűje irányába helyeztük két keresztes kö-vekkel Határozták ki.”
- 1782: „...egy ugyan élő Bokros Gyertyány fákba vágott uj keresztekkel Distingválák és notázák ki [különböztették és határolták meg] Délről pg a földben vágott hat keresztekkel.”
- 1782: „...onnét mentünk ugyan a' kidei határon a' Szakadás alatt levő Ecla Dombja nevő helyre, ... ezen Erdő alatt a Hathod nevezetű helyen mely Kaszaloja vagyon ... bizonyos fatensek [vallomást tevők] sessiojok [telkeik] által ki tött Határ követ, és ezen tött Határ könek ereje mellett ki rakott Csóvákat...”
- 1782: „több fatensek között fatealá [vallja] Illyés István uram e szerint...: el mult tavasszal el jöttem volt ma-gam szekeremmel hogy valami veszzőt szedegessek ... és ezen nagy Tölgy fán is ... láttam szükségem-re való ágokat és fel akarván hágni hogy meg nyessem, némely kiadi emberek ... azt mondják nékem hogy hadjak békét »mert a fa az Biro Sigmond uram ezen helyen lévő kaszálója véginek, és az Kidei Ns

Refta Ecla ezen helyen levő erdeje szélínek az Határ fája, melybe régi Kereszt is vágatott, most is új Kereszt meg ujítottatott... « Közel ezen Határ fához egy Határ kő is volt... De ezen kő onnét ki vet_dvén ... tététődött az Tölgy fa Határon belül Hat Singnyire az Ecla Erdejébe; De ki által nem tudom,... Hanem ugy hallottam másoktól beszélgetni hogy Biro Sigmond Uram cselekedte...”

1784: „Az erdő Pásztornak egy Véka Buzáért”

1787: „A' föld Mérőnek, Orboknak fizetek 26 Dr.”

1836: „Nemes Jakab Ádám Uram pro Majori Securitate [nagyobb biztonságáért] kötő és adá Zalog képpen a fen tisztelt Eklésiának azon maga tulajdon Örökségét um. égy darab Erdejét mely vagyon a Bél Mező nevezetű helyen ... egészen adja a maga ráta potioját [tulajdon részét] mennyi ő kegyelmének Sorti divisionis [osztás sorsolással] Nyilába jutott, ugy égy Darab Szántó földjét mely vagyon a Bádok felől levő fordulóban ... melynek is az Hosza 7 singes [kb. 5 m-es] ruddal 87 rud, szélessége ... négy rud két sing...”

1838: „Az Ecclesia kaszálójának Gyapját [fűvét] el adtam”

1844: „A' Mézes Árokbeli zálogos Erdőnek szőre [fája] el adodván”

1846: „... az 7 az az Hét singes Ruddal meg mérvén [az erdőt] szélessége az alsó vége tanáltatott 1 Rudnak és két Singnek...”

1847: „Az erdő betsüsőknek betsü pohárért 42 Dr.”

Határjel volt már a telkek *bé kerítése* (1766); a szomszéd faluval való határ szélét csak *földbe ásott nagy keresztos kövekkel* jelölték (1782); a szőlőhegyet *gyepű* határolta (1826); az erdőt egyik felől *két keresztos kövel határozták* ki, másfelől *gyertyánfákba vágott kereszttekkel métázták*, harmadik oldalról földbe vágott *hat kereszttekkel* jelezték a határt (1782). Jól láthatók voltak a telkek szélére a szomszéd felé tett *határkövek* és *határkövek ereje mellett kirakott csóvák* azaz földbe vert karóhoz kötött szalmacsutakok (1782). Az erdő szélét feltűnőbb, nagy *határfák* jelezték, amelyekbe *keresztet* vágtak, melléje pedig *határkövet* is helyeztek, amelyet a terjeszkedni kívánó csalfa szomszéd tulajdonos lopva bennebb helyezett az egyházközség erdejébe (1782).

Vásárlás, csere vagy zálogba vétel esetén a területet földmérő szakemberrel (1787) vagy *becsüsökkel* (1847) felmérték. A felmérés 1765-ben *három öles kilencsinges* azaz *rúddal* történt. Mivel e tájon a sing kb. 63 cm, egy öl pedig itt is kb. 190 cm, a három öles rúd 5,7 m volt. 1836-ban már rövidebb, *hét singes* (kb. 441 cm) volt a földmérő rúd.

A határjelek alkalmazása, közismert volta és tisztelete, az egyes telkek, föld- és erdőterületek felmérése, az erdő- és szőlőpásztor tartása a földtulajdon fontosságára, pontos számon tartására mutatnak. Ugyanakkor azt látjuk, hogy 1765-ben még volt a birtokosok közt indivise (felosztatlan) föld is, amelyből a faluban az akkor katolizált embereknek – felső parancsra – külön templom számára felajánlhattak. Volt közös erdő is, amelynek csak „haszonélvezői” voltak az egyes közbirtokos gazdák: a kitermelésre szánt erdőrészből az évi osztáskor ki-ki a sorshúzással a maga *nyilába* jutó fákat vághatta ki. Az egyházközség tulajdonában levő erdőnek is csak *szőre* (fája) a kaszálónak meg csak *gyapja* (fűje) kerülhetett hasznosításra (a lelkész és iskolamester fizetésébe vagy eladásra) maga a terület elidegeníthetetlen köztulajdon volt (1883, 1884).

Szőlő, bor

1771: „Eccla Dézma hegyiben lévő egy hasáb szőlőit”

1784: „Pálinka mely a bor seprőből tsináltatott”

1787: „Szőlő Pásztor fogadásakor Áldomásra Pálinkáért 27 Dr.”

1787: „Turinak a' Hordó meg kötéséért 24 Dr.”

1800: „Bor 4 és fél Ejtet a Dr. 18.”

1800: „Betsü pohárért fizettünk 28 Dr.”

1803: „Az Eccla Boros edényeinek meg kádározásáért adtunk 77 Pénzt”

1825: „A' Nemes Eccla Szőlő Hegye úgy tudom áll 36. Hasábokból, ezen Hasábok közül 5. Nem megyen Dézma alá”

- 1826: „Nemes Bíró Gergely a' Kidei Ekklesia Szőlő Hegyének mostani fungens Dékánnya”
 1826: „Midőn a' Gazdaság ki megyen a' Gyepük meg vizgálására és annak meg itélésére, kinek roszsz a' Gyepüjük.”
 1826: „a' Pásztor fizetését is sokan meg nem adták”
 1826: „Nemes Bíró Gergely bé harapozott egy darabot” abból a „hasáb szőlőből, melyet Ns Illyés György bír”
 1826: „Ns Ekkla Szőlő Hegyének mostani edgyik ... Dékánnya ..., Pásztora...”
 1828: „A' Szőlő pásztor fogadásakor áldomást fizettem 40 Dr.”
 1828: „... a' kik roszsz gyepüjükért büntetésre méltoknak itéltetnek”
 1844: „az Új Hegy nevű Szőlő Hegy, mely az Ekkla Helyére van építve, és a még arról Dézmát fizettek, a' Nms Ekklának addig nagy haszna volt...”

A szőlőhegy gazdája Kidén a református egyházközség volt, ugyanis – mint 1844-ben megjegyezték – „az Új Hegy nevű szőlő Hegy ... az Ekkla Helyére van építve” és 1825-ben 36 *hasábból* (parcella) állott, melyeknek gazdái bérként – 5 kivétellel – ekkor még *dézmát* (tizedet) adtak a termésből az egyházközségnek.

A szőlőhegy rendtartása szerint a felügyeletre két *dékánt* (1826) és fizetéses *pásztort* választottak s utóbbi választását *áldomással* pecsételték meg (1787, 1828). A szőlőparcellák gazdái (bérlői) közösen fizették a pásztort (1826), a gazdaság (a bérlők) a dékánokkal évente megvizsgálták a szőlőhegyet kerítő *gyepőt* s büntették azt, aki nem tartotta rendben a gyepű rá eső részét (1826) és ítélték olyan esetekben, amikor valamelyik gazda a szomszédja parcellájából akarja gyarapítani a magáét (1826).

Akárcsak a mezőgazdasági vagy építő tevékenységre, a szőlőbeli munkára vonatkozóan sincsenek *följegyzések*. Csupán arra van még utalás, hogy az eklészia borosodényeit időnként *megkádároztatták* (1803), a hordókat *megkötötték* (1787), vagy hogy a *bor seprőjéből pálinkát* csináltak.

Templomújítás, karbantartás

- 1800: „A' Tzigánynak a' Tzinterem ajtajához való szegekért fizettünk 17 Pénz”
 1800: „...40 szál fenyőfa fűrész Deszkát, 20 Szálát 25 pénzen s felem, más 20 szálát 27 pénzen”
 1803: „A Meregygyoi Mokánnak a kitől a Sendejt alkudtuk adtuk Miklos pénzt 6 Mfor.”
 1807: „A Templom renovatiojára három Fenyő Gerendákért [9 Mfor. 18 Den.] 3000 Sendely szegért [7 For. 20 Dr.], Létz szegért [1 for. 92 Dr.], Mészre [12 For.], Mester Emberekk [15 For. 30 Dr.], Kováts Czigánnak munkájáért [3 For. 52 Dr.]. Nagy Sigmondnak a Sindelyezésért ujra [1 For. 32 Dr.], Sendely Szegre és Hájra [13 Mfor., 20 Dr.], 4000 Sendely Szegért [12 Mfor.], Fekete Istvánnak a Sindelyezésért [2 For. 40 Dr.], Kőműves Dávidnak [40 Dr.]”
 „A Templom renovatiojára vettünk hét pánt Vasat, pántját egy-egy Rh. Forintjával” [8 Mfor., 40 Dr.]
 „Attunk az átsnak Fekete Istvánnak [zsendelyező] munkájáért 3 Fr. 40 Dr.”
 „Az Átsok 13 500 sendelyt a Templom fel vevén Ezért négy-négy Máriássával fizetvén [12 Mfor. 40 Dr.]”
 1808: „Vettünk Torony szükségére tiz Szál Fenyő Gerendát... a' Biszoból hozott faragatlan hosszú Gerenda 5 darab...”
 1809: „Hosszú kötél tsinálásakor [a torny zsendelyezéséhez] egy nap számosak fizettünk 24 Dr.”
 „A Toronyhoz öt Pléh Gombokat vettünk 65 Vfor.”
 „Vettünk ... Ötvenhárom szál Deszkát, páriját négy négy Máriással” [35 Vfor. 34. Den.]
 „Vettünk Nyoltz Font Bányai Festéket” [7 Vfor. 51. Den.] [a deszka mennyezet festésére]
 „Vettünk Két Font Bosti Enyvet” [2 Vfor. 84 Den.]
 „Bádokbol vettünk a festék készítésére fél Véka Lenmagot” [2 Vfor. 36 Den.]
 „Kidei Szűts Irimiatól Három Kupa Len Magot vettünk” [1 Vfor.]
 „Egy Türei Embertől a Templomhoz Meszet alkuván... [Tüében sok mészegető volt]”
 1811: „Az Áts Nagy Sigmond Temetésére az Ekkla meg edgyezésből minthogy a' Templomon és a tornyon majd ingyen dolgozott... 20 Vf. 40 Dr.”
 1825: „A templom Ajtohoz vettem 12 szeget – 12 Denár.”
 1828: „100 Véka meszet alkudván Mérából, áldomásba 48 Den. – Vettem a templom meszelésére 81 véka oltatlan meszet vékáját per 10 xf. – 16 Hfor. 20 Der.”
 „A kis templomra vettem... 'sendelyt, ezerit per 4 Mforint...”

- „Deszkát ... A templomhoz, szálát per 20 xf.”
 „sendely szegét, ezerit per 1 Rf. És Xf.” [Kolozsvárról vették]
 „Kolozsvárt a sendely rakoknak adtam egy kupa bort.” [vásárlókéskor]
 „Egy hoszszu kötélért 2 HFlor.” [a zsendelyezéshez]
 „Egy font (561 gr) hájért a szegekhez 72 Dr.” ... „Sendely szeg kenni hájért adtam 24 Dr.”
 1831: „A kő kertet építő Mester embereknek” [1 Flor. 60 Den.+2 Flor 68 Den.]
 1843: „2.000 Létz szeg 14 Mf. 40 Den.”
 „20.000 sendely szeg 60 Mf.”
 „Festéket vettem 57 Mf. 76 Den.”
 „510 létz 46 Mf. 26 Den.”
 „Tíz darab Szarufák 10 Mf. 60 Den.”
 „Olajat a sendej szegekhez...”
 „A Festék kihordásakor egy lovat fogadtam...”
 „Nagy Miklosnak a Templom fedele készítése árába ... mind öszve 230 Mf. 40 Dr.”
 „A Templomhoz még kívántato materialék meg szerzése végett 7 versen Kolozsvárra jártamban elköl-
 töttem 7 Mf. 20 D.”
 1844: „A Templomhoz egy Mester Gerenda vásároltatott 6 Mf. 24 Dr.”
 „A Templom mennyezete fel verésére 1500 Létz Szegért ... 10 Mf. 80 D.”
 „A Templom Gerendái fel szorítására srofos szegeknek, és kaptoknak vévődött 28. Font Vas, melyért
 fizetődött 7 Mf. 84 D.”
 „A Srofos Szegek és Kaptok megkésztéséért ... a Kovatsnak ... 3 Mf. 8. D.”
 „Nagy Miklósnak a Templom munkája Árrában ... 11 Mflor.”
 1869: „A Kidei Ev. Ref. Egyházba épített orgona Építésire ígért és adott segély és a segélyezők név sora” [a
 listán 85 név, összesen 49 Fr. 9 xr.]
 1871: „Orgona Művész Kolonits Istvánnak, másod ángoriol (?) ... 250 Fr.”
 1874: „Érsek Sámuelnak Orgonista s mint ének vezető...”

A kidei református egyházközség levéltárában legtöbb kurátori számadás, természetesen, a közösségi épületekre (templom, papilak és iskola) vonatkozik. Közülük is a templom újítása és karbantartása igényelte a legtöbb munkát, költséget és ezzel járó elszámolást.

A még középkori kőből épített templom az újkortól a reformátusoké lett, melyet azonban a hívek hovatovább elhanyagoltak. Végre 1747-ben határozatba ment, hogy mivel „az Isten háza, a Templom öszve romló félben vagyon”, viszont a kidei református eklézsia „nemesi névvel élő de szegénység miatt bizony többire sok koldusokból álló”, a templom újjáépítésére felhívás történt az akkor módosabb szilágysági, Szatmár vidéki és a kolozsvári református eklézsziákhoz a segélyezésre. Viszont nincs tudomásunk arról, hogy e gyűjtést követően (a 18. században) milyen munkák folytak a templomon (csupán a parochiális épületek javítására és az iskola építésére van adatunk). 1783-ból is csak arról történik említés, hogy „a cinterembe a templom mellett lévén igen szűk Temető hely annyira meg tölt holt testekkel”, hogy „a Falu derekán felül, a templomhoz is nem messze... a Bodonkut nevezetű helyben” találnak „más alkalmas temetőnek való hely”-et, amelyhez az Ilyés familiával való földcsere útján jut az egyházközség.

A kurátori számadásokat időrendbe helyezve úgy tűnik, hogy a 19. század első évtizedében a templom és torony renoválása, főleg zsendelyezése, 1809-ben pedig a deszkamennyezet festése folyt, majd 1828–30-ban a „kis templomot” újrameszelik és zsendelyezik, valamint kőkerítést is építenek. 1843–44-ben 40 000 zsendellyel teljesen új zsendelyes fedelet kap a templom, megújítva a fedélszéket és a mennyezetet is. 1869–71-ben végre orgonát is építtetnek a templomra.

A templomon a 19. század elején Kőműves Dávid mellett az ott dolgozó *ácsok* közül 1807-ben név szerint Fekete Istvánt és Nagy Zsigmondot említik. Utóbbi helybeli mesterként, „mivelhogy a Templomon és a tornyon majdingyen dolgozott”, 1811-ben temetése költségeire az eklézsia utal ki pénzt. A kőkerítést 1831-ben építő *kőműves*

mesteremberek nevét nem ismerjük, de föltehető, hogy Horváth Ábel volt, annak a Horváth József ácsmesternek a testvére, akivel együtt dolgozott 1855-ben a papilakon. 1843-ban Nagy Miklós ács dolgozott a templomon. Sajnálatos, hogy a mennyezetdeszkák kifestéséhez 1809-ben vásárolt *bányai* (nagybányai) *festék*, *bóti enyv* és *lenmag* festékké készítőjének és festőjének neve ismeretlen maradt. Viszont név szerint említik az 1869–71-ben állított orgona építőjét, Kolonist István *orgonaművészt* (aki nem tévesztendő össze az első *organista és énekvezető* Érsek Sámuellel).

A sok ezer zsindelet – legalábbis 1803-ban – „meregyói mokán”-tól, de máskor is a *zsindelet*, *deszkát*, *lécet*, *szarufát* s egyéb fenyőfa anyagot havasi románoktól („mokány”) vásárolták. Ugyanakkor a *zsindelet*-, *léc*- és egyéb *szeg*et, a *srófos szeg*et és *kapcsot* előre beszerzett (valószínűleg torockói) vasból *cigány kovács* készítette, a *mestret türei* (1809) és *mérai* (1828) mészégetőktől szerezték be.

A fedelet zsindelezőknek szükséges *hosszú kötél* föltehetően a szénahordáskor földművesek által használt kötél volt, csak a magas torony zsindelezésekor csináltak külön nagyon hosszú kötelet, ugyancsak helybeliek (1809). *Zsendely szeg kenni hájat* ugyancsak a helybeli lakosoktól vásároltak (kik a szekerek fa tengelyét is hájjal kenték), de később (1843-tól) már *olajat* használtak a zsindeleyszeg kenéséhez. Az *öt pléh gombot* a toronyhoz és négy fiatoronyhoz valószínűleg kolozsvári bádigosoktól rendelték meg.

Építkezés

A. Parochiális épületek

- 1784: „a Parochiális Ház meszelésért [4 véka mésszel] 35 Dr.”
 1785: „Négy üveg karikáért a Parochiális Házra”
 1785: „A’ Tiszt. Pap Pajtájára fel fedett 13 Kalongya Szalmáért. 1 Flortt. 17 Dr.”
 1789: „Egy szál Gerenda ára 65 Dr.”
 1789: „A’ Parochiális pintze Gátor reparátiojára...”
 1792: „Az Ecclesia tsüréhez vettek 15 Kalongya Szalmát a befedésre”
 1796: „A’ Parochiális Pintze Gátor reparátiojára 24 Pénz.”
 1811: „Az 1810ik Eszt. tavasz Búza Szalma még ma is épségben tartatik hogy az Épületek fedelei Conserváltassanak”
 1813: „termett 14 Kalongya tavasz Búza [az eklézsia földjén]... NB. Minden esztendőbéli szalmák a Papi és mesteri épületekre fel vedettek.”
 1822: „A’ Csürre vettem Szalmát 13 Mflor 20 Den.”
 1822: „A’ Kut Gémre vettem egy lánczot 2 Mf.”
 1832: „A’ Papi Házat létezlökk és fedőknek pálinkáért”
 1853: „22 négy-négy öles Gerendákat 40 fr.”
 1853: „276 feladni való Déczkát párfát per 40 kr. [92 fr.]”
 1853: „Szin Déczkát 30 szálat párfát per 1 fr. 30 xr.”
 1853: „30 Szál Szarufának és 30 léznek való nyárfát 12 fr. 30 xr.”
 1853: „Öt öl ki [kő] hányásáért 14 fr. 6 kr.”
 1853: „Áts Mester Horváth Józsefnek 110 fr.”
 1853: „Ház fundamentumát ki hányo Nap-szamas 5 fr. 30 xr.”
 1853: „A Papi Házhoz Ajtó feleknek való nyárfáért s ... Szegért 2 fr. 50 xr.”
 1853: „Papi Pajta renoválásakor mester embernek 51 xr.”
 1853: „Kőművesek mellé Napszamosokk minden napot 40 xral számítva 73” napszám]”
 1855: „A Papi Ház Szarvazattyáért, ugy az egyik Ház padozásáért 55 Rf.”
 1855: „Nyolczvan Szál Szin Detzka ... 73 Rf. 20 xr., ekkor a Mokánnak egy fertáj pálinka”
 1855: „142 fedni való Detzka, 14 Szarufa, Tornázt oszlopnak való...”
 1855: „Árnyék Széket Csináló Áts mesternek 7 Rf.”
 1857: „Egy Ajtó Zár és Huzó 5 Rf.”
 1857: „Ház hját meg tapaszto Czigányaknak 4 Rf. 40 kr.”
 1857: „Oidal Ház kerteléséért 1 Rf.”

- 1860: „Az egyház számára vettem egy pakit lécszeget 40 xr.”
 1861: „Tégláért 1000 darabért adtam 16 Osz. Frt., 3 öl köert adtam 3 Os frt. 91 xr.”
 1861: „Ablak tok Ajtó tok bé rakásáért”
 1864: „100 = száz véka mész az un Ekklezsia számára 160 for.”
 1864: „8000 zsendelyért ezere per 2 for.”
 1864: [még 1600 zsendely, 3700 zsendelyszeg (ezere per 40 xr.), 2500 lécszeg (száza per 24 xr.), 365 pár lécz (párja per 10 xr.), 34 pár deszka (párja per 16 xr.), 6 pár szarufa (párja per 80 xr.) stb. a papi ház építéséhez]

B. Iskola és tanítói (kántori) épület

- 1729: „a' Nyerse hegyére Mester házat csináljanak” [a ref. egyház már 3 éve „hivott magának Mestert”]
 1785: „Tábla Csináltatásáért a Scholába 30 Dr.”
 1787: „Az Oskola háznak meg tapasztásáért a' Cigányoknak”
 1787: „A' Grádis fel rakásáért egy Mariást hat polturát”
 1789: „Az Oskola Ház tapasztó Czigányokk”
 1796: „Az Oskola házhoz fedelére való Szalmáért 4 Mfor. 14 Pénz”
 1797: „A Kántori Házhoz Ajtósarkoknak Vettünk Vasat 1 Ft 20 Dr.”
 1797: „Három Ajtóra való minden féle vas Szerszámok meg csinálásáért fizettünk a Kovácsnak [adott vasból] 72 Dr.”
 1797: „Lécz szegeket Padlásolni és egyéb szükségre 36 Dr.”
 1797: „A' Ház előszöri sikálásáért...”
 1797: „A' Háznak meg fedésére vettünk Szalmát 1 Ft. 20 Dr.”
 1797: „...egy szekér Deszka Hozataláért Kolozsvárról 68 Dr.”
 1797: „A Cantori Házhoz az Asztalos Mester embereknek 4 Fr. 20 Pénz”
 1822: „A Classis Padoltatására ... 22 szál deszkát 13 Mflor. 20 Denár”
 1832: „A Classisra egy Lantorna [marha hólyag] ablakért”
 1838: „A Classis számára vettem két üveg ablakokat ... 2 Mf. 92 Dr.”
 1861: „Iskola számára készült fekete táblára kindruszt [fekete festő] és firmiszt [kence]”

A különböző adatok valószínűsítik, hogy a 19. Század közepén még a 18. században már megvolt parochiális ház állt fenn, kisebb-nagyobb javításokkal, mindenek előtt a szalmafedél időnkénti megújításával. Csak 1853–1864 között épült új, kő- és téglafalú és deszka-, majd zsidylefedes paplak.

A tanítói-kántori lakással egybefogott iskolaépületet 1729-ben építette a református eklézsia. Mert bár a kidei eklézsia már három évvel korábban „magának Mestert [tanítót] hívott”, de hogy „a' Nyerse hegyére Mester házat csináljanak”, ez csak 1729–1787 között a tanítás még a tanító (mester) lakásában folyt, csak ezt követően van említés külön *oskola házról* (helyiségről), amely az előbbihez toldott tantermet (*classis*) jelentett.

Mivel az egyházközség a lelkész fizetésébe elsősorban kertet, szántóföldet, kaszálót s más földeket adott a parochiális telken az ezeken folyó gazdálkodáshoz szükséges épületeknek – csűr, pajta, borospince, kút, árnyékszék – is kellett lenniük, amelyeknek karbantartása szintén a kurátor gondja volt. Ezzel szemben az iskolával egybeépült tanítói ház telkén nem voltak gazdasági épületek.

Ugyanígy, míg a családos lelkész lakása a *tornácon* kívül a nagy házból, *kis házból*, *hátsó házból*, a *sövényfalú oldalházból* és föltehetően még pitvarból és kamrából is állott, a még legényember tanítónak egyetlen lakóhelyisége (*ház*) volt, mert a belépő pitvar már közös volt a tanteremmel.

A számadásokból nem derül ki, hogy kik dolgoztak a papi és tanítói épületeken, bizonyos azonban, hogy a faanyagot ugyancsak mokányoktól szerezték be – kivéve a szarufának és ajtófélnek való *nyárfát* – és ugyanazon ácsok működtek közre, mint a templomnál. A papi és tanítói ház fedelét csak az 1850-es évektől kezdve deszkázták vagy zsendelyezték, mikortól már gyári *pakét szeget* is vásároltak. A kovács készítette azonban továbbra is az ajtókra a „mindenféle vas szerszámokat”, a *sarkot*, *zarat*, *húzó*t.

Kőművesmunkáról – eltekintve a tűzhelyek lapjához kellő lapos kövek faragásától – csak az 1850-es évektől tudunk, az új épület *kő fundamentumának* és *téglafalának* rakása kapcsán. A ház falának és *hijának megtapasztását, sikarlását* és az oldalház *kerTELését* hozzáértő cigányok végezték.

Az épületek szalmafedelét a hozzáértő helybeli férfiak rakták, 1811-ben följegyezték, hogy „az 1810-ik esztendei tavasz búza szalma még ma is épségben tartatik”, hogy az épületek fedelei „conserváltassanak”, majd két év múlva megjegyzi, hogy „minden esztendőbeli szalmák a Papi és mesteri épületekre felfedettek”. Mivel a gyakori meszelést bármelyik helybeli asszony végezhetette, ezek név szerinti említése is hiányzik.

Tüzelő

A. Papi ház tüzelői

- 1787: „tüzhely tsinálásáért és Kürtő Hely vágásért kőművesnek 40 Dr.”
1787: „A’ Kovács cigálynak fűtő alá való vosért 36 Dr.”
1787: „A’ Fazokosnak Csehi Istvánnak a’... Kementze és Fűtő Csinálásért 6 Hfor. 63 Dr.”
1822: „A’ Láng fogó meg tapasztásáért 1 Mf. 60 Den.”
1822: „A’ Parochiális ház Kéménye meg sepréséért 3 versbe 1 Mf. 20 Den.”
1827: „...egy Sütő Kemence bé deszkázásáért 40 Den., ... bédeszkázásra négy szál fűrészeszkát... 1 Mfor. 02 Den.”
1836: „...egy Cserép kürtöt vettem 50 xf.”
1837: „A’ kis Házba egy egész kementzéhez való kályhákért adtam 3 Mf. 60 D.”
1837: „A’ Kementze felrakására 72 Den.”
1857: „Egy Kő tűszej..., Kementze alatti két kő..., Kementze felrakása..., Platten vasért..., Vas Ajtó..., ler...”
1857: „Kementze felrakásakor egy Szál Gyertya 6 xr.”
1858: „Az Papi Ház Kementzéhez dirib darab kájhák...”
1858: „A’ Papi hátulsó házba egy Kementze felrakatásáért 2 Rf. 30 xr.”

B. Mesteri és oskola ház tüzelői

- 1797: „Egy Fazakasnak ... egy Paraszt és egy Mázas kementzéért fizettünk 4 MFt. 8 Dr.”
1797: „A’ Kovácsnak a Kementze szája alá való vas ki veréséért 18 Dr. [„egy Pánt vasból” – 60 Dr.]
1797: „A’ Láng fogonak meg sikálásáért...”
1797: „...egy Tűz Hely Kő Csinálásért 24 Dr.”
1797: „A T z Kövek Csinálásáért ... a Kőművesnek fizettünk négy véka Buzát – 4 Fr.” [értékben]
1797: „Kementze fel rakásáért adtunk a’ fazakasnak Három véka Buzát – 3 Fr.” [értékben]
1797: „Fazékas Vári István Uramk ... egy Mázas és egy paraszt kementzéknek tsinálásáért – 6 Frt. 66 Dr.”
1797: „A’ Kovácsnak a’ Kementze szája alá való vas ki veréséért...”
1797: „Egy rud vasért 1 Fr 20 Pénz” [az előbbi munkákhoz]
1853: „... egy ... Tűszély s fel rakása”

A papi és mesteri ház tüzelőjének építéséhez három szakemberre volt szükség: *kőművesre*, aki a kemence (kandalló) alapjául is szolgáló *tűzhelyet* rakta fel kőből, sárból és faragta a tűzhely színére kerülő lapos, sima *tűzhely követ*, *tűzkövet*, vágta a falba a *kürtő helyét*, azután a falubeli cigány *kovácsra*, aki a megvásárolt *pánt-* vagy (később) gyári *rúdvasból* kiverte a *kemence* (fűtő) szájához való vasat. A harmadik szakember volt a *fazakas* (1780–90-es években a valószínűleg szilágycsehi Csehi István vagy a föltehetően helybeli Vári István), aki a tűzhely alapon emelt *kemencét*, *fűtőt* csempékből felrakta, belülről egy szál *gyertyával* világítva. Ugyancsak a fazekastól vásárolták a *kemencéhez* (kandalló) szükséges csempéket: a mázatlan *paraszt kályhák*at vagy a *mázas kályhák*at (melyek után volt *paraszt-* és *mázas kemence*).

Volt eset, hogy a kandallókemence mellett külön *fűtőt* is építettek főzésre. Az 1800-as évek közepe táján a papi lakban a nagy *ház* mellett a *kis-* vagy *hátulsó házba* is

építettek csempés kandallót, de a sövényfalú *oldalház* tüzelőjére nincs adatunk. 1857-ben a papi házban az egyik kemencét illetve tüzelőjét már *érc* (öntöttvas) *plattennel, vas ajtóval* és bádog *lerrel* építették. Helybeli hozzáértő ember építhette 1827-ben a parochia udvarán külön álló kenyér *sütőkemencét*, amelyet eső ellen *bedeszktak*. A pitvarbeli *lángfogó* megsikálását valószínűleg tapasztó cigányokkal végeztették, ugyanakkor (1822) a *lángfogó kéménye* ismételt *sepréséről* is történik említés.

Az említett mestereket – kőművest, kovácsot, fazekast, tapasztó cigányt – rendszerint pénzzel fizették, de előfordult, hogy kenyérgabonával fizetett a kurátor.

Egyéb kurátori számadások

- 1744: „Ab Ao 1736. Buzabéli adosság...”
 „Ao 1738 ... ment ki költsön Pénzt...”
 1784: „A' Karátsoni Legátusnak 54 Dr.”
 „Létz Szegért 6 Dr.”
 1785: „Papirosra 6 Dr.”
 „Egy kontz [10 ív] Papirosért 15 Dr.”
 „Egy véka Mézért 24 Dr.”
 „Három Szál Gyertyáért 9 dr.”
 1789: „Egy Pánt Vas 60 Dr.”
 1803: „Az egyház kölcsön adott [ápr. 18-tól] kezességre Szt. Mihály napig ... minden forint után 1 garas kamatra”
 1827: „pénzkölcsönzés az egyház kasszájából interesre [kamatra]”
 1828: „Egy víz vevő Kártyáért [fa edény] adtam 14 Dr. ... Egy Cseberért 72 Dr.”
 1831: „A' Deszkának árra Határozatott a Ns Consistoriumtól, párja 1 Rf., a' Mésznek vékája 30 xf.”
 1834: „Két font vas ... 30 Dr.”
 1835: „Clenodia” [kegytárgyak: abroszok, terítők, kannák, tányérok, láda, pecsétnyomó egyszerű felsorolása]
 1838: „Az Eccla számára vettem egy Szuszéket, 11 Rf.”
 1859: „Hat rendbéli Comunio [úrvacsora] Osztáskor Borér 2 Rf. 42. Xr.”
 1861: „egy kontz író papirosért 20 xr.”
 „egy fogás szappanért 10 xr.”

A kurátor az egyházközség épületeivel és építkezéseivel (beleértve a tüzelőket is) kapcsolatos kiadások mellett vezette az apróbb ingóságokra, anyagokra, használati tárgyakra való kiadásokat is, számon tartotta a templomi kegytárgyakat, az eklézsia magtárából kölcsön adott búzát és a kasszájából kamatra kikölcsönzött pénzeket. Ő adta át az ünnepi legátusnak járó díjat és vásárolta az úrvacsoraosztáshoz szükséges bort is. Mint látni fogjuk, az egyházmegyei vizitációk költségét is a kurátor fizette az eklézsia kasszájából, amelyről ugyancsak számot adott.

Egyházmegyei vizitációk kiadásai

- 1807: „A Visitátorok [egyházmegyei ellenőrök] számára:
 Ris Kására 48 Dr.
 Sáfránra és Borsra 18 Dr.
 Téhén Husra 94 Dr.
 Két Kupa Borra 1 MFor. 60 Dr.
 Harmadfél kupa pálinkára 4 Mfor.
 Fél véka Zabért 50 Dr.” [a vizitátorok lovai számára]
 1834: „A Sz. Visitatoria tett költségek:
 1. Egy véka buzáért adtam 3 Fr.
 2. Egy véka zab a Lovak számára 40 xr.
 3. Két Kupa Pálinka per 20 xfr. – 1 Rf.
 4. Három Kupa bor per 20 xfr. – 1 Rf.
 5. Két tyuk per 24 xfr. – 48 xfr.

6. Tehén Hús 1 Rf. 3 xfr.
7. Fél Kupa Háj Zsír 36 xfr.
8. Sertés hus 120 xfr.
9. Egy Fertály Szalonna 9 xfr. – 30 xfr.
10. Husz tojás párja per 3 xfr. – 30 xfr.
11. Egy Kupa Tég 7 xfr.
12. Tej Fel egy Fertály 10 xfr.
13. Két Szál Gyertya 24 xr.
14. Bors 6 xfr.
15. Egy házi Kenyér a Kotsisnak 50 xfr.
16. Fél kupa örlött So 9 xfr.
17. A Kotsis számára egy Fertály pálinka 14 xfr.”

A két kurátori számadásból mindenekelőtt kitűnik a mennyiségi és minőségi változás egy nemzedéknyi idő alatt. Míg 1807-ben hétféle ételmiszer is elég volt a vizitátorok „jól tartására”, 27 évvel később (1837) már tizenhétféle ételmiszerrel valóságos lakomára készült az eklézsia vezetősége: a tehénhús mellett még kétféle (sertés- és tyúk-) hússal, a pálinka mellett még borral is, s ezeken kívül még többféle más ételmiszerrel (búza, hájzsír, szalonna, tej, tejföl, tojás stb.), amiből kitűnik, hogy ekkor már több napos traktárról volt szó és tészta sütemény is készülhetett (fánk, kürtőskalács, csöröge). A húsleveshez és sóbafőthöz szükséges zöldségféléről a vásárlások közt nem esik szó, föltehetően mert ezek ingyen kikerültek a papi konyhakertből vagy a lakosoktól.

Kár, hogy az ételmiszerek beszerzésén túl nem esik szó a készítményekről, ételekről, sem arról, hogy pl. a papnénak milyen szerepe volt ezek előállításában. Mert a parochia konyhájának bizonyára befolyásoló szerepe lehetett itt is az egyszerű földműves falusiak ételkészítésére.

Család- és keresztnévek

Az 1–2 számú oszlopokban feltüntetett család- és keresztnévek forrása: 1. „A Kidei Ev. Ref. Egyházba épített orgona Építésére ígért és adott Segély és Segélyezők névsora, 1869. szeptember 22-én”, valamint a 2. „Nyilatkozat. Alulírottak, mint a kidei református egyházközség tagjai ezennel kinyilatkoztatjuk, hogy magunkat református egyház tagjainak tartjuk s egyházunk terheinek mindenkori hordozására ezennel magunkat jó lélekkel kötelezzük. Kide, 1931. okt. 11-én.”

A 3. sz. oszlopban az 1848 előtt nemesként („Ns”, „úr”) feltüntetett családnevek.

Családnevek	1869	1933	Összesen	Családnevek	1869	1933	Összesen
Csákány	5	10	15	Sinkó	1	-	1
Jakab	4	8	12	Székely	1	-	1
Bíró	3	9	12	Pókai	1	-	1
Kovács	5	6	11	Varsányi	1	-	1
Horváthi	3	5	11	Petri	1	-	1
Beke	2	8	9	Kerekes	1	-	1
Sárközi	4	4	8	Kézdi	1	-	1
Nagy	4	4	8	Kontz	1	-	1
Szabó	5	3	8	Fodor	1	-	1
Török	3	4	7	Babos	1	-	1
Jókus	3	4	7	Iszlay	-	1	1
Kis	2	5	7	Oláh	-	1	1
Érsek	2	3	5	Kolumbán	-	1	1
Forai	2	2	4	Bonchidai	-	1	1
Illyés	2	2	4	Dénes	-	1	1
Szász	4	-	4	Forrai	-	1	1
Nemere	3	1	4	Láposi	-	1	1
Deák	-	4	4	Ilyefalvi	-	1	1
Bakó	2	1	3	Ambrus	-	1	1
Nemes	1	2	3	Hentz	-	1	1
Balog	1	2	3	Györke	-	1	1
Balló	1	2	3	Szarka	-	1	1
Bogdán	2	-	2	Hatházi	-	1	1
Basa	1	1	2	Vince	-	1	1
Szentkirályi	2	-	2	Benkő	-	1	1
Szénási	1	1	2	Mészáros	-	1	1
Angyalosi	1	1	2	Elek	-	1	1
Tamás	1	1	2	Jakabházi	-	1	1
Vári	2	-	2	Fojtos	-	1	1
Boros	-	2	2				

Összesen 60 családnév

Keresztnévek	2. 1869	1933	Összesen	3. Nemes családok (1848 előtt)
József	12	22	34	Angyalosi
István	9	13	23	Basa
János	8	6	14	Bíró
Károly	1	13	14	Bukovitz
Sándor	3	9	12	Csákány
György	4	7	11	Cseh
András	1	8	9	Dániel
Miklós	-	6	6	Fekete
Mihály	5	-	5	Horváthi
Ferenc	4	3	5	Illyés
Zsigmond	2	-	4	Jakab
Elek	1	3	4	Jókus
Ábel	2	1	3	Kovács
Ádám	1	2	3	Nánási
Dániel	3	-	3	Nemere
Márton	1	2	3	Pap alias Szabó
Farkas	1	1	2	Sárközi
Dénes	2	-	2	B. Szabó
László	2	-	2	M. Szabó
Antal	1	1	2	Székely
Péter	1	1	2	Tóbiás

Keresztnevek	2. 1869	1933	Összesen	3. Nemes családok (1848 előtt)
Árpád	-	2	2	Török
Domokos	-	2	2	Vári
Gergely	1	1	2	Vásárhelyi
Lajos	1	-	1	Zalányi
Mózes	1	-	1	Zilahi
Gyula	-	1	1	
Dezső	-	1	1	
Albert	-	1	1	
Ödön	-	1	1	
Demeter	-	1	1	
Összesen 32 keresztnév				Összesen 26 családnév

Az 1869. és az 1933. évi listákon összesen 60 kidei református családnév szerepel. Ezek közül 38 családnév „régí”-nek tekinthető, mert már 1869-ben is előfordul, ezek túlnyomó többsége (4 kivételével) aztán még 1933-ban is létezik. „Új” családneveknek tekinthető az a 22 családnév, amely az 1869-es listán még nem, és 1933-ban is – két kivétellel – csupán egy-egy előfordulással (illetve családfővel) szerepel.

A „régí” (1869-ben is többször előforduló), de 1933-ban is létező családnevek közül 13 van, amelyek a két időpontban együtt 5-nél többször fordulnak elő s így a családnevűek számuknál fogva is méltán tekinthetők a falu törzsoikos lakosainak; ilyen a Csákány, Jakab, Bíró, Kovács, Horváthi, Beke, Sárközi, Nagy Szabó, Kis és Érsek. (Ez persze nem jelenti, hogy hajdanában, 1869 előtt nem lehettek más, csak idővel megapadt vagy éppen kihalt családnevűek.)

Az említett 1869-es és 1933-as listán szereplő 32 féle férfi keresztnév közül leggyakoribb (mert 9-nél többször fordult elő) a József, István, János, Károly, Sándor, György, Sámuel és András. Közülük a József, István és János régen is a leggyakoribb nevek, amely három névre a férfilakosságnak közel fele hallgatott; bár elég kedvelt név régen is volt a Samu, és az 1933-ban már nem szereplő Mihály, Zsigmond és Dániel is. Viszont 1869-ben csupán 1-1 esetben előforduló Károly és András utóbb lett népszerű név. Az Árpád, Domokos, Gyula, Dezső, Albert, Ödön és Demeter pedig csupán az 1933-as előforduló új keresztnevék.

Az 1848-as jobbágyfelszabadulás előtti adatokban számos helyen találkozunk olyan kidei személyek nevével, amely előtt az „Ns” vagy a név után lett „úr” jelzi, hogy nemesekről van szó. Előfordul, hogy egyes presbiteri határozatokon az aláírók nemesi pecsétjükét is odanyomták. Egyébként a kidei templom újjáépítésére való adakozásra felhívás azzal indokolja kérését, hogy a kidei református eklézsia bár „nemesi névvel élő de szegénység miatt sok koldusokból álló”. Az 1848 előtti iratokból 26 kidei családnév esetében bizonyos a nemesi állás, ami viszont nem zárja ki, hogy ezeken kívül nem lehetnek még más nemesi családnevek is, csak ezekkel nem találkoztunk iratokban.

KIK VAGYUNK MI, GYIMESI CSÁNGÓK?

I. ÖLTÖZET

Az 1950-es évek végén az országos hírű gyimesközéploki 100 tagú vegyes kórus Marosvásárhelyen szerepelt. A nagy izgalomban elfeledkeztek arról, hogy valakinek be kellene mutatnia a kórust. A sokat olvasott csángó mindenest, Antal János Pistit kérték meg erre. A kórus tagjai szépen gyimesi népviseletben voltak öltözve, a férfiak patyolat-fehér kieresztett ingbe, himzett mejjes bundába, a nők színes karton fejkendőt viseltek, ízlésesen de nem túldíszített inget és karincát. Ez volt a csángó népviselet, ami külsőleg ha azt a be nem avatott szemével nézzük, hasonlít a moldvai román népi viselethez. Persze mások a színek, a szűk posztóharisnya inkább székely mintájú, a színek is magyarosak, a hímek pedig nem túldíszítettek, mint a moldvaiak. Éppen csak az inget ereszti ki, hordják szabadon. Dehát ismeretek, hogy az inget a paraszti viseletben nagyon sok nemzetnél szabadon hordva kieresztették. Visszatérve a mi mindentudó csángókra a következőképpen mutatta be a csoportot: „Uraim mű vagyunk a gyimesi csángók. Nézzenek meg jól! Műnköt egyesek erősen szerettek a szép beszédünkért, de untak a gunyánkért. Mások pedig kedveltek a gunyánkért, s erőst untak a beszédünkért. Na ezek vagyunk mű gyimesi csángók.”

Lehet, mindenki meg se értette amit filozofált az öreg csángó, de óriási tapsot kapott.

A gyimesi csángó népviseletet már Orbán Balázs leírta világszerte ismert könyvében, A székelyföld leírásában. Itt csak azért ismertetjük nagyvonalakban újból ezt a viseletet, mert a „legnagyobb székely” egészen apró részeket kihagyott a leírásból, s főleg azért, mert századunk 20-as, 30-as éveiben némi változás történt a népviseletben. Így a karinca színben teljesen eltávolodott a moldvai elődjétől. Tudott dolog, hogy a múlt században Moldvából is telepedtek sokan vissza Gyimesbe, magukkal hozva népviseletüket is. Amikor a moldvai hatásról beszélünk, akkor közvetlenül a moldvai csángókra, Bákó környékére, Moinești, Comănești és Onești környékére gondolunk.

A gyimesi karinca legnagyobb felülete hollófekete, tehát sötétebb, mint a moldvai karinca és ebbe szőnek piros, zöld, sárga szálakat. A gyimesieknél sokkal gazdagabb és változatosabb mintájú bernyócsorozat és sokmintájú övfajtát találunk. Változott a férfiviselet is: a nagy karimájú fekete kalap helyett az egészen kicsi karimájú, szájhagyomány szerint Fogarasról származó kalapok vették át, pántlika helyett fonott színes zsinór található.

A csángós harisnya és „gagya” lábhoz szabott, szűkebb lett, a kieresztett ing pedig sokkal rövidebb, mint a század elején, az ing ráncba szedett. A bunda mintája is más lett. Az eredeti apró, geometrikus hímzések helyét sok esetben átvette a nagyobb mintájú, vi-

rágos, rózsás hímezés, amely néha giccseken hat. Az ingek mintái, hímei is eltérnek az eredeti geometrikus fekete és piros hímeiktől és falvédő és más virágos mintákat varrnak az ingekre. A bundát az 50-es évek után a posztó vagy szövettüllény is helyettesítheti. Ezek voltak a legfontosabb változások, amelyek végbementek a csángó népviseletben. De íme az öltözet leírása a 20-as évek után:

Férfiak: fekete, kis karimájú kalap, kieresztett fehér ing, gyapot, kender, vagy lenvászomból, ma térden jóval felül ér. Télen a fehér posztóharisnyát hordják, amely szabásában hasonlít a székely harisnyához. Mindkettő ugyanazon anyagból, abaposztóból készül. Régebben ehhez ünnepnapokra csizmát, ma legtöbbször bakancsot, félcipőt húznak. Míves napokon a 40-es évek előtt bocskort is viseltek, amelyet kecskeszörből készült pórázzal kötöttek fel. Télen fekete zekét, kivarrott „mejjesbundát” esetleg festett „lájbibundát” viseltek, egyesek „kocsokot” hordtak, amelynek két változatát is ismerjük: rövid és hosszú.

A 30-as évektől „magyarosan” is járnak: szürke posztóból priccse nadrágot, mellényt, és háromnegyedes kabátot készítettek a falu szabóival. A férfiöltözethez tartozott még az ujjas és karmantyú, és az erdőben a hosszú esteken maguk horgolta (endetüvel) kétujjas kesztyűt viseltek. Nyáron harisnya helyett „gagyát” hordtak, amely akárcsak az ing len, kender, később gyapot és len keverékéből készült. A len és a kender feldolgozásának nagy mesterei voltak, de kötéssel ritkán foglalkoztak. Az inget a múlt században, ahogy az Orbán Balázs képcíról is látszik, széles bőrvvel, csángós „szíjával” kötötték le, amelyben tartották a tubákos zacskót, kovakövet és az ütőt, amellyel tüzet csiholtak, meggyújtották a taplót, majd a pipájukat.

A női viselet: a menyecskék régen kartonból készült színes csipkés főkötőt hordtak, amely egy igen díszes és szép ruhadarab volt, sajnos a 40-es évek után kimaradt. Erre nyáron fehér kendőt, télen valamilyen színes „ruhát” (kendőt) kötöttek. A 20-as évek előtt a lányok csak „hajonfejt” (hajadonfővel) jártak, a hajukat kétfelé választották, esetleg körbe befonva. A 40-es évek után, egészen napjainkban is színes rózsás karton, mások „delénruhát” (kendőt) kötöttek, amelyre télen rájön a „nagyruha”. Ez a bolyhos válltakaró nagykendő. Az ing gazdagon díszített, régen mértani díszítéssel, amit inkább a fekete és a vörös szín uralt. Később, amint már a férfiruházatnál is említettük, virágos díszítéssel dolgoztak. Viszont ma is tudják, hogy az igazi eredeti az apró, nagyon munkás mértani díszítés. Egy másik fontos ruhadarab, amely szintén sok munkát követel a „karinca” vagy „katrinca”. Gyapjúból készült, uralkodó szín a fekete, tarka szálakkal díszítve, a szélét „bátának” hívják. A karinca alá csipkés pendelyt öltöttek, derekukra széles övet tekertek, hogy azon jól álljon a karinca. A karincát balról jobbra csapattják és az egy kb. 2 m-es bernyóccal szorítják. A bernyóc két hüvelykujnyi széles, mintákkal gyapjúból szövök. Több mint 50 ilyen minta ismeretes. Az asszonyok ünnepnapokon régebbi piros csizmát, félregombolós „gomboscipőt”, viselőre pedig régen bocskort, ma félcipőt, bakancsot hordtak. Télen a nők „csőrikát” is viseltek (posztóból készült, csizmaszár nagyságú szárvédő), hosszú fehér vagy hímes kocsokot, az utolsó időben pedig háromnegyedes festett kocsokot viselnek. A nőknél is van hímezett bunda. A karincát a menyecskék „felszúrták”, ami azt jelentette, hogy az egyik sarkát felcsíptették és alóla kivillogott a szép fehér csipkés pendelyük.

A női kicsi fehér bunda, amiről már beszéltünk is hímezett, de nem olyan gazdagon díszített, mint a férfibunda. Több mint 50 szebbnél szebb inghím ismeretes. Erős időben régen külön csuklyát hordtak a nők, amely vastag zsákanyagból vagy posztóból készült. A 60-as évek elejéig ritka volt Gyimesben a kosztüm vagy a pantalló. Az csak a „pantallós embereket”, a papot, kántort, tanítót, jegyzőt, doktort illette meg. Úgy a nők-

nél, mint a férfiaknál elterjedt az 50-es években a gyapjúból géppel kötött „veszter”. A női viselethez tartozott hidegebb időben a zeke, fehér hosszú kocsok és rövid festett bunda, a 30-as évek után pedig ványolt posztóból készült háromnegyedes kabát. Napjainkban már csak a ládafiókok, szekrények őrzik a csángós viseletet. A 70-es évekig a Magdolna búcujára is csángósan öltözve jöttek a gyimesiek, ma pedig fehér hollónak számít, ha valaki így öltözik.

Tehát amint láttuk, a be nem avatott, ha ránez a csángóra, nem tudja, hogy a ruha mit rejt. Íme mit ír erről Orbán Balázs: „... az idegent megtéveszti az öltözet, de ha az udvaron lévő csínt és rendet vizsgálja, ha az itteni lakosokkal szóba ereszkedve a legtisztább és folyékonyabb magyar szót hallja, akkor meg fog győződni, hogy az öltözet csalt, hogy a havas regényes völgyületeiben ... a hont szerető, a honhoz ragaszkodó ... csángó magyarság lakik”.

Az elcsángálók futottak a szolgálástól, jobbágyságtól, katonaságtól, a szolgálalkúségtól. Itt szabadok lehettek, mint a madár. Vajon mi, az utódok meg tudjuk-e érteni az elcsángálót, aki valóban szabad akart lenni? Itt ma is járja az a mondás, hogy: „Az úrnak is az úr parancsol”. Innen származik az utódok hagyománya is, az, hogy a lányok sem mentek szolgálni, mint Székelyföldről, még akkor sem, ha tizen voltak a családban, ami nem volt ritka eset. Az a mondás járta, hogy ahol kilenc száj eszik, a tizediknek is jut valami. Nem jártak állami munkára, nem tisztelték ezért az iskolát sem, ez nekik nem volt létkérdés. De nagyra becsülték az állatot, mert utána éltek. A gazda beszélgetett az állatokkal, reggeli és esti imába foglalta őket: „Drága jó Istenem tartsd meg a marháimat!”. Szabadlelkűek maradtak egészen az ipar betöréséig, a hatvanas évek elejéig, amikor sokan közülük állami munkára adták a fejüket, ingáznak, az állam, a nagy vérszívó feléli minden erejüket, ők pedig a semlegességbe fulladnak: se nem parasztok, se nem munkások. A nehéz munka, ingázás annyira kifárasztja az embereket, hogy lassan-lassan elmaradnak a kosaras bálók, a hívogató szerbálók, a nagy téli multságok, az emberek elzárkóznak, s lassan széthull a közösség.

A gyimesi csángó hajdani nagy szabadságvágyánál csak a hegyek, a bitkók, a kerek puszták voltak nagyobbak. Amikor egyedül érezte magát, belehuhejtott a nagy egyedüllétbe, hátha valahol valaki válaszol. Egy monda szerint Szépvízárról jött a Szermászó felé egy csángó és egy magyar (a székelynek így mondják: magyar. Ők tudják, hogy ők is magyarok, akárcsak a székelyek, azt is tudják honnan származnak, de valami büntudat élhet bennük, hogy ők elcsángáltak. Éreznek talán valamilyen rétegződést is, értékrendet, mert ezt így oltotta beléjük a valamikori buta, de büszke székely góg). A csángó mind huhejtozott: „Hu-hej, hu-hej ... !” Egyszer csak megunt a magyar a sok huhejtozást és azt mondta:

– Többet ne huhejtozz, ha megállod, neked adom az egyik ökrömet!

Szermászóig sikerült visszatartani ezt a kikívánckozó gyagyat, de amikor meglátta a hegy tetejét, ahonnan látszik a fenségesen elterülő Gyimes völgye, elkiáltotta magát:

– Magyar, nem kell az ökröd, csak egyet huhejtozhassak! Hu-hej, hu-hej!

A kiáltás egyfajta beszélgetés volt, mert a másik oldalából jött a sok válasz, s úgy érezhették, hogy ebben a hegy-völgy országban még sincsenek soha egyedül. Makuj volt az a csángó, aki a huhejra nem válaszolt.

Napjainkban a nagy napok, az év fontos eseményei tartják össze a csángókat. Ilyen az újév, a húsvét, a karácsony, születés, radina, lakodalom, halál, no meg a tudat, hogy kik ők, honnan származnak, milyen nyelven beszélnek. A ruha tehát valamikor a szép szót rejtette el, s a szívet. Megmaradt, nemzedékről nemzedékre öröklődött a név, a szó, a szokás. S akkor kérdem, a sok botcsinálta doktor-történész, akiket még egy forra-

dalom sem tud elseperni, sőt!, amikor a csángók eredetéről beszélnek, miért nem kérdeznek meg minket is? Ha ismerem a családfámat, sajnálom az elméletfaragókat, de én tudom, kik az őseim és ki vagyok én. S ezt itt mindenki tudja.

Felvetődik a továbbiakban a kérdés, megalázó-e csángónak lenni, honnan származnak a csángók, él-e a hovatartozás tudata?

II. EREDETTUDAT, EGY KIS TÖRTÉNELEM, FÖLDRAJZI ELHELYEZKEDÉS, A CSÁNGÓ NÉV ELŐFORDULÁSA

Nagyon sokan még napjainkban is ha a csángó szót hallják, a moldvai csángókra gondolnak, vagy egy kalap alá veszik a gyimesi és a moldvai csángókat. Nem csoda, hisz jól emlékszünk egy a 60-as években végzett magyarországi felmérésre, amikor sok magyar egyetemista nem tudta elhelyezni a székelységet, nem tudták milyen nyelven beszélnek és hogy kik azok. Persze ez egy jól kiszámított internacionalizmusnak volt a következménye: a volt szocialista államok népeinek nemzeti tudatát igyekeztek kiölni.

Gyimes a Tatros felső folyásánál három községben helyezkedik el. Szépvíz az utolsó csiki nagy község Moldva felé, utána ha megmásszuk a nagy vízvázalasztót, a Sermászót, Szermászót, vagy Csermászót, Csíkszék egy része, darabkjája kezdődik itt a Gyimesvölgye vagy a Tatros forrása. Patakország ez, a Tatros két oldalán lakott völgyek, úgynevezett patakok vannak: Rajkók pataka, Ugra pataka, Sötétpataka, Antalok pataka stb. Egyes patakok nevei a családi foglalás emlékét őrzik pl. Antalok pataka, Timárok pataka, Cokányok pataka. A szájhagyomány szerint legelső település a Gyimesvölgyében Bükkben Sáncloka volt. Innen a patakok fejébe szóródtak, telepedtek az első lakók, itt irtásokat végeztek, termőföldet, kaszálót hódítva el az erdőktől, kalibákat építettek és innen szaporodtak tovább. Sokan találgatták, így Gergő Elek, Horgel Antal és mások, hogy honnan származik ez az elnevezés, Gyimes és maga a csángó név. Állítólag a csángó név egy régi dokumentumban már 1443-ban felbukkan, 1781-ben Zöld Péter csángó magyarokról beszélt. Egy századdal később Orbán Balázs szerint a csángó székelyföldről kitelepültet jelent, aki valamilyen okból elcsángált, elmenekült. Szöktek a Székelyföldről a szolgaság, a katonaság, az adó, a rabszolgaság elől. Tehát ezek az emberek igazi szabadságra vágytak, s ez meglátszik későbbi életmódjukból is: ők nem jártak szolgálni, mint pl. Székelyföldön a lányok, nem szerették a kötött állami munkát, amint már említettük, azt tartották, hogy „az úrnak es az úr parancsol”. Az idők folyamán elég sok bajuk volt a hatóságokkal a „mit akarok azt csinálom” magatartásukért. Így pl. 1908-ban a hatóságok bele is lőttek az engedetlen csángókba és hármat közülük meglöttek. Amint említettük, legelőször a patakok fejébe telepedtek le, irtásokat végeztek, sok helyen még a 30-as években is az udvarokon óriási fatuskók, csutakok korhadoztak, amit az első telepések vágtak ki. Ahogy mesélik a kidöntött fákból házakat építettek anélkül, hogy faragták volna gerezdesen.

A szökési okokat láttuk, az erdők elrejtették azt, aki átjött a Kárpátok vízvázalasztóján. A legtöbbjük Csíkból jött, főleg Felcsíkból, de szájhagyomány szerint később a Moldvába menekültek közül is sokukat vonzott a haza, s így legalább Gyimesig visszalopakodtak, mert a gyimesi területek és erdők a csiki községek birtokai voltak. Moldvából öltözetet hoztak, az itt bujkálók is átvették azt, ki tudta milyen szót rejt a ruha.

Teleki József táblabíró 1799-ben járt erre és leírja az „Úti jegyzések, melyeket a Székelyföldjéről tett G. T. I. az 1799 esztendőben” (a kéziratot a Bruchenthal Múzeum őrzi) művében az itt látottakat: „Szépvíz előtt egy nagy hegy van ... – azután egy völgybe megyen az út, amelyet gyimesi Lunkának hívnak ... – itt lakásokra találsz, házaik széjjel vagynak, székellyek, Csíkból vonták ide meg magukat, némellyek Moldovából is jönnek vissza, az kivándorolt székellyek. Ezen lakosokat Tsángóknak szokták nevezni: juhot és egyéb marhát is tartanak”. Gyimes valószínűleg a gémszarvas után a gémesből származik.

Felvetődik a kérdés, megalázó-e csángónak lenni, él-e a valahová tartozás kérdése, tudják-e honnan származtak ők? Általában a tudósok tudálékoskodásain innen és túl, amiről holmi keveset tudott az átlagcsángó, hisz sem Horgel Antal nyelvészkedéséről, sem Domokos Pál Péter eszmeftuttatásairól nem tudott, ezek az egyszerű emberek mind tisztában voltak származásukkal, tudták az elődről ki honnan csángált ide. Ez a hagyomány, ez a tudat ma is él. Tudják azt, hogy a Tankó név vezet e völgyben, számfőlényben vannak ők. Egyes Tankók úgy tartják számon (Tankó Póra János – Kápolna), hogy ők Moldovából jöttek vissza, de már a 17. században ezzel a névvel találkozunk Ilyefalván, később Udvarhely környékén, sőt Háromszéken is. Az Antal név még gyakori Kőrispatakon, de az Antalok nagy része Felcsíkról származik. Molnárók éltek Makkfalván, Kobátfalván, a Szócsók Kézdivásárhelyről származtak, a Bodorok és Ciherek Fogaras környékéről, a Barák Szentdomokosról, a Jánok Szentgerlicéről jöttek. A szózhagyomány szerint egyesek tudni vélik, hogy pl. a Ciherek (Pórák), akik a Ciherek patakát lakják, hegyi tolvajoktól származnak és kegyetlenkedésekről is megemlékezik a szózhagyomány: gyermekgyilkosság (egy székely gyermeket, aki itt szolgált fejfelállították egy hangyabolyos csutakba s ott szörnyű halált halt).

A Tankók mellett még állítólag a Fikók és Mihókok is Moldvából jöttek vissza. Tankó Póra János 74 éves kápolnai lakos szerint még gyermekkorukban tartották a moldovaiakkal a rokoni kapcsolatot, sokszor az év nagy ünnepeire gyalog jártak egymáshoz az ösvényeken. Mivel nyelvileg a gyimesiek egy elzárt csoport, ezért főleg az 50-es évekig az asszonyok nagy része semmit sem tudott románul, ugyanis nem mozdultak ki a községből. Máskülönb is a csángók nyelvérzéke nem a legjobb. Tehát mindenki tisztában van származásával, eredetével s mégis a buta, nyakas góg sokszor megsértette a csángókat, s még a mai napon is hallani ilyen „aranymondásokat”, hogy „a téja nem étel, a csángó nem ember”. Tehát rózsavíz szagú lenne azt mondani, hogy valaki büszke volt a csángóságára, főleg a székelység körében. Lenézték bizony ők, alsóbbrendűnek tartották, s legtöbbször azok, akik nem ismerték a történelmet és a csángók származását, egészen napjainkig úgy érzik, a „csángó” kifejezésnek lealacsonyító jelentése is van. Tették ezt azok, akiktől származtak a csángók. Az utolsó években nagyon sokat tett a magyarországi néprajzkutatás azért, hogy eloszlassa ezt a téves felfogást. Persze el kell ismernünk, hogy a gyimesi csángóság közül elég kevés ország hírvé híresség került ki, de hát már láttuk, hogy ezek az emberek az elszigeteltségükben, a természetes életmódjukban keveset adtak az iskolára. A századok folyamán, még Orbán Balázs idején is minden jó tulajdonságuk mellett (adakozó, segítőkész, becsületes) a „legnagyobb székely” megemlíti: „de annyi jót mondék el a csángókról, hogy végre is valaki a szememre hányhatná, hogy a rosszak elhallgatásával csak jó és szép tulajdonaikat hordom elő, azért, hogy e vád ne érhesen ím felemlítem árnyoldalukat is, mely főleg abban áll, hogy oly kevés közöttük az írástudó, hogy még a falusi előljáróság is alig tudja nevét aláírni, a csángók egyáltalán idegenkednek az iskolától, a tudományokat sem kedvelik”. Ez érthető is, hisz ez minden pásztornepnél megvan, a bércek nagyszerűségéhez szokott, a természet keblén felnőtt

ember mindig kerülni szokta a szobába szorítást, az irkálást, a nadrágos embert. Fő foglalkozásuk az állattartás, erdőlés volt, még a 60-as években is nem azt mondták, hogy hány osztálya van, hanem azt, hogy hány télen járt iskolába. Ősszel még a hegyen, a kalibánál pásztorkodott a gyermek, tavasszal Szent Györgytől pedig kiköltözött a kalibához és ott önképezte magát egy „mióta a világ s az ember” mesterségben, a pásztorkodásban, a gyűjtögetésben. Amint már említettük, a székelyeket „magyarnak” titulálják. Pl. „egy magyar járt nálam”, „egy szépvízi magyar megvette a tehenemet”. Itthon, Gyimesben más mindenki jövevény, bennszülött a csángó. Erre adott helyzetben büszkék is. Ha az idők folyamán ellentét, esetleg ellenszenv alakult ki a gyimesi csángók és a székelyek között, annak dacára, hogy a gyimesiek tudták honnan származnak, fő oka az volt, hogy a Gyimesek a szomszédos felcsíki és középcsíki községek közbirtokai, ezekből igyekeztek darabokat kiszakítani a csángók, ami az évszázadok folyamán állandó ellentétet szült. Sokszor kisebb verekedések történtek, máskor a hatalom emberei is beavatkoztak, amint már említettük pl. Kápolnapatakon három ember életét veszítette. A felcsíki székelyektől származtak a legtöbben, ami megmutatkozik az építkezési stílusukban, közös nyelvjárásukban (héza, hújza), a „tizes” vagy a „szer” itt is létezik, népköltészetük, mondáik, meséik közös eredetűek, sőt az utolsó ideig Szentdomokoson is egy szál hegedűs és gardonyos húzta a talpalávalót éppen úgy mint mi.

Bethlen Gábor a várat 1626-ban a kereskedelem védelmére építtette. Úgy tűnik, az örök voltak a vidék első lakói. Tehát amint láttuk Gyimesvölgye tulajdonképpen a felcsíki és középcsíki községek birtoka, itt a közbirtokosságnak vagy a csíki egyénnek is vannak még napjainkban is kaszálós területei és erdőségek. Főleg Sántatelken, Bothavásán, Lófűrészben, Köntétben a helyi lakosok az idők folyamán megvásárolták a területet, közben még törvénytelenül is foglaltak el birtokokat s ebből nagyon sok ellentét keletkezett. Egyetlen példa: a Cihereknél egy helyi csángó dróttal megverte, teleszurkálta a szomszéd székely birtokát annyira, hogy az két rendet sem tudott kaszálni. Az illető elbirtokolta a területet.

Egy kis történelem, szaporulat adatokban

1420: már ezekben az években „Erdélyországból sok szász és székely miné által Moldovába, a Bukovits Miholkoviai püspökséghez tartoztak”. Ez a dátum inkább a moldovai csángókra vonatkozik.

1443: először találkozunk a csángó névvel.

1560: ismeretes a Csángó András nevű ember.

1626: Bethlen Gábor várat épít a határnál Moldva és Erdély között Sáncloka mellett.

1677: egy jogiratban szó van Gyemes váráról, ahol „minden héten ketten szoktak őrt állni”.

1680: az első említés a gyimesbükki Sánclokáról, mint településről.

1693: egy dokumentum szerint „a csíkjenőfalvaiak nem jelentek meg a várat őrizni”.

1694: az utolsó nagy tatár betörés, a várat megrongálják.

1698: Rabutin osztrák tábornok újjáépíti a várat, itt vámhivatal van és Commandó hajdúk tartják fenn az őrséget.

1763: tehát már a madéfalvi veszedelem előtt 278 család ment át a hágón.

1764 január 7.: a madéfalvi veszedelem. Számptalan menekült veszi a bujdosás tarisznyáját és menekülnek Moldva felé. Később többen visszalopakodnak Gyimesbe, közelebb Csíkhöz.

1770: egy írásos emlék az itteni lakosságról: a Gubernium a Gyimesvölgyben lévő lakosságnak okozott károkról kért jelentés.

1771: egy, a pestissel kapcsolatban jelentésben már szó van a mai Középlok egy településéről, Barackosról 15 házzal és 19 lélekkel.

1775: a királynő szigorú büntetést ír elő az elvándorlóokra.

1782: a csíksomlyói ferences szerzetesek plébániát szerveztek Gyimesben az itt élő katolikusoknak, így egyházilag is törvényesült az ideiglenes település. Ebben az évben 990 híve volt Gyimesben a katolikus egyháznak.

1785: a bükki plébániai hivatalnál az első anyakönyvi bejegyzés.

1787: újabb adatok az egyházi nyilvántartásokban: Bükkben 416 hívő, fennebb 574 hívőt tart számon a szerzetes rend.

1799: gróf Teleki József megemlíti, hogy minden héten heti vásár van Gyimesben és említést tesz a „tsángókról”.

1810 körül alakul Középlok mint község.

1813: az erdélyi kormányzó elrendeli a sok elszórt kaliba egy helyre való telepítését Gyimesben.

1844: a dokumentumok említést tesznek egy zsellérlázadásról, megtagadják a fiasjuh-adót.

1850: 2882 lelket írtak össze a három helységben, tehát Gyimes nagyjából benépesült. Orbán Balázs már 4041 lélekről beszél.

1853: megépül a középloki templom, a felsőlokiak is ebben az időben ösvényeken idejárnak szentmisét hallgatni.

1897 és 1905 között megépül a vasút.

1908: létrejött a harmadik gyimesi község, Felsőlok is.

1908 február: Kápolnapatakán a csendőrök lelőttek három embert, harc az erdőért és a földért.

1910: a népszámlálás már 11 666 lélekről tesz említést, amelyből 9631 római katolikusnak, magyarnak vallja magát.

1921-es földreform alkalmával erdőket, „helyeket” kaptak a gyimesi csángók.

1934: sikraszálltak a nagy adózások ellen és a magyar iskoláért.

1941: a lakosok száma 14 117, amelyből 13 485 vallja magát magyarnak.

Érdekes, hogy majdnem 40 év elteltével, vagyis 1979-ben milyen keveset szaporodott a lakosok száma, amikor 15 000 gyimesit számláltak meg.

A fenti adatokból egynéhány következtetést vonhatunk le:

A 17. század elején már lakókat találunk Gyimes-völgyében, akik úgy menekültek ide Erdélynek elég nagy területéről, de főleg a csíki községekből futottak a zsellérség, a katonaság, adó elől, magukkal hozva szabadságszeretüket és szabadságvágyukat.

A Moldvába menekültek közül sokan visszalopakodtak legalább Gyimesig, hogy közelebb legyenek a szülőföldhöz, szaporítva ezzel a gyimesiek számát.

A mai három gyimesi község: Felsőlok, Középlok és Gyimesbükk Csíktól a felsorolás sorrendjében helyezkedik el. Időrendi kialakulási sorrendjük pedig a fordítottja: először a Sánclakán, Bükkben alakult emberi település, azután Középlokon, majd a legfelső község a Tatros völgyében, Felsőlok csak a 20. század elején vált önálló községgé. Még ismertek azok az ösvények, amelyeken a felsőlokiak templomba, vagy ügyes-bajos dolgaikat intézni jöttek Középlokra. Állandó települések tehát a 17. század végén, a 18.

század elején alakultak ki, a patakok fejében irtásokat végeztek, elhódítottak bizonyos területeket házhelynek, kaszálónak, egy kevés szántóföldnek. Az első építkezések szullák voltak, majd gömbfából építkeztek, ahogy levágták épp csak megnyesték a fákat. Tehát nem a Tatros mentén telepedtek le először, hanem a patakok fejébe. A kezdeti települések ideiglenes jellegűek voltak, egy nyárra, esetleg két évre készültek, kalibákban, esetleg szullákban laktak, sokan juhaikkal Moldvában teleltek, ahol szelídebb volt az éghajlat. Talán innen maradt napjainkig a kalibázás szokása is: tavasszal a gyimesiek nagy része kiköltözik állataival egy távoli birtokra, ahol legtöbbszörnek saját nyári kalibája van, ide a tejfeldolgozáshoz szükséges eszközöket viszik. Ősszel Szent Mihály-napja körül hazaköltöznek a téli szállásra.

A székely határőrezredek felállításakor óriásit szaporodott a menekülők száma, szokatlan népszaporulatnak vagyunk tanúi, ami bármilyen nagy is a gyermeklétszám családonként, elképzelhetetlen, hogy a természetes népszaporulat következménye lenne. Nagy gyermeklétszámról beszélhetünk, mert még századunk 20-as éveiben sem ment ritkaságszámba a 10–12 gyermek. Sajnos ez napjainkban megcsappant, sok lett itt is az egyke, sőt elég sokan még egy gyermeket sem vállalnak. Íme, hogyan alakult a népesség a Gyimesben a következő években:

Év	1799	1850	1867	1893	1900	1981
Lakosok száma	550	2882	4848	8305	8941	14 896

Ha csak két évet, az 1867-es és 1893-as éveket hasonlítjuk össze, 26 év alatt kétszeresére nőtt a lakosság száma. Ez nem természetes szaporulat, jöttek kívülről, belülről az emberek. Itt nem volt könnyű az élet, de vonzotta őket a szabadság. Így alakult ki tehát Gyimes! A Gyimes-völgyét, ahol több mint 15 000 csángó magyar élt, vízvázasztó hegláncok sorozata határolja el a csíki, gyergyói lakott területektől. Elhatárolják, de soha nem választották el! Ma is több száz évi ittlét után az emberek tudják, honnan csángáltak erre.

NÉPI GYÓGYÁSZAT HAVADON

E tanulmány egy olyan kötet részeként készült, mely Havad szellemi életét kívánta bemutatni,* főleg a múltra tekintve. E célból megpróbáltam összegyűjteni minden népi gyógymódot, amit napjainkban már a havadiak is babonásnak minősítenek, noha egyik-másik eljárást (pl. az ónöntést és vízvetést) ma is gyakorolják. A „népi terápia” mellett – ha szabad a népi gyógyítást terápiának nevezni – leírtam az egyes betegségeket, és a gyógyításukban alkalmazott népi gyógyszereket is.

Gyűjtő és rendszerező munkám során arra a következtetésre jutottam, hogy több népi gyógymód és gyógyszer valószínűleg évszázados tapasztalat bevált eredménye. Ez a népi empiria jelentőségét igazolja. Éppen ezért – ott, ahol indokoltnak látszott –, igyekeztem rámutatni az egyes gyógymódok és gyógyszerek reális használhatóságára. Valószínű, hogy ezekben az esetekben az elmúlt évszázadok orvosi tudása és gyógyító gyakorlata maradt reánk, amit a nép olykor mágikus képzetekkel társított. Ezért gyűjtésem és vizsgálódásom során igyekeztem föltárni az ősi praktikák valós értékét.

S mivel fontosnak tartottam rögzíteni a havadiak viszonyulását a leírt betegségekhez és gyógyításukhoz, több embert is megkérdeztem az egyes gyógymódok és gyógyszerek hasznáról. Arra is törekedtem, hogy az idősebb emberek visszaemlékezése nyomán életre keltsem a nevesebb népi gyógyítók, javasemberek alakját és tevékenységét, mert a gyógyító személy ismerete nélkül nem lehetne teljes az a kép, amit dolgozatomban a népi gyógyászatról igyekeztem megrajzolni.

E tanulmány célja a falu régi, főleg népi önellátó gyógyításának föltárása, mint-hogy ez szerves része a közösség néprajzi kincsének.

Az utóbbi évtizedekben történt gyökeres átalakulások annyira megváltoztatták a falut, hogy a régi gyógyító eljárások, szokások már-már feledésbe merültek, csak az öregek emlékeznek többnyire rájuk, közülük is sokan már csak megmosolyogva, esetleg szegyenkezve tesznek róluk említést. Néhány praktikát (vízvetés, ónöntés, rábőjtölés stb.) viszont ma is alkalmaznak, akárcsak a gyógynövényeket. Ezeket inkább titokban, „ha nem használ, nem is árt” alapon végzik, akárcsak a gyermekágyas körüli szokásokat („szokásból”), anélkül, hogy tudnák az okát, célját, eredetét.

Havad népi gyógymódjai és babonás szokásai nagyjából megegyeznek az európai, és főleg az erdélyi hasonló szokásokkal és eljárásokkal. Ez érthető is, de találtunk néhány olyan módszert, amely az írásos anyagból hiányzik, ezért érdemesnek tartottuk lejegyezni őket. Gyűjtésünk során igen sok gyógymódban, hiedelemben az egykori tudományos gyógymódok hatását fedezhetjük fel. A faluban közkézen forgott Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*ának egy 1764-es kiadású példánya, egy 1859-es kiadású *Orvosi tanácsok városon és falun* című könyv, ezenkívül több más régi és újabb kiadású orvosi

* E kötetből fejezetek jelentek meg a Néprajzi Látóhatár II. (1993) 4., IV. (1995) 1–2., IV. (1995) 3–4. számában. (A szerkesztő megjegyzése)

könyv. Találkoztunk patikai szerek átvételével, népi homeopátiás eljárásokkal és szimpátiás kezeléssel, szuggesztív kezelésekkal, mechanikus gyógy módokkal (kenés, idegen test -eltávolítás stb.), babonákkal és hiedelmekkel, a sámánizmus maradványaival. Az „árpát learatták”, a gonosz embertől, ijedtségtől megrontott gyermeket megszabadították a betegségtől. Éppen ezért ezek nem tévesztendők össze a boszorkányokkal. E sámánok kései utódaiban a szakosodás mind a reális tapasztalatok irányában haladt, s ha tisztelik őket, akkor elsősorban azért, mert számtalan példáját tudják a gyógyításoknak.

A visszaemlékezés szerint kiemelkedőbb népi gyógyítók ezelőtt egy-két emberöltővel működtek, de emlékük és tetteik élénken élnek még az idősebb havadiak tudatában.

A) A GYÓGYÍTÓK

A tapogató ember

Ilyen volt – talán a leghíresebb – Donáth Pista bá (1840–1906), akiről Ozsváth Györgyné így emlékezik: „*Donáth Pista a Csorgó-szeren lakott. Sok lovasszekér volt mindég a kapuja előtt. Tíz krajcár volt egy kezelés. Tapogatót (tehát ficamokat, rándulásokat kezelte), növényekkel gyógyított. Annyi pénze volt, hogy kupában tartotta, mikor meghótt, a felesége úgy siratta: Meghótt ökeme, az új kupa is odaveszett.*”

Az öreg Ozsváth Sándor, aki e kötet lapjain majdnem következetesen a tegnapi falu felfogását képviseli, a falujabeli híres Donáth Istvánban még egyformán látta a varázslót és a kitűnő kenőembert.

– *Miért nevezték tapogató embernek? – kérdeztem tőle.*

– *Azér, hogy helyretette a csikkanásokat.*

– *Volt másféle ereje is?*

– *Vót biza, vót. Ő tudott a kelésekre is csinálni. Melyiknek milyen baja vót. Sokféle virágot összeszedett, ilyen mezei virágot, s abból csinálta az orvosságot.*

– *Tisztelték őt az emberek?*

– *Igen biza! Megbecsülték. Mert elvitték úgy, hogy hetekig oda volt. Más községbe, messze. Még az állatoknak is, amelyiknek a lába kimarjult, csikkant, még azt is helyre tudta tenni. Úgyhogy jól tapogatót, s annyi pénze volt, hogy a kupa teli volt piculával. Úgy is hitta a vénasszony, mikor meghótt a vénember: „Meghótt ked, s odaveszett a kupa piculával.” Most aztán nem lett több picula kupával.*

– *Nem csinált rosszat a hatalmával?*

– *Az nem aztán, semmi rosszat. Nem vétett senkinek. Ilyen házinyulat annyit tartott, egyebet nem. Házinyulat. Aztán a kertje nagy volt, jártak szabadon a nyulak, azokból éltek. Adták is el, ették is a húsát.*

Bodoni Györggyel az alábbi beszélgetést folytattam:

– *Ismerte Donáth István bácsit? Hogy vélekedtek róla a faluban?*

– *Tisztelték, sőt éltették, mert nagyon sok hasznát vették. Kivált ha a községben egy gyermeknek valami ficamodás karját, lábát érte, azonnal segített rajta.*

– *Törésekkel nem foglalkozott?*

– *Csak ficamodást gyógyított. Csak ficamodott karokat, csuklókat. Sinbe nem tett. A beteg kezét felkóttette a nyakba. Megtapogatta. Tapogató ember volt a neve. Az én kicsi gyermekkoromba voltam a keze között. Rajtam is segített. Kedves, egyszerű ember, igazi parasztember. Nem volt aztán több ilyen tapogató ember, még a környéken sem, a közeli községekben sem. Azért volt a híre. Nem örökölte senkitől ezt a tudományt. Ő maga hogy jött bele, azt én nem tudom. De igaz, hogy annyira elhíresedett ... hasznos em-*

ber volt, sok ezereken segített. Ő utána megszűnt. Tapogató ember azóta nincs még a környéken.

Dörzsölő és igéző asszonyok

– Asszonyok nem gyógyítottak? – kérdeztem tovább Bodoni Györgyöt.

– Asszonyféle nem volt. Igen, egyéb betegséget: csömört, hidegrázást, gyomrot, azt gyógyítottak. Burjánokkal, efféle orvosságokkal. Olyan asszonyok voltak. De már elfelejtettem, kik. Voltak, akiket elhívtak a tizedik szomszédba is, hogy dörzsölje meg. Dörzsölő asszony, az volt a neviük. Ecetes ronggyal megdörzsölte a homlokát, fejét, nyakát kiméletlenül, s megindította a vérmozgást. Voltak olyan asszonyok, akik a vérszipót rakták. Tüdőgyulladás. A vérszipót feltette. Foghúsba, bé a szájba tette a vérszipót. Azt a vérszipót kezelni kellett, s ahová hívták, vitte. „Erős Zsuzsa néniit híjad a vérszipóval!”

Több asszony is volt, egyik az egyiket, másik a másikat hívta. Vízöntést is tett. Igézés ellen, hogy az ujjával mártotta a szeszes vizet, s avval bépriccolta a homlokát. Tudott is valamit, lassan mondta, de már nem tudom. Így javult meg a beteg, mert az igézést levette róla. Miket mondott, vagy egy felnőt ha megjegyezte. Mer félrefordult, mikor mondta, de nemcsak egyszer, többször is. Voltam én is igéző asszony kezibe. Mer ha fejünk fáj, vagy valami, anyánk mindjárt: „Jaj, megigizték vagy megcsömörlött.” Azonnal ment az asszony után. Voltunk mind a kezibe. Az ilyeneknek – szegény asszonyok voltak – természetben: élelmiszert, tojást, vaját, kenyeret, szalonnát adtak. A gazdagabb asszonyok nem foglalkoztak evvel, annál büszkébbek voltak. A szegény asszonyoknak volt meg mind ez a szakmájuk.

– Egy faluban volt több ilyen is? Vagy csak egy-kettő?

– Volt. Havadon volt dörzsölő asszony, igéző asszony. De aztán híres, hogy még külfaluból is eljártak hozzá. Aztán volt olyan is, aki az orvosságával lett híres. Gyomrot javított, sok betegséget meggyógyított. A vérszipós asszony pedig Zsuzsa nén. Én csak annyit tudok mint gyermek. Valakinek tüdőgyulladást gondoltak, küldték: „Menj Zsuzsa nénihez, a vérszipóval hogy jöjjön.” Zsuzsa néni jött, és tett vérszipót, ahova ő akarta. Ő gondolta. Az használt, a legtöbbször használt.

– Mi volt az értelme?

– Az a vérszipó a testből ami vért kiszívott ... még fekete volt az a vér, gyulladásban volt az a beteg, oda tette: nyakra vagy vállra vagy karra, tiszta fekete vért szívott. Hát volt olyan alkalom, de sok, hogy mikor a vérszipó teleszitta magát, hát legurult, magától legurult, hát azt mondta a beteg: „Jaj, Istenem, könnyebben vagyok.” Abba a pilanatba.

– Ma miért nem csinálják, ha olyan jól bevált?

– Még ma is csinálnák, még ma is hasznát venné a nép, de tiltja a hatóság. Mára az orvosi tudomány nem az, ami volt. Mára a nép már attól elszokott, azok az asszonyok kihaltak, a fiatal nem örökölte, máma afféle nincs.

– Ez nem tisztátalanság vagy kuruzslás?

– Ez tudomány volt. Azok az asszonyok sokat tapasztaltak, használták, értékes asszonyok voltak. Sokat, hosszabb ideig gyakorolták, meggyőződtek, hogy az ők orvosságok bévált. Lehetett olyan orvosság is, burjánból, nem tudom, miből, ami árthatott. Mert olyan is előfordult, hogy a kezek alól csak orvoshoz került a beteg. Nemcsak egyszer, de a nép bízott benne is.

– S ha mégsem javultak meg az asszonyok orvosságaitól?

– Akkor csak orvoshoz kerültek, de a betegek nemigen állottak avval elő. Ha előálltak is, az orvos abba az időbe nem üldözte ezeket az asszonyokat. Hát volt olyan

orvos, hogy gyermekének kicsikkant a lába, s Donáthoz, a tapogató emberhez hozta a gyermeket az orvos. De hány!

– Emlékszik olyan asszonyokra, akik gonosz hírében álltak?

– Itt a községünkben nem volt, itt feljebb volt ez a község, más községhez képest. Ha hallottam is, de nevet nem tudok mondani. Voltak kuruzsoló asszonyok is. Csak hallani hallottam, ha megharagudt valaki rá, hát elátkozta, elkuruzsolta, annak hire ment, az olyan asszonyoktól féltek.

– Kedvükbe jártak?

– Abba járt mindenki, nehogy megsértse, nehogy rossz viszonyba kerüljön. Az igaz, az, hogy féltek tőle. Mert ő ha megkuruzsolta valakit, átszállt az átka még a gyermekeire, unokáira is.

– Élek a faluban kuruzsló asszonyok? – kérdeztem Mihály Gyulát.

– Hogyne! Például Perzsi Klárinak tudom a nevét. Az kb. 20 éve, 25 éve hogy meghalt (1881–1957 között élt). Az őnot öntött, ráolvasott, ilyen kelésekre, learatta az árpát. Aztán ilyen bőrkiütésekre orvosságot kavart, s meggyógyította.

– Mit kavart?

– Történetesen nekem borotvamérgezésem lett, s ez az asszony reabeszélt, hogy bűdöskővirágot tegyek tejbe, s azt oldjam, az a kénpor, azt kellett tegyek egy csupor tejbe, s azt péppé kavarjam s avval kenjem be. S leszárította, szabályszerűen leszárította. Addig hetekig, hónapokig kínlódtam, semmiképpen se tudtam szabadulni tőle.

Felesége közbeszól:

– Megint a tehennek volt valami a tőgyin, oszt a farkaslapit mondta, hogy főzzük. De azért vagyok meglepődve, mert ugyanez volt a tehenem tőgyin most ezelőtt egy hónappal, ilyen pattanások lettek, és az állategészségügyi jódtinktúrát rendelt, valami kenőcsöt adott, s elmúlt egy szent perc alatt. Akkor meg azt mondta az öregasszony, farkasalmalapot szedjek.

– Ismerte ezeket a gyógynövényeket?

– Kellett hogy ismerje, mert ő javasolta. Hát az ismert mindenféle gyógynövényt, aztán hogy meddig terjedt a tudománya, azt már nem tudom. Tudom határozottan, hogy valakit a kutya mart meg vagy halálesettől valaki megijedt, gyermek vagy asszonyféle, mindig vette a kis serpenyőjét, s őnt öntött.

– Becsülte a falu? Kuruzslónak nevezték?

– Hát nem nagyon mondták, hogy kuruzsló. Nem nagyon. Mert ritka volt az a hely, ahová nem hitták el a vénasszonyt.

– Mi volt a neve? Tudósasszony? Javasasszony?

– Nem mondták, csak mondták: „Menyek Perzsi Klárihoz, mert a gyermek meg van ijedve.”

– Utána foglalkozott valaki ilyesmivel?

– Na, még ez a Molnár Mihályné Tamás Róza (1908–1977) is öntögetett őnt, mert az ilyen asszonyoknak megvan az a tulajdonságuk, hogy van nekik egy meséjük, s addig, amíg ők nem akarnak meghalni, amíg érzik, ha na, most meghalnak, addig nem tanítsák meg a mesét, mert ha megtanítsák, akkor nem fog a kuruzslás. Itt volt a szomszédba Molnár Mihályné, őtöt tanította meg. Ez is szegény asszony volt, fogott fűhöz-fához s a vénasszonyhoz. Eltanulta a mesterséget. Róza néni nem csinálta titokban, csak amit mondott a reaolvasással, ezt nem mondta el senkinek. Hogy milyen szöveget mond.

– Perzsi Klári tanította?

– Hogy járt oda tanfolyamra, nem tudom, csak azt tudom, hogy mikor meghalt a vénasszony, akkor Molnárné folytatta a mesterségét.

– Mit adtak érte?

– Egy jó kötényt pityókát, 2–3 fazék pityókát hajába, adtak egy kupa fuszulykát, adtak egy nagy fokos kenyeret, egy jó fazék aludttejet. Hát az mind jó!

– Az ilyent tisztelték?

– Hát hogyné, az ilyent megtisztelték.

– Vajon Perzsi Klári kitől tanulta?

– Hát ki tudja. Ő hozzáfogott, s valakit jól megsúrolt, jól megdörzsölt, osztán jól sikerült, azután a másikat. Póli néninek hitták a másikat. Póli ingemet is jól megsúrolt, helyrejöttek. Aztán harapózott tovább-tovább a tudomány. (Radó Györgyné Simon Póli szül. 1875-ben, Marosvásárhelyen halt meg.)

Volt itt ez a Radó Gyurkáné, hát én már férjhez voltam menve, akkor halt meg. 1937-ben elmentek Havadról. Az erősen értett a derékfájáshoz, nem kellett bábaasszonyt se híjanak a beteg asszonyhoz. Még a szülést is le tudta vezetni. Ő éppen úgy elrendezte, mint egy szülésznő. Aztán erősen tudott ahhoz, a nyakinát meghúzogatta, mozdult a vér benne, megtapogatta karját, lábát, derekát, hogyha fáj a háta, azt mondta, felszedte a hátpecsenyéjét. Nem tudom, mert nekem nem kellett, se az uramnak, se nálunk apósoméknak, de hallottam, azt mondták, hogy Póli néni felszedte a hátpecsenyéjét, s helyrejött. Egészen megmozdult a vér benne. Úgy kezdték meg, innén né, megkezdték a sarkától s nyomta felfelé.

– Ez a Radó Gyurka nem zsellérember volt?

– De igen. Szegények voltak. Adorjáni Károly báék házába lakott. Aztán 7 vagy 8 gyermek volt, aztán járt ökeme kenegetni, ha valami csikkanások voltak, afféle.

Ismerték még Simon Zsuzsannát mint kenőasszonyt: „Megzsírozta a kezét, addig húzogatta, amíg eltűnt az egymásra futott ín, aztán ecetes búzakorpát tettek rá, és pihentették.” Ugyancsak róla így emlékezik meg egy másik adatközlőnk: „Simon Zsuzsa nén kenőasszony volt. Hasfájáskor vittük a zsirt, lefektetett, le kellett eresszük a kezünket. – No, ereszd le a kezed – mondta, a zsírral megkenete, osztán átkötötte kendővel. Az vót, hogy a gyomor ki vót menve a helyiből.

Szokta mondani: – Ő, bá adná az Isten, hogy valaki elessen, hogy kicsit megkenegetsem, me ki vagyok fogyva mindenből! – Adtak érte neki tejet, terményt, mikó mit.”

Mint kenőasszonyt megemlíti Szabó Sándornét, azonkívül Gáspár Rebi nénit, akit Rabi néninek szólítottak, s akire még később visszatérünk a különböző népi gyógy módok leírása kapcsán. Miklós Jánosné Gáspár Rebi 1876–1910 között élt.

Foghúzó

Fogfájáskor, ha a későbbiekben leírt gyógymódok nem használtak, Donáth Pista bához, Rebi nénihez vagy később más környező falvakban (Nyárádszentsimon, Adorján) élő falusi foghúzóhoz fordultak.

Vérszipóval gyógyítók

A népi gyógyászatnak egy fontos kelleke volt a múltban a pióca is (Hirudo medicinalis); ennek is a havadon vérszipó a neve. Gyógyító szerepét az orvostudomány elismerte. A velük való bánásmód csinjaihoz azonban nem értett akárki, így külön szakembernek számítottak azok, akik a vérszipókkal kezeltek. Havadon májusi vérszipónak is nevezték, mert úgy tudják, hogy a májusban fogott vérszipó volt a jó. Ma már a pióccával való kezelés kiment a divatból, de adatközlőink még emlékeznek rá, és a következőket említik:

„Ha valakinek fáj a feje vagy a nyaka, arra árultak úgy télidőben vérszipót, azt tették rea. Volt két asszony, ők értették, me ha nem, megdöglött a vérszipó. Az kiszipta a rossz vért. Olyan barna lé jött ki, hogy irtózás, még fémllett.”

Más adatközlők így nyilatkozik: „A vérszipót árulták a románok. Tüdőgyulladás és más gyulladás ellen. Ahol fáj, oda tették. Nekem a derekamon még most is ott a bog, ahova vót téve. Használt azért. Cili Lina anyja csinálta.” (Kb. 1888–1914 között élt.)

Török Ferencné így nyilatkozott: „Apának is tettek fel, mikor jól megszípta magát, hamuba kifejték. Nekünk is volt, üvegben tartottuk, vízben, lekörve ronggyal, elment. Házalók árulták, kiáltották: – Szappant, borsot, galandot, vérszipót, tőt, kicsit-nagyot. Mások külön árulták.”

Havadon nem emlékeznek, hogy lett volna érvágó. Homoródalmásra és Vágásba mentek érvágnak. „Volt egy bátyám, őt is oda vitték” – mondta Ozsváth Lajosné.

B) GYÓGYÍTÓ ELJÁRÁSOK

Az alábbiakban közöljük a Havadon gyűjtött népi gyógyító eljárásokat, az adatközlők tájékoztatása szerint, szöveghűen. Ezeket nem a szokásos orvostudományi rendszer szerint (pl. bőrbetegségek, érrendszeri megbetegedések, fertőző betegségek stb.) csoportosítjuk, hanem ábécé sorrendben mutatjuk be.

A népi gyógyítóról tudjuk, hogy anatómiai és kóroktani ismereteik általában hiányosak voltak. Inkább csak ráéreztek vagy ráhibáztak a betegség természetére, de a hosszú gyakorlat kisegítette őket, és ezért gyógyító tevékenységük sokszor eredményes volt. Így bekerült anyagunkba olyan elnevezés, mint hasfájás, fejfájás stb., anélkül, hogy a gyógyítók a baj pontosabb helyét, a beteg szervet és a betegség mibenlétét tudták volna. Ez a népi orvoslás egyik jellemzője.

A hagyományos mezőgazdasági tevékenység nehéz fizikai munka. Az erdőn, mezőn dolgozó ember ki van téve az időjárás viszontagságainak. Nyáron a falusiak mezítláb jártak, úgy dolgoztak a mezőn is. Ezért sok volt a baleset, sérülés, szúrás, vágás, ficam, az idegen test behatolása a szervezetbe, a hüléses megbetegedés, fagyás stb.

A havadi lakosság mindig foglalkozott állattenyésztéssel. Ez a foglalatosság sem teljesen veszélytelen, jellegzetes balesetek, illetve fertőzések forrása lehet. Mindezekre a megbetegedésekre a havadi népi gyógyászat kelléktárában volt ellenszer.

Míg az előző alfejezetben a népi gyógyászatnak inkább „specializált” egyéni válfajait ismertettük, itt most a népi gyógyászati ismeretanyagot próbáljuk rekonstruálni, amely széttöredezett állapotában is kollektív tudásnak tekinthető. Még akkor is, ha az egyes adatokat csak több adatközlő segítségével rögzíthettük.

Ájulás, napszúrás

Az ájult vagy napszúrást szenvedett betegnek a fejét, szíve tájkát szokták dörzsölni, vagy hideg vízzel preckelik. Ha zárt helyen van, ajtót nyitnak, ha kint van, árnyékba viszik. Ha kézügyben van, ecetet szagoltatnak vele, újabban mesterséges légzéssel is próbálkoznak; ha magához tért, hideg vizet itatnak vele. Találunk babonás gyógy módokat is: „Ha valaki elájul, hideg kulcsot tesznek a szívére.” „Ha valaki napszúrást kapott, ahol keresztezett a víz, oda a favágóról visz a hozzátartozó, bedobja a vízbe, attól helyrejön.”

Bélférgesség

„Giliszta ellen fehér paszulyt kellett főzni sótlan, azt enni.” „Giliszta ellen száraz fehér paszulyt kellett megtörve megenni.” „Ha gelesztánk volt, kellett egy ujjbegynyi da-

rabos sót szopogassunk, attól a geleszta megdöglik, mert a sót nem szereti.” „Apró féreggeleszta uralkodott, fokhagymát tettek a végbélbe.”

Bélférgesek elhajtására használják a vénasszonylapi (*Mentha aquatica*) forrázatát, a tökmagból készült teát is.

Bőrbántalmak

a) Égésre legáltalánosabban reszelt nyers krumplit vagy murkot tettek. Ettől adatközlőnk szerint „pillanat alatt kipattant, lett egy seb, az lesúrlódott, s annyi”.

Tettek az égésre még főzőolajat, tojásfehérjéből vert habot, de sokan úgy tudják, hogy a békanyál (*Fuglena viridis*) használ.

b) A forrázást „*tentával kenték*”.

c) Fagyásra sós káposztalapít vagy disznóepét tettek. Garda Lajosnétól az idén csak az kapott disznóelet, aki epét adott neki.

A fagyás különleges formája a fagydaganat (*pernio*); ez a hűvös, de nem feltétlenül fagypontra alatti hőmérséklet tartós hatása alatt a lábujjakon, ritkábban a kéz ujjain vagy a sarkon jelentkező gyulladás főleg ősszel hajlamos kiújulásra. Viszkető, égő, nyomásra fájdalmas szederjes-vörös, térszűrés tapintatú terület, amely néha kifekélyesedik. A nép *vaktetű*-nek nevezi, és tudja, hogy „*hűlésből lesz*”. Főleg melegítéssel kezelték, pedig arra a viszketés általában fokozódik. Forró vízbe, vagy szénre (parázs fölé), esetleg forró kályhához tartották.

Más szerint: „*Akinek vaktetűje van, tegyen meleg hamut a cipőjébe, azon járjon vagy két napot.*”

Érdekes gyógymódot ajánlott egyik nyolcvankét éves adatközlőnk: „*Akinek vaktetűje van, nyomja a lábát forró vízbe, azután mikor a disznó pisilik, tartsa oda a lábát úgy, hogy a disznó ne vegye észre. Attól elműlik a vaktetű, de a tyúkszem nem. A tyúkszemnek az az orvossága, hogy szalonnára szalicilt kell tenni, azt két napig rákötni a tyúkszemre, attól leválik.*”

Ebben az utóbbi receptben érdekes módon ötvöződnek a naiv kezelési eljárások a bevált patikai szert is felhasználó gyógymóddal.

A bőrbántalmak között tárgyaljuk a kéz, a láb kicserepesedését, felpállását, feltörését.

„*Ha a szerszámnyél valakinek feltörte a kezét, pisivel mosták.*” Fiatalabbak úgy tudják, hogy báránnyaggyút kell rátenni.

„*Kihasadt (kicserepesedett) kézre nyúlhájat tettek.*”

„*Fülledt (pállott) ujjkőzre (interrigo inter digitalis) küszöb alól port sepertek vagy puliszkalisztet hintettek megpergelve és megfátyolozva.*”

Ha valakinek feltörte a cipő a lábát, „*takonyba hamut kevertek, amíg olyan lett, mint a tészta, aztat tették rá.*”

„*Szálkás keze (a kézujjak bőrének felszakadozása) annak lesz, aki favágóra pisilt.*” Gyógyítása: „*a körmöket meg kell húzogatni, hamut kell hinteni a favágóra.*” Adatközlőnk az anyjától tudja ezt. Máستól azt hallottuk, hogy „*hamut visszafelé el kellett seperni az ujjával, az meggyógyította.*”

„*Csemer*” (*Herpes*)

Ha valaki megcsömörlött, „*megvastagodott*”, „*megbogozódott a nyaka*”, fájt a feje és rossz volt az általános közérzete, esetleg „*kicsattant a szája*” (*herpes labialis*). Ez akkor szokott bekövetkezni, ha nagyon jól- vagy rosszulesett valamilyen étel, de egyéb ok is előidézhette.

Az a tudat élt a lakosságban, hogy a sárgaságot (fertőző májgyulladás) csömörből lehet megkapni. Ehhez a tévhithez ma is sokan ragaszkodnak. Ha valaki megcsömörlött, első és legfontosabb teendő a „dörzsölés” (masszírozás) volt. *„Megdörögölték jól almaecettel a bogos nyakat, és keserűsőt itattak.”* *„Sós ecettel dörögölték a nyakat, feketekávé vagy teát itattak kevés cukorral. Orosz teát vagy hársfavirágból, máskor libapimpóból készült teát.”* *„Dörögölés után a nyakra tormalapít, télen reszelt tormát tettek.”* A libapimpó (*Potentilla anserina*) cserzőanyagokat, flavonglikozidokat tartalmaz. Összehúzó, vérzéscsillapító, görcsoldó; vastagbélhurutban szokás használni.

Ímre egy szép példája az állatra való háritás lehetőségében való hitnek: *„Ha valakinek csömör volt a száján, puliszkát mártottak hozzá, s a macskának adták, hogy arra szálljon át”.*

Élősködők okozta bántalmak

„Lapostetű ellen huszársír.”

„Tyúktetű ha került a fejbe (hajba), vizes kézzel kell megtörülni” *„Tyúktetűtől úgy lehetett megszabadulni, ha a tetves személy megkerülte a kutat.”* *„A kutat háromszor kell megkerülni.”* *„Tyúktetűm ha volt, azt mondták, nézzek kútba, elmennek.”*

Fejfájás

A fejfájás nyilván nem betegség, hanem tünet, oka sem mindig ugyanaz, de a népet nem az elmélet érdekelte, hanem az, hogy a fájdalomtól, tehát a „bajtól” megszabaduljon. Ezért a tapasztalat alapján többnyire egyszerű gyógymódokhoz folyamodott, ha azok nem használtak, akkor „fogott másfelé”.

Ilyen gyógymódok: *„Vizes ruhát vagy ecetes ruhát tettek a fejre.”* *„Fejfájáskor pisis ruhát kell tenni a fejre, az kihúzza”.*

Elterjedt volt a tormalevél használata: *„Ha fáj valakinek a feje, tormalapít tettek rá, vagy reszelt tormát.”* *„Reszelt tormát tejben vagy almaecettel bemoszták.”* *„Fejfájáskor ecetes reszelt tormával kell bekötni a fejet. Ha nem használ, jön a dörögölés, vízvetés.”*

A torma (*Armosacia rusticana*) gyökere szinigrin nevű glikozidát tartalmaz, ami reszeléskor a jelenlevő enzim hatására allil-mustár olajra bomlik, aminek bőrizgató, vér-elvonó hatása van.

Találtunk babonás, önszugesztációs módszert is. *„Akinék fáj a feje, álljon a patakba szembe a vízzel, a vizet öntse át a feje fölért hátra, és mondja: Akkor fájuljon meg a fejem, amikor én ezt a vizet meglátom.”*

Ma már fejfájásra patikai „gombokat” szednek vagy orvoshoz fordulnak.

Fogfájás

A fájós fog kezelésének nagyon sokféle módja volt. Ha azok nem használtak, a népi foghúzókhöz fordultak, akik aztán kicibálták a rossz fogat. Íme a kezelések: *„Fogfájáskor tettek az arcra sóltan puliszkát melegen, vérszipót vagy hideg vizes ruhát.”*

A zsálya (*Salvia officinalis*) levele illóolajat, cserzőanyagot, keserű anyagot, szaponint stb. tartalmaz. Teája kitűnő torok- és szájöblítő szer, mivel vérbőséget előidéző, de ugyanakkor összehúzó (adstringens), valamint antibiotikus tulajdonságokkal rendelkezik.

„Dagadt fogra lenmagot, kendermagot vagy száraz, érett uborkamagot tejben megfőztek, azzal borították be melegen.”

A kender (*Cannabis sativa*) gyulladáscsökkentő hatásával nem találkozunk. Az uborka (*Cucumis sativus*) magjának főzete használatos máshol népi gyógyászati szerként kelésekre.

Mint a népi gyógyászat majd minden ágában, a beteg fog kezelésével kapcsolatban is fellelhetők az animista, sámánisztikus módszerek maradványai: „*Fájt a fogam, meg volt dagadva. Egy öregasszony súrolta egy ezüstpénzzel. Mondott is valamit, annyit megértettem: Sátánok térjetez vissza. Közben köptetett.*” „*Fogfájáskor ha buta kelés lett, megpirosodott s megdagadt az orcája valakinek, Perzsi Klári ráolvasott. Úgy kezdte: a mi segedelmünk jöjjön az Atyától, s a Fiútól, a Szentlélek Istennek nevében. Ámen. S vetette a keresztet, mind pökdösött, s akkor megint kezdte.*”

Ebben az utóbbi ráolvasásban keveredik, mintegy egybeötvöződik a református, katolikus és a pogány, sámánisztikus elem.

Fülfájás

„*Fülfájásra fülfüvet melegítettek, ahogy megpuhult, cseppentettek a leviből a fülbe, azután felkötötték kendővel.*”

A fülfü vagy fedéli kövirózsa (*Sempervirus tectorum*) általánosan használatos volt fülfájások kezelésére a népi gyógyászatban, és nemcsak Havadon.

„*Fokhagymát is dugtak a fülbe. Csattogott vagy tíz percig, azután elmúlt.*”

Hajhullás

„*Hajnővesztő: kikerics. Azzal kell fejet mosni; előbb meg kell főzni teának.*”

„*Hajhullás ellen ropogós cseresznye levelét megfőzni, azzal a lével mosni a fejet.*”

Hasi bántalmak

Amint a bevezetőben említettük, a látható, külső elváltozásokon túl a nép nem tud finomabb megkülönböztetést tenni, egy-két kivételtől eltekintve általánosít, és szervi lokalizáció nélkül „hasfájás”-ról beszél. A kezelésben különbséget tettek és tesznek felnőtt és gyermek között. A gyermeknek általában teát készítenek, a felnőtt leginkább pálinkával kapja a gyógynövényfőzetet.

a) Hasfájás ellen: „*Gyermeknek hasfájástól hagyma, ánizsmag összefőzve teának.*” „*Gyermeknek köménymag-, ánizs-, hagymatea vegyesen.*” „*Szokták gyermeknek, ha fájt a hasa, fokhagyma levelét kifacsarni, azt kanálba tették, megittatták.*” „*Hasfájáskor kicsi gyermeknek mosatlan gyapjút melegítettek, azt a hasára tették rongy közé.*” „*Gyomorfájás ellen vadcsombordot főztek teának.*” „*Felnőttek hasfájástól leg hamarabb köményes pálinkát adtak.*” „*Felnőttek köményes vagy ánizsos pálinkát itattak.*” „*Ha valakinek fájt a gyomra, pálinkába tett kámfort, ivott belőle, helyrejött.*”

b) Hasmenés ellen: „*Cintória pálinkába téve jó hasmenés ellen.*” „*Hasmenés ellen még használunk kannazsurlót vagy libapimpót cikórialével vegyesen. Összeszedjük, összerázzuk, s főzzük télen. Van még a gyöngyajak, azt is főzzük, az inkább idegnyugtató, úgy hallottam.*”

c) Hashajtó: „*Hashajtónak jó az aszalt szilva.*” „*Székrekedés ellen gyermeknek szappancsapot vagy pelargóniavirág-szárát dugtak fel a fenekébe.*” „*Ha a kicsi gyermek hasa meg volt sülvé, verébganét tejebe megfőzték, olyan lett, mint a tejeskávé, a sűrűje lemaradt, azt itatták.*”

Másik adatközlőnk, aki majorkodással is foglalkozik, erről így nyilatkozott: „*Ha olyan jött az esztenára, tettünk verébganét a zsendicébe, hogy megzavarja. Hasmenést csinált.*”

Hidegrázás, láz

„Hidegrázaskor vizes ruhát tettek a betegre.” „Vizes ruhát tettek és melegítették a beteget.” Más szerint egyszerűen „leöntötték hideg vízzel”. „Volt a Gödör-között egy forrás – ma már nincs meg –, ha annak vizéből ivott, elmúlt a hidegrázás.” „Ha valakinek láza volt, lemosták almaecettel. Volt úgy, hogy tettek bele fokhagymát is. Olyan büdösség volt...” „Reszelt tormát édes tejben megfőztek, azzal mosták le a testet.” „Amikor volt a spanyol (1918–1919), láz ellen fokhagymás tejet, tejes tormát tettek a betegre, a talpára almaecetet.”

Himlő

Himlőnek neveztek Havadon minden kiütéssel járó, lázas gyermekbetegséget (kanyaró, skarlát, rózsahimlő, bányahimlő stb.). Ezek közül a legtöbb halálos áldozatot a skarlátjárványok szedték. A megmaradtak közül, ahogyan egyik adatközlőnk megjegyzte, sokan megsüketültek.

E betegséget Havadon többnyire egyformán kezelték: nem vitték, nem engedték ki a gyermeket, hanem melegben tartották, esetleg meleg bort is itattak vele, „hogy jól verjen ki” rajta a betegség. A többbit a természet döntötte el.

Húgyszervi betegségek

„Vesebetegség ellen kannazsurlóból teát kell főzni, azt inni. Fürödtek is benne, nemcsak itták, hülés ellen is jó.”

A kannazsurlót már említettük a hasi bántalmak gyógyításánál. Teája a veseköveknek jótékony hatású lehet.

„Vizeletzáródás ellen szamártővisből teát főzni, azt inni.” „Ha megállt a vizelet, tojáshajat megtörtek lisztnek, fenyőmagot, köménymagot, egy fej hagymát összetörve, megfőzve itatták emberrel, állattal. Jó a szélkocka ellen is.”

A boróka (*Juniperus communis*) illóolaja fokozza a vizeletkiválasztást, valamint a nitrogéntartalmú anyagcseretermékek és kloridok vesén keresztüli kiürülését. Görcsoldó tulajdonságokkal is rendelkezik.

„Ha valakinek a vizeletgyógyja fáj, hasogatta a vizelet, homokot, zabot vagy sót melegítettek, kicsi tömött tarisnyába vagy harisnyaszárba tették, úgy tették a hasa aljára. Ez jó még férfinak is.” „Ha valaki felhült, tüzes kő fölött gőzölték.”

A helyi melegítés valóban görcsoldó hatású.

Itt említjük meg az ágybavizelést is, bár annak nem annyira húgyszervi, mint inkább ideggyógyászati okai vannak. Népi kezelése Havadon úgy történik, hogy „az ágyba vizelő gyermeket sós meleg vízbe ültették”.

Ha az ágybavizelést felfázás, hólyaghurut okozta, ez a kezelési mód tényleg hasznos lehetett.

„Ágybavizelés ellen fehérpityókavirág-teát inni. Egy szál virág szára nélkül egy liter vízhez.” A krumplivirág ilyen hatásáról nem történik említés a szakirodalomban.

„Ha ágyba vizelt a gyermek, megverték tüzes fűseprűvel.”

Hülés, nátha, köhögés

„Hülés ellen jó a hátat bekenni terpentinnel.” „Nátha esetén, a kályhára almaecetet öntöttek, belélegeztették a beteggel, azután izzasztották forró lábvízzel és forró teával.” „Náthás betegnek káposztalevelet adtak.” „Ha valaki meg volt hülve, náthás volt, párolta magát: köveket tettek tűzbe, mikor megpirosodtak, vízbe vagy szénamurva-főzetbe dobták, azzal párolták magukat.” „Gőzölés, hülés vagy fülfájás ellen: kuvacskövet meg-

*pirosítottak, édes tejbe vagy vízbe dobták, a fejet letakarták ruhával, azzal párolták.”
„Ha meg volt hűlve a gyermek, meleg pisis ruhát tettek a mejjire s a fejire.”*

Régebben sok áldozatot szedett a szamárköhögés (így pl. 1913-ban is, 1914-ben is 4–4 gyermek halt bele Havadon). Szamárköhögés ellen adtak bűdöskövirágot mézzel (1 evőkanál mézhez 1 kávéskanál kénpor). Pergeltek cukrot, amit feleresztettek vízzel szirupnak, vagy mézet melegítettek, azt adták a beteg gyermeknek. *„Szamárköhögés ellen itattak lótejet.”*

Olyant is hallottunk, hogy *„verébgané tejbe, szamárköhögés ellen, megittatták”.*

Igézés

Az igézés kezelésének Havadon is nagy hagyományai vannak. Itt igézésnek vagy szemmelverésnek nevezték és nevezik ma is, és fő gyógyszere a vízvetés volt, amit hozzáértő asszonyok végeztek nagyjából azonos módon, kisebb-nagyobb egyéni rituális eltérésekkel.

A vízvetést hébe-hóba mostanában is gyakorolják, de adatközlőink nem tesznek említést róla, viszont tudjuk, hogy a ma élők nagy részének vetettek vizet.

„A kicsi gyermeket megjegyzték: hótt szénnel keresztet csináltak a homlokára, hogy ne igizzék meg. Ha mégis megigizték, vizet vetettek. Onnan lehetett megtudni, hogy megigizték, hogy sírt a gyermek. Kilenc szem szén kellett a vízvetéshez, mindegyik szén után keresztet vetettek és imát mondtak. Megkenték a gyermek homlokát, nyakát, itattak vele kilenc cseppet, öntöttek belőle az ajtó sarkára, a többit a háztetőre öntötték. Felölttek is csinálták ilyenszerűleg.”

„Ha sokat sírt a gyermek, azt mondták, megigizték. Akkor vizet vetettek. Babonás volt a nép. Abból a vízből háromszor csináltuk, a kicsi orrát háromszor fogtuk meg, aztán előntöttük a vizet az ajtó sarkára vagy a tornácra, a cserépre, ki ahogy tudta. Így szokták, tudja a fene. Ejsze, nem jelent semmit. Azért csak bögöit. A gyermeket mindig meg lehet igizni. Ha szép a gyermek, s ha olyan, a szemit ráveti, rajta felejt. Ilyenkor azt kell mondani: Phő, phő, csúf, ne fogjon az ígizet. Egyebet nem tudok, ha tudtam is, elfelejtettem. Nem hallottam, se nem csináltam.”

„Igizés tünetei: fejfájás. Van, aki összeesik. Egyszer cirkuszisták voltak itt, a cirkuszista nagyon nézte Irma nénemet, mert szép sötét haja volt. Kezdett fájni a feje, érezte, hogy szédül. A cirkuszistának sűrű szemöldöke volt. Irmának vizet vetettek, attól helyrejött. Birtalan Lina vetette.

Igizésre cserefasznet tettek vízben, közben mondták: Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Amen. Megérintették a homlokát, lenyelték, szétpöködözték, közben mondták: Pü, pü, kígyóf... a szeme közti, aki megigizte. A vízből három kortyot kellett inni, a többit kiöntötték az ajtó vagy a kapu sarkához. Amelyik villának réz volt a nyelín, avval volt szabad betenni a szenet a vízbe ”

„Akinék összeér a szemöldöke, igiző. Igizés ellen vetettek vizet. Három szem szenet tettek vízbe. Mindegy, hogy milyen szenet, mindegy, hogy milyen villával. Háromszor vetettek keresztet, mondták: Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Amen. Kellott homlokot, nyakcsigolyát, tenyeret, talpat, halántékot mosni, a maradékot felöltteni az ajtósarokhoz. Más módszer: nyalják a beteg homlokát, szétköpködik, mondják: Kígyóf... a szeme közti, aki megigizett. Volt egy szép asszony, Adorjáni Péternek a mostohaanyja, őt minden vásárba megigizték.”

„Az igizés ellen vizet vetnek. Jó szén kell legyen a füttöbe, olyan jó faszén, élőszén. Azután vesznek egy csiprot elé, abba a csiporba félig tőtenek vizet, s keritének egy

olyan kést, amelyet ezelőtt lehetett látni, három sárga gomb van rajta, rézgomb. Alumínium, az a réznyelű, három fényes szeg volt rajta.

– Fontos, hogy ilyen legyen a kés?

– Én így hallottam, aztán nem tudom. Avval vettek ki szemet, belétették a csiporba, s három szemet dobtak bele, s azt mondták, a fekete szemre. Megint sült, süstörgött a szén, úgy zúgott, úgy főtt a víz, hogy erősen. Megint hármát, azt a kék szemre. Megint hármát, azt macskaszemre. Aztán abból a vízből a felnőt vagy gyermek három kortyot ivott, s avval a vízzel dörgölték nyakát, fejét, hátát, két karját, két lábát, mindenütt. Jól. S azt a vizet kiöntötték a kutyára vagy macskára – szőrösre.

– Mondtak is valamit ilyenkor?

– Igen. Hová mész, hová mész, te rút igazet? Én elmegyek, én elmegyek ehhez s ehhez – mondták a nevet. – Oda ne menj, menj fel a havasok tetejire, s tördeljed a köszik-lákat, ne egy ilyen ártatlan gyenge szívet. Aztán akkor beledobta a szemetek. Aztán akkor megint s megint. Háromszor mondta el, vetett szemet hármát fekete szemre, hármát kék szemre, macskaszemre hármát. Mindig elmondta ezt. Kék szemű is van, fekete szemű is van, úgy megnézi, rajta felejtí a szemit. Azok a sárga macskaszeműek, annak is olyan erős nézése van. Azt mondják, meg megigízi.

Mondták még: Kígyóf... a szeme közi, aki megigízte. De ez már csak fél csúfság, nem szeretem az ilyen beszédet. – Hová mész, hová mész, te rút igazet? Akkor a gondolatába az van, na, ezt a három szemet kék szemre, akkor elmondta ezt, mikor megint azokat, az kellett, azok kerekedjenek, azok a szép eleven, akkorácska szemek, aztat gondolatilag megint, na, gondolta, dobok fekete szemre. Aztán a más hármát macskaszemre, örökké gondolta.”

„Szemmelverés ellen vízvetés. Öt szem szemet tettek a vízbe, megérintették vele a fejét, tenyerét, szívet, három kortyot kellett inni, aztán a macskára vagy a kapu sarkára öntötték. Inkább olyan kést vagy villát kerestek a szemet kivenni, hogy réz legyen rajta. Igízés megelőzésére köpködtek: Pü, pü, meg ne igízzelek.”

„A kicsi gyermeket, amíg járni kezdett, megjegyezték a homlokán hótt szénnel igízés ellen. Ha megigíztek, sirt és zöldest ment a hasa. Igízés ellen vizet vetettek, három, hét vagy kilenc tüzes szemet vízbe dobtak rézszezes fanyelű villával vagy késsel. Keresztet vetettek rá, közben mondták: Atyának, Fiúnak, Szentlélek Istennek nevében. Ámen. Mondták a nevét, és te, úgy ne fogjon az igazet, mint Krisztus urunknak földön járása. Menjen fel a havasokra, ott roncsolja a köveket s a hegyeket, ne rontoson egy ilyen ártatlan szívet. Három kortyot itattak a gyermekkel ebből a vízből, megkenték homlokát, tenyerét, nyakát, majd a maradékot az ajtó sarkára öntötték, miközben mondták: Az igazet ne fogja a gyermeket, hanem menjen reá a papné p...jára.”

„Amikor vizet vetettek főfájás ellen, egy csupor vízbe csipőfogóval vagy vaskalánnal három-három élőszenet vetettek. Ha a szén lement a csupor fenekére, azt mondták, meg van igízve, ha nem, akkor nem történt igízés. A ráolvasást végző asszonynak egy darabka szalonnát, egy kicsi kolbászt, egy fazék tejet, pityókat vagy kenyeret adtak.”

„A piros szín jó igízés ellen: felkötnek vagy rávarrnak piros masnit a ruhára, inkább kisebb korban.” „Igízés ellen piros szalagot tettek a gyerekre. Még ótványfára is szokták tenni. Vagy a gyermek lábaira más-más színű harisnyát húztak, hogy az nézzék, ne a gyereket.”

„Nagyanyámtól hallottam, ha valaki érzi, hogy rosszul van, mintha beteg volna, keresztútra öntsön szenes vizet, meggyógyul.”

Ijedtség

„Jettségkor 3, 6 vagy 9 csepp vizet kell inni.” „Ha valaki megijedt a kutyától, vágta a szőriből, szénre tették, megfüstölték vele. Fel kellett szívja a füstöt.”

„Ha halottól ijedt meg valaki, haját s szemfedőből kivágott darabot égettek, s azt a füstöt szívta. Még olyan is előfordult, hogy ha nem is hallották, hogy valaki megijedett, akkor is vágta mindenből, hogy ha kell, legyen.”

Az ijedtség kezelése végezt gyakran önöntéshez is folyamodtak.

„Jettségre önöntés, akkor kijön, amitől megijedt. Serpenyőben olvasztották az ónt, mosdótálban a vizet a szíve fölé tették, abba öntötték bele. Nekem kijött, hogy a jettség kígyótól volt.”

„Jettségért ónt öntöttek; ha valaki valamitől megijedt, éjjel felsikoltott. Volt egy lábos, amibe az önöntő felolvasztotta az ónt. Ha valakit elvittek hozzá, letakarta pléddel, beleöntötte az ónt egy tányér vízbe, kialakult, hogy mitől jedett meg: kutyától, embertől. Közbe valamit mondott, de azt olyan titokban tartották, mert ha nem, az ő mestersége nem ért semmit.”

Önöntés. „Fejre, mejjre, hasra, lábra, hátra tették a tálat, egy alkalomból háromszor, hétszer vagy kilencszer, attól függ, mennyire ijedt meg. Háromszor kellett menni, attól megerősödött.”

„Az önöntést jettségtől csinálták. A beteget leterítették fehér lepedővel, a fejére tettek egy tál vizet, abba öntötték a megolvasztott ónt. Mondták, hogy mit látnak. Három-négyszer csinálták egy alkalomkor, de háromszor kellett menni. Amíg a nap nem volt lehaladva, addig kellett. Nekem is csináltak. Látszott rendesen a kapuzábé, s a katonák sapkája is, akiktől megijedtem.”

„Ha valaki nem tudott aludni, akkor is kellett ónt önteni, mert valamitől megijedett. Fogyott az ón, azért nem kellett fizetni.”

„Az ónt Szentháromság vasárnapján elvitték a szentháromsági katolikus pápához, aki megszentelte, s ezért volt hatásos. Szegény asszonyok foglalkoztak vele.”

„Ha valaki megijedett a kutyától, véletlenül egy nagy kutya jött, megijedett a gyermek, elsikoltotta magát, na, szaladtak, elverték róla a kutyát, de megijedett erősen. Éjjel felszökött, látta álmába, s úgy felsikoltott, de egy éjjel, két éjjel, három éjjel is. Akkor aztán elmentek. Volt olyan asszony, akinek volt olyan kicsi tepsije, mint ez a palacsintasütő. Volt ónja. De azt az ónt én nem tudom, hol szerzik. Azt mondta, elvitte a katolikus templomba s imádkozott az ónra. Megszentelt volt. Zsirt adtak neki, s abba a tepsibe zsirt tett, s abba belétette az ónt, az ott olvadozott, úgy jádzik. Nekem is öntött édes. Úgy futkározik jobbra-balra az az ón. Aztán végül összekerekedik egy ekkora helyre, né. Lefektették ágyba, s terítették egy keszkenőt, hogy nehoj reám precskeljen. Aztán egy tálba hideg vizet tett, s édes fogta a bal kezivel a tálat. Így, ilyen helyt, nekem még a szívemre, a szívem irányt. Aztán azt a forró ólmot belétöltötte a tálba. Akkorát szólott abba a hideg vízbe az a forró ón! Mikor letette a tepsit, kivette a tálból azt a forró ólmot, teljesen mutatkozott négy láb s valami olyan, aminek a szája ki van tátva. Na, ez kutya. Rea lehetett a kutyaalakra ismerni, hogy hát kutyától jedtem meg. Édes is megnézte, az az asszony is. Ahogy a vízből kivették, megtörölgették ronggyal, mert zsiros volt. Újból vizszatette. Háromszor öntött, máskor egy kedden vagy pénteken megint eljött. Háromszor öntött azon a nap. Mindig kijött a kutya, mindig kitátotta a száját, olyan volt a szőre, úgy felfutva, a sörénye felborzolódik, pont úgy mutatkoztak azok a csücskösségek azon az ónon, olyan borzosok. Olyan hosszú, nyúlánk alakban. Háromszor öntötte, s aztán ellette az ónját, abból a vízből megdörgölte nekem a nyakamat, fejemet, hátamat, karomat, két lábomat, aztán elment.

– Mondott valamit?

– Lehet, hogy mondott, csak nem értettük. Aztán édes adott neki két tojást s egy ekkorácska szalonnát. Elment. Ez volt kedden, következő pénteken megint eljött. Akkor is megcsinálta, akkor édes adott egy olyan fazék pityókát ... Kedden megint eljött. Ugyhogy háromszor. Összesen kilencszer öntött nekem. Most is öntenek önt titokban. Az a kicsi árva leányka, akinek az apja felakasztotta magát, valamitől meg vót ijedve, elhozták, s annak is öntöttek önt.”

Tehát ijedség gyógyítására önt öntöttek (s talán öntenek ma is), vagyis a megolvastott önt egy hideg vízzel telt edénybe töltötték, a megszilárdult ón alakjából megmondta a hozzáértő asszony, hogy a beteg mitől ijedt meg. Ettől meg is nyugodott az illető. Az önöntést mindig asszony végezte. Amint a fentiekből kitűnik, attól függően, hogy ki csinálta, volt némi eltérés, ha nem is lényegi, az önöntés gyakorlásában. Az önöntésnél szuggesztív ráhatás érvényesül. Érdekes, hogy a református havadiak katolikus pappal megszenteltetett önt használtak.

Kelések

A falusi ember szinte minden keze ügyébe kerülő szert kipróbált, hogy szabaduljon a keléssel járó kínos fájdalomtól, de orvoshoz csak „vakkelés”-sel (mélyen ülő keléssel) fordultak.

Furunkulussal ma is gyakran jönnek az orvosi rendelőbe olyanok, akik már kezelték magukat az alább leírt gyógymódok valamelyikével.

A következő népi gyógymódokat jegyeztük le:

„Pattanásra csicstejes tésztát tettek, hogy ne legyen belőle kelés.” „Pattanást éhnyállal szoktak kenni, mert az gyógyít.” „Kelésre szoktak tenni útilaput.” „Sós kenyeret éhnyállal összerágva és megcukrozva, vagy kovászt szoktak tenni a kelésre. Tettek rá sült hagymát, zöld paradicsomot, érett paradicsomot, fehérliliom-lapit, pokolvarlapit.” „Főztek kelésre irt szappanból.” „Tettek kelésre szekérkenőt.” „Kelésre jó a friss embergané.” „A nyúlháj kihásítja a kelést.” „Mellkelésre szoptatós asszonynak vénasszonylapit tettek. Színe keleszt, fonákja fakasztja a kelést. Ez jó más kelésre is.” „Tejszínbe málélisztlangot tesznek, kicsi viasszal összekavarják, olyan lesz, mint egy ír, azt tették a kelésre.” „Édes tébe lenmagot vagy vénasszonylapit puliszkaliszttal megfőztek, azt tették reá.” „Egér farkfüvet megapírtottak avas szalonnával, rátették a kelésre, amikor megfényesedett, édes tejszínbe cukrot vagy mézet tettek és liszttel összekavarták, azt tették rá.” „Forró vízbe a fakanál nyelét belé kell dugni, aztán lisztbe mártani. Cseresznyeszzerű gombóc lesz a fakanál nyelén, azt forrón a kelésre kell tenni. Ha kifakadt, cukros, tejszínes tésztát kell tenni rá.”

Nem azonos, de hasonló a következő recept: „Kelésre azonnal mézes tésztát kell tenni. A fakanál nyelét beledugták forró vízbe, azután lisztbe, megint vízbe, lisztbe, míg akkora lett, mint egy dió, akkor mézet belé, kb. két órát állott rajta, cserélték. Ha megfakadt a kelés, kereklapit vagy liliomlapit tettek reá. Az kihúzta még a vögyit is.”

Adatgyűjtésünk során találtunk két ráolvasásos tályogkezelést is, amiben – úgy látszik – hittek, mert az egyik adatközlőnk szerint azonnali hatással volt: „Volt eredés az orcámon, Rebi néni ráolvasott, amíg olvasott, kifakadt. Pustogva olvasott, nem tudom, mit.” „Tályogra ráolvastak. László Lídia nagy burjános vót, kuruzsolt. Valami pénze is vót, amíg magába mondott, a pénzzel karisztolt a földön. A pénzt mindig magával hordta zacskóban a nyakában. Nem tudom mit mondott, mert az mondta, nem szabad hango-san.” „Kelést kerekítették fokhagymával vagy fénkövel visszafelé.” Vagyis az óramutató járásával ellenkező irányban kellett kerekíteni; ez sámánisztikus maradvány.

Kiütések

E címszó alatt a különböző kiütéseket, illetve azok népi gyógykezelését ismertetjük. A nép nem tud mindig különbséget tenni az egyes kiütések között.

Az ekcémászerű kiütést úgy gyógyították, hogy „kékkövet kavartak el disznószírral, avval kenték”.

Külön eljárás fűződött a csecsemő és a kisgyermek kiütésének kezeléséhez. „Azt mondták, hogy azért olyan sebes a gyermek, – béfolyta a seb –, mert tisztátalan vérbe fogant.” „Kicsi gyermeknek kiütésre szűjfűvet s palackféregfűvet levakarták, azt búzakor-pával főzték össze patakvízbe, avval mosogatták. Az letisztította, pedig a patikai szerek nem használtak.”

A csalánkiütést hol egyszerűen kiütésnek, hol „öntésbelépés”-nek nevezik. Mit jelent a havadiak szerint a öntésbe lépés? A legtöbb adatközlő szerint az öntésbe lépést a keresztutaknál letett „kuruzmány” okozhatja. Egyesek szerint piros szalagot is tesznek a kuruzmányba. Valójában senki sem látott s nem is találkozott efféle kuruzmánnyal. A kifejezés megmaradt, és úgy tűnik, hogy hittek benne.

Az öntésbe lépés gyógykezelésének több módzata ismert a faluban: „Az öntésbe lépés viszkető kiütés. Abrakos tarisnyával kell lehúzni, azután fűttöbe rázni.” „Öntésbe lépést szórruhával meg kell dörzsölni és tűzbe rázni.” „Kiütésre szalmafedeles épületről szalmát főztek, s avval mosták.”

Gyakran kezelték a beteget úgy, hogy lemosták mirhás tejjel: „A fiam is volt benne. Olyan viszketegsége volt, hogy mit tapodott fel, nem tudom. Mirhás tejet főztem, azal lemostam. Már egy óra múlva nem volt baj.”

Marások

a) Kígyómarás

„A kígyómarást ki kellett szíjja olyan, akinek nem hiányzott foga.” „A kígyómarást kiszíjják, kiköpik, béássák a földbe azt a részt, amit megmart a kígyó.” „A kígyómarást kiszívták, ha a lába dagadt, földbe ásták, hogy a föld szívja le a dagadást. Aki kiszíjja a sebet, ne legyen sebes az ő szája, vagy rossz foga ne legyen. Akit megmart a kígyó, kellett igyon vizet hamarabb, mint a kígyó. Erre nagyon ügyeltek.” „Ha valakit megmart a kígyó, a sebet rögtön ki kellett szívni, hogy a méreg eltávozzék a testből. Utána rögtön vizet kell inni, mert ha a kígyó iszik előbb, akkor az ember hal meg, ha pedig az ember iszik előbb, a kígyó hal meg.” „Gardánét megmarta a kígyó, be kellett ássák a homokba. Úgy volt ejsze három óra hosszat. El volt dagadva a lába. Mikor a földből kivették, helyrejött, mert a föld meghúzta.”

b) Kutyamarás

Ezt úgy kezelték, hogy a kutya szőrét parázsra dobták, s annak füstjét beszívták a megmart emberrel. Ez a füst a néphit szerint nemcsak a harapás okozta sebet, hanem a harapásból kapott ijedséget is gyógyította.

Más módszer: „Kutya szőrit megmosták forró vízbe. Nem főzték fel, csak hagyták, hogy megtisztuljon. Abból a vízből itatták a beteget, s avval mosták a sebet.”

Ez a naiv eljárás különben nagyon veszélyes gyógymód volt elsősorban a kutyaféreg (*Echinococcus*) fertőzésének lehetősége miatt, amiről persze a nép nem tudhatott.

„Akit veszett kutya mart meg, annak kőrisbogarat főztek vízben, s mint a teavizet, úgy itatták, s a sebet is avval mosták.” „Kőrisbogár veszés ellen. Megfőzték egy rézkraj-cárral, a levit itatták állattal, veszettség megelőzésére.”

A körisbogár (*Lytta vesicatoria*) kantaridint tartalmaz, ami nemi izgató hatású (afrodisiacum), de veszélyes, mivel súlyos vesegyulladást okozhat. Veszétség ellen, habár népi használata általános és más vidékeken is elterjedt volt, teljesen hatástalan, sőt egyenesen veszélyes.

Női betegségek

„Vérző nőnek ecetes ruhát tettek az alhasára.” „Hideg vizes ruhába csavarták.” „Vérfolyástól fahajas pálinkát ittak.” „Ha nagyon sok vérzés volt, fahajtintúrát adtak,” „Akinek vérzése nagy volt, a kéksarkantyú virágot megszáritva, pálinkába itta.” „A kéksarkantyút, ami a búza között nő, megfőzik vízbe.” „Segesvári (posztó) kalapot megégettek, a hamut pálinkába tették, megitták.”

„Méhgyulladásakor fájdalom esetén vadpetrezselyem gyökeréből teát főztek, azt tették az alhasra.”

„Fehérfolyás ellen a vadpetrezselymet megfőzték, a beteg a hasa tájára borította. Jó a tökmagtea is fehérfolyás ellen férfinak, nőnek egyaránt.”

A vadpetrezselyem botanikailag teljesen bizonytalan fogalom, sok növény népi elnevezése bújhat meg mögötte, ezek közül talán a legközönségesebb a podagrafő (*Aegopodium podagraria*).

Egyik adatközlőnk így nyilatkozott nőgyógyászati bajának kezeléséről: „Miután férjhez mentem, három-négy hónapig nem vót vérzésem, az arcom foltos lett, majd megjött egy húslé színű vérzés, tartott hét hónapig. Gondoltam, ha magától jött, elmegy magától, de nem múlt el. Személtlapára eleven szenet tettek, arra köménymagot, fölé álltam. Azon este elment fél tenyérnyi, valami hólyagok, tele vérrrel.”

Az említett kezelés a füstöléses népi gyógymód egyik példája, a betegség pedig minden valószínűség szerint üszögterhesség (*mola hydatisosa*) lehetett, ami elég veszélyes. Nagy bátorság ennyi kezeléssel beérni, s talán szerencséje is volt a betegnek.

„Nyavalyarontás”

„A nyavalyarontást szívbjának is mondják. Vizes ruhát tettek a szívére, a szájába vizet eresztettek, s súrolták.”

Egyik adatközlőnk személyes tapasztalata alapján furcsa kezelési módról számolt be: „Kicsi leánka voltam, Ozsváth Károly nagyapja ment, kiátotta: – Ég az erdő! – Megijedtem, azt mondják, túrtam a habot. Palackférget megégettek, megitták velem vízben. Helyrejttem, többet nem állott elé.”

Orbánc

A havadiak kétféle változatát különböztették meg: a közönséges orbáncot és a folyó orbáncot. (Mint ahogy valójában ismeretes is az erysipelas és az erysipelas migrans.) A kezelése azonban csak külsőleges volt.

„Kereklapit tettünk rá, annak a fonákját. Én használtam, kiszívja.” „Fehér fuszulykát megpergelve, annak a lisztjét tették rá.” „Kecskerágó termését megszáritották, lisztté törték, az orbáncra tették. Szűjfűvet szintén.”

Másik adatközlőnk a kecskerágó lisztjét a folyó orbáncra tudja. Az orbáncnak erre a változatára szivarhamut tettek.

Orrvérzés

Az orrvérzés (*Epistaxis*) elállítására érdekes módszert találtunk: „Ha férfinak folyik az orra vére, edénybe vizet kell tenni, a nemiszervét tegye belé.” „Ha nőnek folyik az orra vére, a kicsi ujját le kell szorítani cérnával erősen.”

Pokolvar

Adatközlőink egységesen azt állítják, hogy szederjes színű kelés. Nevezik még kékpokolvarnak, körömméregnek vagy vérkelésnek. Egyesek úgy tudják: „Erősen fáj az ilyen beteg feje, nem tud magán segíteni.”

Tettek rá tejszínes tészta, bojtortánlapit fonácul, de legáltalánosabb kezelési mód a ráolvasás volt: „Pénzzel karisztolták, mondtak valamit lassan magukban. Azt mondták az öregasszonyok, nem szabad senkit megtanítani reá.” „Perzsi Klára néni ráolvasott, ke-rekítette pénzzel.”

Másik adatközlőnk szerint: „Például a lábra lesz egy nagy kelés, egy daganat, azt mondják: Pokolvar lett a lábára, avagy az ujjá meg kezd kelni, kékül, megszederjesedik, azt mondják: Pokolvar lett az ujjára. Elmentek egy asszonyhoz, aki értett a pokolvar leolvasásához a küszöbön. Volt egy régi-régi ezüstpénze vagy rézpénz, ami ki tudja, hogy hány esztendeje hogy lejárt, s avval a pénzzel kezdte kerekíteni. Nem tudom, hogy mit mondott.”

Szomszédasszonya így mondja: „Csizmadi Klári, az tudta erősen leolvasni a pokolvarokat. Úgy mondta: Pokolvar, pokolvar, gyűlj össze, gyűlj össze! Közben mind kavart.”

Átkozódtak is: „A pokolvar egyen meg!”

A lépfene (anthrax) állatról emberre terjedő fertőző betegség, amelynek egyik lehet a bőranthrax vagy pokolvar. Ez tényleg vöröses tartalmú, de feketén elpörkösödő, fájdalmatlan hólyagot képez a bőrön. Innen az elnevezése is, mert fekete, mint a pokol a népi elképzelésben. Körülötte igen sokszor nagy kiterjedésű vizenyő támad. Főleg lépfenében elhunyt állatok bőrével foglalkozók betegsége. Érdekes, hogy összetévesztik a pokolvarrt egyéb kelésekkel és panariciumokkal. Senki sem említette lépfenének, nem is tudják, hogy azonos azzal.

Rándulás, ficam, törés

A rándult, ficamodott végtagot „megkenték”, „megtapogatták” a hozzáértők, majd ecetes búzakorpát tettek rá és pihentették.

Jellegzetes izomrándulás a „hátpecsénye-leesés”. Ilyenkor a beteget hasra fektették, és sarkától kezdve fel a válláig megmasszírozták, „felszedték a hátpecsényéjét”. Egyik adatközlőnk úgy tudja, hogy utána ecetes-vizes ruhát tettek a betegre, mások erről nem tettek említést.

Olyan adatot is találtunk, hogy ezt a „fölszedést” meleg poharakkal végezték. „Poharat tettek fennebb-fennebb nagyanyáink.”

Egy idős néni így emlékezik: „Gyermekkoromba nénémékni jártak kártyázni. Egy embernek le volt esve a hátpecsényéje. Leterítettek a földre egy nagy pokrócot, az reafeküdt, aszongya: no gyere, komám, egy kicsit nyomkodd meg a hátamat. Osztán helyrejött.”

„Csonttörést rögzítették deszka közé, lapockába tették.”

A nyílt törések kezeléséről érdekes módszert hallottunk: „Kutyafejet törtek porrá, megszitálták, rászórták a nyílt törésre, azután lapockába szorították. Tehén szarva ha kitörött, akkor is kutyafejliszttel behintették, szorosan visszanyomták, hogy forrjon vissza. Vissza is forrt, ha hamar csinálták.

– Honnan volt a kutyafej?

– Megismerték a földbe, hogy melyik a kutyafej csontja. Volt akinek mindig volt zacskóban ilyen liszt, ha kell hirtelen, hát legyen.”

Reuma

„Reuma ellen jó szénamurvafozet fürdőnek.”

Régi néphit, hogy a csalán a reumára jó hatással van. „A sógornőmnek fájtak a karjai, megállapították, hogy idegreumája van, s három-négy versen beverte a frissen nőtt csihánnal, felomózott, tiszta hólyag lett az egész, hogy kétségbe volt esve, annyira fájt, de a reumát kiúzta. Az öcsémnek pedig a dereka fájt, ő is hallotta ezt a kezelési módot. Megrakta az ágyát este csihánnal, s a csurdé bőrivel reáfeküdt. Jól megdolgozta magát, hát ordított valósággal. A feleségit felkergette a felső szobába, hogy ne hallja a szenvedésit. Ordított, káromkodott, annyira fájt, de kimaradt a fájás a derekából. Nem tudom, mi lett, de nemrég beszéltem öcsémmel, aki azt a kezelést megcsinálta, és mondta, hogy végtelen fájdalmas volt, de muszáj, hogy megcsináljam én is, mert érzem, hogy megint jelentkezik nekem ez a fájás. Két évig nem is jelentkezett neki, amikor megcsinálta.”

Reumás bántalmaknál bőrvörösítő borogatáshoz használják a vénasszonylapi (Mentha aquatica).

„Egy korondi asszony ajánlotta, hogy gyűjtsek földi gelesztákat, tegyem pohárba, azok összenyálkásítják egymást, azzal kenjem magam, az gyógyítja a hülést.”

Részegség

„Egy szelléraszony berúgott pálinkától, kigyulladt a torka. Apám forralt tejet itatott vele hidegen, az leoltotta.” „Egyik bátyám berúgott az erős pálinkától. Jött a lang a torkából. Hívták Rebi nénit. Hozatott be lószart, belécsavarta a levit a szájába. Kezdtet rókázni, attól helyrejött, mert kitakarodott a pálinka.”

Rühösség

„Kékköves zsírral bekenni, aztán fűrösztés.” „Sós káposztalébe tettem egy fuszulykaszemnyi kékkövet, kétszer lemostam. Én ettől kigyógyultam.” „A szőlő csermejét összeszedni, megégetni, a hamuból lúgot csinálni, abból háromszor lemosni. Attól elmúlt.” „Régebben, ha valaki rühös lett, a csermejt megégették, a hamujával bedörzsölték a rühös részeket.” Az adatközlő szerint ez nemigen használt.

„Az édesgyökeret megfőzik tejbe, avval bekenik a testet, utána meg kell fürödni.” Lósóskagyökérből is készült gyógyír a rühösség ellen.

Sárgaság

Okait nem ismerték, azt tartották, hogy csömörből lehet megkapni. Gyógyítására népi színanalógiás módokat alkalmaztak (sárgaságot sárga színnel gyógyítottak). „Méhviaszból poharat gyúrtak, abból itták a vizet.” „Viaszpohárba aranygyűrűt tettek, abból kellett igyák a vizet.”

„Sárgaságot ruhatetűvel gyógyítottak. Ruhatetűt feloldottak fehér borban, megitták. Három nap alatt meggyógyult.”

Mostanában a hepatitiseselek korán, már az első tünetekre jelentkeznek az orvosnál, tehát általában még a besárgulás előtt, így idejében el tudjuk különíteni őket a szakkezelésre. A környezetükben lévők rendszerint jelentkeznek orvosi ellenőrzésre, vizeletvizsgálatra.

Sebek

„Ha az aratóban valaki sallóval felvágta a kezit, rávizeltek a földre vagy porra, és azt a sarat nyomták rá a sebre. Az elállítja a vérzést.”

Ez általános népi sebkezelési mód volt. Adatközlőink egységesen nyilatkoznak is róla. Egyikük még megjegyezte: „Ma meghalna, aki megpróbálná.”

„Mezei vadrózsa szárát megtörni, megfőzni teának, avval langyosan megvontatni a sebet tallószűrásra.” A vadrózsa virágját megszáritani, összetörni, megszitálni, a vontott sebre rászórni. Az helyrehozta, megszépítette.”

A csipkerózsa, gyepürózsa (Rosa canina) ilyen felhasználásával máshol nem találkoztunk. Az orvostudomány ismeri a Mel rosatumot, ami rózsaszíromból készül mézzel és a szájüreg gombásodásának, valamint a szájfekélynek (afta) kiváló gyógyszere. Nem lehetetlen, hogy a népi megfigyelés ebben az esetben is egy hasznos, olcsó, könnyen hozzáférhető gyógyszert ismert fel.

Régebben a vágott sebre tettek ecetet, konyhasót, falról kapart meszet, sőt pókhálót is.

„Sándor bátyám fejszével vágta el a lábát. Az istállóból pókhálót vett, megtömték vele a vágást.” „Szűrt sebet szoktak kamillába áztatni.” „Timsót kályhán megégettek, megtörték, megszitálták, azt tették a sebre, de kiütésekre is használták, az összehúzta, szárította.”

Legáltalánosabban „földlélegzőt” szoktak az ilyen sebre tenni. Kiássák, szétbontják, a belseje fehér, szitászzerű szövete van, amit nagy fátyollá lehet nyújtani, s úgy tették a sebre. A lakosság tudta, hogy ez a növény Vásároson, a Dósa-temetőben található; onnan szokták ásni, ha szükség van rá.

Úgy látszik, nem teljesen veszélytelen, mert többen is megemlítették, hogy Bodoni János (ma is él, ötvenhét éves) annak a nyomoréka, mert az anyja földlélegzővel kezelte, de mivel hamar összehúzta a sebet, az elmérgesedett.

Tettek még a sebre útilaput is, ám adatközlőnk úgy tudja, hogy ez nem mindenkinek használ.

Mellbimbó-berepedésre – adatközlőnk szerint – „birsalmagot kell megszáritani, megtörni, avval a liszttel kell meghinteni”. A birsalmag hatékonyságáról nem tudunk, pedig a népi gyógyászatban gyakran szerepel hasonló célú kezelésekre. Berde Károly és Pápai Páriz Ferenc is többször ajánlja mind a birsalmát, mind annak magvát. Vajon nem innen került be a nép körébe? Vagy Pápai Ferenc is a népi gyakorlatból merítette adatát?

Patikai szerként előbbi adatközlőnk szőlőzsírt ajánl sebkezelésre.

Ha tövist vagy szálkát kivettek, az utána maradó nyílást fűlsárral zárták le: „Vájd ki a füled sárját, tedd a lyukra, hogy ne menjen bele a por.”

Amikor a kislány fülcimpáját kifűrták, hogy fulbevalót fogjanak bele, megszáradt éhnyállal kenték be a helyét. Így kezeltek más sebeket is.

„Vakütésre avas hájat vagy piócat tettek.” „Én azt mondtam, reám sohase teszik a piócat, de biza tették. A homlokomon volt egy vakütés, arra tette Ciliné a két vérszipót. Az kiszitta. Azután én is vettem egyszer öt májusi vérszipót, mert a májusi vérszipó a legjobb; üvegbe tettem, ronggyal lekötöttem, elmentek.”

Ma a sebekkel, még a legkisebbekkel is, orvoshoz fordulnak a havadiak, akitől szakszerű kezelésben részesülnek. Tetanusz elleni oltást is kapnak.

Semereg

Állatról emberre, emberről emberre vagy állatra terjedő gombás bőrbetegség (Trichofítia). Ebsemeregnek is mondták Havadon. Elég gyakori lehetett, mert sokféle gyógymódjáról számolnak be a havadiak.

„Nyírfaágat tűzbe mártottak, a leve kicsepegett, azt rákenik.” „Istálló hídlása alól megért trágyát, amely olyan, mint a tejföl vagy mint a vaj, azt kell venni, avval megkenni, s nyírágseprő hamujával behinteni.” „Semeregre lószart tettek.” „Semeregre kékkövet

főzni zsírba, avval behinteni.” „Semeregre választóvizet.” „Nekem volt semereg az arcomon, békenték téfőllel, a macskával lenyalatták.” „Az ebsemereget borsos zsírral megkenték, a macskával lenyalatták.” „A semereget úton keresetlenül talált üveg- vagy vas-tárggyal megkeresztették.”

Az utolsó előtti két kezelési mód a betegség állatra való áthárításának misztikumához fűződik, a legutolsó pedig szintén naiv babonás eljárás.

Súly

A nép a lábszárfekélyt (ulcuscrusis) nevezi sülynek.

„Burjánlapikat borogattak rá. (Adatközlőnk nem tudja, milyet.) Ha megütötte, ki-pattant, sok fekete vér elfolyt, a beteg megkönnyebbült.”

Szájbetegségek

a) Falat (afta)

„Ha valakinek falat lett a nyelvére, megnyalta a ház falát, s mondta: nőjön a papné s...ire. Vagy: falat lett a nyelvemre, ragadjon a papné s...ire.” „A szájon belül ki volt csattanva, megkentük timsóval, elmúlt.”

b) Zabola (angolus infectiosus oris)

„Ha valakinek zabolája lett, éhnyállal megnyalt hajfonattal kellett megsúrolni.”

Ugyanabból a családból két adatközlő, anya és leánya, a zabola népies kezelésének több módját ismeri: „A fakanalat füttön megmelegítették, avval megérintették, vagy meleg puliszkát tettek rá. Máskor macskafarkával megsúrolták, vagy haját két ágba fontak, s lefekvéskor a beteg szája széléhez tették, hogy a nyálat fogja fel. Úgy is szokták, hogy a zabolát kékkővel megérintik.”

„A zabolát az inge ajjával, a szegivel háromszor befelé meg kell súrolni.”

Más adatközlőnk szerint a zabolát meg kell súrolni posztókalap szegőjével.

Szembetegségek

E címszó alatt csoportosítottuk a szembántalmakkal kapcsolatos különféle népi gyógymódokat. Tehát itt tárgyaljuk a) a különböző „szemfájásokat”, b) a szemcn keletkezett „árpát”, c) az idegen test eltávolítását a szemből, d) a hályogot a szemben.

a) A szemfájás megelőzésére „arany fülbevalót tettek a gyermek fülébe. Ezt anyámtól hallottam.”

„Fájós szemet éhnyállal szoktak kenni, mert az gyógyít.

Általános szokás volt szemgyulladás és egyéb szembetegségek ellen anyatejet cseppenteni a szembe: „Fájós szembe csicstejet.” „Ha gaz megy a szembe s nem tudták kivenni, csicstejet fejtek, avval bépiccolták, az kiszedi.”

Ha valakinek begyulladt a szeme, egy rothadt almát kétfelé vágtak, megcukrozták, s azt tették a szemre. Ezt a kezelést ajánlja Pápai Páriz Ferenc is.

„Szemfájástól a Pap kútja viziből tettek a szemre, avval borogatták. Ez a kút Nagyrétben volt, ma már nincs meg.”

„Valakinek fáj a szeme, megütötte a búzagalász. Már az orvosok is lemondtak róla. Egy román asszony mondta neki, hogy fokhagymát pucoljon meg, vágja ki a közepét, tegyen bele mézet, abból csepegtessen a szemébe mindennap. Attól helyrejt.”

„A csipás szemet meleg pisivel mosogatták.”

„Vérmes szemet kékkővel kell megérinteni, az meggyógyítja.”

Mivel a havadi nép gyümölcs- és szőlőtermesztő volt, kékkő, rézgalic mindig akadt a háznál és felhasználhatták gyógyszerként. Az orvostudomány is ajánlja kötőhártya-gyulladás kezelésére, a kötőhártya edzésére stb.

Patikai szer átvétele az alábbi: „Szemgyulladásra semmivizet.” (A semmivíz vagy szem-semmi 1%-os borsavoldat.)

b) A *szemárpa* kezelése Havadon is a népi gyógyászati analógia elve szerint történt és történik néha még ma is: sarlóval „learatják”. A szem előtt arató mozdulatokat végeznek, s közben ráolvasnak varázsversikével. A módszer lényegében azonos a más vidékeken gyakorolttal, de Havadon is van némi eltérés adatközlőnként a „learatás” módjában és a versike szövegében. Íme két példa:

*„Árpa, árpa,
learatlak,
kévébe kötlek,
kalongyába raklak,
kicsépellek,
zsákba raklak,
malomba viszlek,
megőröllek,
hazaviszlek,
megszitállak,
megdagasztlak,
kemencébe teszlek,
megsütlek,
megeszlek.”*

Az arató mozdulatok és a vers elmondása után a sarló fokával megkeresztezik, keresztszerűen megnyomkodják az árpát.

„Amikor az árpát learatják, sállóval dolgoznak, közben mondják:

*Árpa, árpa!
Én téged learatlak,
kévébe kötlek,
hazaviszlek,
kicsépellek,
zsákba teszlek,
a malomba viszlek,
megőröllek,
hazaviszlek,
megszitállak,
megdagasztlak,
disznyó s...ibe
verlek.*

Úgy elmúlik. Meg kell nyomogassa az árpát a sálló fokával. Molnár Mihályné olvasott le sok ilyen árpát.”

Más szerint, miközben az árpát az előbb említett módon aratták, „a lisztesláda fedelit háromszor egymás után felemelték és lecsattintották. Akinek árpa volt a szemén, nyitva kellett hagyja a szemit, ha csattan a fedél, ne hunyódjon le, hanem legyen kinyitva.”

c) *Idegen test eltávolítása a szemből.* Aratáskor, csépléskor elég gyakran megtörtént, hogy kalászdarabka esett a szembe. Ezt úgy távolították el, hogy egy poharat csordultig töltöttek vízzel, abba belepislogott a beteg. Ha nem használt, „Szerdi Róza néni kifordította a szemet (a szemhéjat), és a nyelvvel kivette, kifejte a szemből a kalászt.”

Szokták még idegen test eltávolítására a következő kezelést is alkalmazni: „Ha valami beesett a szembe, tojásfehérjébe timsót kevertek, ezt kézzel ráborították.”

d) *Hályog a szemén.* A nép nem tesz különbséget szürke és zöld hályog között. Így nevezi a különböző egyéb látási zavarokat is, például a homályt a pupillán. „Homályt lát a szemem” – szokták mondani Havadon.

„Almát tettek reá, azt hiszem, rothadt almát.” „Hályogra rothadt almát hallottam cukorral.” „Ha hályog volt a szemén, cukorport fújtak bele. Nem mindig használt, mert hályog is nemcsak egyféle van.” „Szemhályogra száraz kutyaszar. Az kihatja, úgy tudom.” „Tehenek tudom, hogy hályog volt a szemén, üveget megtörtek, fátolszítával megszítetták, azt csövel bele kellett fújni a szembe. Az üveggör kivágja a hályogot.”

Szümölcs (Cerucca)

Havadon szümölcsnek vagy szümöcsnek nevezik. Többféle kezelési módja ismert, nagyrészt placébós, szuggesztív alapon.

„Erős sós vízbe kiáztattuk gyökerestől. Én egy korondi cserépedényestől tanultam még rég.” „Csiga nyálával megkenni, körömmel keresztet vágni bele.” Lófarokszőrrel elkötik.” „Szümöcsöt lószarral kenték.”

Sokan úgy tudják, hogy ha menstruációs vérrel kenik, az elmulasztja. Van aki úgy tudja, hogy „visszafelé kell megkenni”.

Ez a kezelés állítólag állatok is használt: „A tehének a tőgyin lett egy szümöcs. Kértem Mihály Lajos bát, ő értett az állatok gyógyításához, hogy adjon reá valamit. Azt mondta, ez székfösümölcs, menjek ehhez és ehhez (megmondta a nevet, ma is él, nyolcvankét éves), ő megmondja, mit kell csinálni. Nem akarta megmondani, osztán mégiscsak megmondta: amikor reám jön a bajom, törüljem ki, kenjem reá. Úgy csináltam, három napra lehült.”

„Szümöcsöt majorságzúza bőrével megkenték, aztán a csepegés alá elásták. Úgy tartották: mire elrothad az a bőr, a szümölcs is elmúlik.” „Szümölcs ellen szoktak fehér fűszulykát is elásni a csepegés alá.” „Volt szümölcs a kezemen. Vágtam kilenc szalmabogot, hevítéskor a kemencébe dobtam, mondtam: akkor legyen a kezemen szümölcs, amikor én ezeket a bogokat kiszedem.”

Szent Antal tüze

A Szent Antal tüze nevű betegség nem takar egységes fogalmat. Erysipelas rosacea vagy anyarozs fogyasztása miatt kialakult ergotizmus is lehet a név mögött. E betegségtől – úgy tudják – az arc megpirosodik. Egyik adatközlőnk így írja le: „Egy asszont hallottam itt Havadon, piros lett az egyik orcája, mint a piros, piros tűz. Az egész orcája ilyen lett. Hát az ment az úton, s azt kérdi tőle édes: – Ó, te Lidi, véled mi lött? – Hát, te Zsuzsika, kihánt a Szent Antal tüze.”

„Úgy kezelték, hogy megkenték a pirosságot tejszínnel, majd céklalapít vagy piroskáposztalapít ragasztottak rá.” Népi színanalógiás gyógymód.

„Volt, akire ráolvastak.”

Szeplő

E címszó alá soroltuk a szeplő elleni gyógymódok mellett azokat a kezelési eljárásokat is, amelyek a bőr tisztaságát, szépségét vannak hivatva biztosítani.

„Szeplő ellen pisivel vagy tejjel mosdanak.” „Szeplő ellen: Gergely bácsinak volt lova, annak tejével kenték be.” „Szeplőre kecsketej vagy pisi. Tudok olyant, aki használta, de a szeplő nem múlt el.” „Szeplő: gyapjúmosáskor abban a mocskos vízben mosdani.” „Pisivel mosdani, puhítja a bőrt, nem fogja úgy a nap. Ha a kéz kicserepesedett, akkor is.” „Pisivel mosakodtak, hogy finomuljon a bőr, kezüket, arcukat mosták.” „Tejbe főztek burjánokat: rezeda, biszjok, gyöngyvirág virágját megszáritva, avval megsúrolták a nyakukat, arcukat, hogy fehér legyen s puha legyen, s a nap se fogja úgy.”

„Hogy szép fehér legyen a bőre, március első napján úgy kell kimenni az ajtón, hogy a feneke legyen kifele, azt fogja a márciusi szél, ne az arcát.” „Március elsején faral kell kijönni a házból, akkor nem fogja a szél s a nap.”

Szív- és érbetegségek

Szívbetegségekre különböző gyógynövényekből készítettek teákat.

„Szívszorulástól (Angina pectoris?) hideg vizes ruhát a szívtájra, hideg vizet inni.”

„Bánfimag bogyó jó a szívfájásra. Egy szemet elpattintva, rá egy liter vizet, arról ivott a beteg.” „Szívbetegség ellen: bánfimag. Akkora, mint az ujjam begye. Kétfelét patintották, beletették egy pohár vízbe, arról kell inni a vizet. A bánfimag ott terem, ahol a narancs. Cigány árulta, kiáltotta: Rongyot, szalagot, szert, szegfűt, bánfimagot, tüt, kicsit, nagyot!”

A Havadon bánfimagnak nevezett bogyó (régebb bálfi-, balfü- vagy balfőmag) azonos a babérbogyóval (Baca lauri), csak a nép átkeresztelte, hogy számára érthetőbb legyen. A babérbogyó illó- és zsíros olajat, keményítőt, cukrot tartalmaz. A gyógyszeripar csúsz elleni kenőcsöket, bedörzsölő szereket készít belőle. Valószínű illatáért volt kedvelt népi gyógyszer. Tudomásunk szerint szíverősítő hatása nincs.

„Magos vérnyomás ellen kökényt, mentát, egérfarkúfüvet összefőznek teának.” „Vérnyomás ellen: fehérpaszulyhüvely-tea, csombortea, tárkonytea, galagonyatea.” „Fehérkukoricacsusza-hamuból teát főzni, azt inni.” „A fekete ribizli levele teának. Az is jó magas vérnyomás és érlemzesedés ellen.” „Ez a hecserli, az is jó magas vérnyomás, érlemzesedés ellen. Teának isszuk, inkább megáztassuk. A Dolgozó Nőből olvastuk, hogy sokat veszít, ha főzik.”

Említsük meg még a galagonyatea nyugtató, szíverősítő és görcsoldó hatását a koszorúérbántalmakban. Használják szívidegesség, magas vérnyomás, érlemzesedés ellen is. Káros hatása nincs.

Torokfájás, torokgyík

A torokfájás eléggé elterjedt betegség, hiszen egyszerű hülésre is gyakran garat-hurut vagy mandulagyulladás lép fel, ami torokfájással járt. Ugyanakkor rettegett betegség is volt, mivel Havadon többször forogt elő torokgyíkjárvány (diftéria), amely elég sok halálos áldozatot követelt. A torokgyíkot a havadiak – múlt századbéli elavult kifejezéssel – toroklobnak nevezték.

„Torokfájásra borzavirágot. Megfőzték teának, abból gargarizált, de ivott is belőle a beteg. Nagyon jó, nekem most is van a hijuban egy fazékkal.” „Használtak még kékingingóteát és lósóskamagteát is.” „Torokfájáskor szoktak még petróleumot nyeletni a beteggel, kockacukorra csepegtetve.”

Tettek még torokfájáskor a nyakra hideg vizes ruhát, meleg mosogatórongyot és sótlan puliszkát melegen. Adatközlőnk így emlékezik: „Sótlan puliszkát főztek, azt tették a beteg torkára. Ha a fogától kicsit megdagadt, má megijedtek, hogy valami afféle, rög-

tön sótlan puliszkát kellett főzni rea. Régebb – tizenhárom-tizennégy éves lehettem – úgy hitták: toroklob. Ha valaki megkapta, má pakolt is vele.”

Tüdőbetegségek

a) Tüdőgyulladás

Reszelt vörös vagy fehér hagyma leveléből itattak a beteggel egy-egy pálinkásposhárnyit magára vagy cukorral. „Itattak még gyöngyvirágteát.”

„Tettek a beteg hátára vérszipót. Amikor a vérszipó leesett, vagy levették, a helyére tettek ponkhálót, hogy ne vérezzen tovább. Apámnak is úgy csinálták.”

b) Tüdőbaj

Ezt nevezték szárazbetegségnek, tüdővésznek, hektikának, utóbb pedig tébécének.

„Szárazbetegségben köhögés ellen fenyőhajtást megfőztek szirupnak mézzel.” „Szárazbetegségben szádogfavirág-, tüdőfű-, főförmentateát ittak.” „Tüdőbajban édesgyökér- és vadbaltacinvirágot megfőzni vízben, reggelenként egy pálinkásposhárnyal kellett inni. Szárazbetegségnek hitták, az én néném meggyógyult tőle.” „Aranygyűrűről vizet inni, azt hallottam, tüdőbaj ellen az használ. Betették a gyűrűt a vízbe, arról itták a vizet. Mária néném csinálta.”

Csupán érdekességként említjük meg egy idős adatközlő következő gyermekkori emlékét: jól illusztrálja ez azt a tényt, hogy a múltban a gyógyíthatatlan betegség valószínűleg vonzotta – nemcsak a babonát, de a mendemondát is.

„Az öreg tanító mondta, amikor iskolások voltunk: Volt egy asszony, aki szárazbetegségben volt. Az orvosok lemondtak róla. Valaki mondta neki, igyék káposztalevet. Attól meggyógyult, szép pirosposzgás lett. Mikor a káposztáskádat kimosták, akkor látták, hogy egy kígyó bele van dögölve. Attól lett jobban, hogy arról itta a levet. Visszament az orvoshoz, az mérget adott neki. Felbontották, hogy tanuljanak rajta. Új tüdeje volt növe. – Osztán nem tudom.”

Balásy Dénes

1901 Udvarhely megyei kuruzslószeretek és gyógyítási babonák. Ethn. XII. 33–36.

Batiz Etelka Mercedes

1978 Adalékok Kovászna megye népgyógyászatának megismeréséhez. (Kéziratban a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézetben)

Faragó Ferenc

1944 Kide egészségügyi helyzete. Kolozsvár

Feszt Tibor–Kerekes Medárd

1976 Az érlemeszesedés hatása és leküzdése. Kolozsvár

Kolumbár Samu

1895 Adatok az udvarhelyi néphíthez. Ethn. VI. 298–301.

Rápolti Jenő–Romvári Vilmos

1944 Gyógyító növények. Bp.

Spielmann József

1976 A közjó szolgálatában. Bukarest

Vajkai Aurél

1943 Népi orvoslás Borsa megyében. Kolozsvár

EGY KERTÉSZCSALÁD ÉLETE ÉS GAZDÁLKODÁSA SZILÁGYNAGYFALUBAN A 20. SZÁZAD DEREKÁN

Régóta dédelgetett vágyam, hogy megírjam KABAI SÁNDOR, az első világháborúban harcoló és Isonzónál megsebesült, rokkantan hazatérő, majd a *bolgárrendszerű kertészet* Felső-Berettyó menti meghonosítójának küzdelmes, megpróbáltatásokkal terhes, de sikerekben is gazdag élettörténetét. Kabai Sándor életpályája, kertészeti sikerei, emberi magatartása, a faluközösséghez való viszonyulása ma is példaértékű.

Kertészeti tevékenységéről, életének alakulásáról naplót vezetett. Naplói azonban halála után elkallódtak. Gyermekei, rokonai nem ismerték fel idejében feljegyzéseinek igazi értékét, jelentőségét. E sorok írója a 70-es évek elején a naplókba még belelapozhatott, de feldolgozásukra abban az időben nem kerülhetett sor.

A négy elemi osztályt végzett parasztember gondosan, aprólékosan és szakszerűen vezetett feljegyzései – kiadásairól, bevételeiről, a kertészeti munkák időrendi sorrendjéről, a napszamosok bérezéséről, az árak alakulásáról, életének fontosabb mozzanatairól – azóta is csodálattal töltenek el.

Kabai Sándor életútját, szeretett foglalkozását, a kertészetet így csak epizódok, történetek, szóbeli visszaemlékezések alapján lehetett rekonstruálni, értelmezni. Így is igen értékes és tanulságos következtetésekhez juthatunk. Többek között sikerült tisztázni a paraszti-kisüzemi gazdaság létrejöttét, belső szerkezetét, kapcsolatait más termelési egységekkel, alkalmazkodását az egyre változó gazdasági és történelmi környezethez.

1. A család származása, Szilágynagyfaluban történő letelepedése

A Kabai család a szilágysági Krasznáról származik. Elképzelhető azonban, hogy nem tősgyökeres krasznaiak, hanem a 18. század első felében lezajlott nagy népmozgások idején kerülhettek a Szilágyságba, az Alföld (Hajdúság) tájáról. Fenti állításunkat látszik bizonyítani a család ősi neve, a KABA, mely ma helység Hajdú-Bihar megyében, Hajdúszoboszlótól délnyugatra. A személynévként is alkalmazott Kaba egy ragadozó madár (kabasólyom) nevéből keletkezett. Helységnévként 1365-ben fordul elő a forrásokban (Kiss 1988. I. 665.), személynévként pedig 1479-ben (Kázmér 1993. 525.). A fentieket a család legfiatalabb tagja, Kabai János is megerősítette.

Mielőtt a család élettörténetét végigkövetnénk, ismerkedjünk meg a 19. század végi Kraszna gazdasági és társadalmi viszonyaival; mi adta az indítékot ahhoz, hogy a család a települést elhagyja és máshol keressen megélhetést.

Kraszna múlt század végi gazdasági, társadalmi helyzete nem sokban különbözött a szilágysági falvakétól. A jobbágyfelszabadítás a falu szegényebb néprétegei közül csupán az úrbéres zselléreket juttatta némi földhöz. Agrártársadalmának legnépesebb rétegét a birtok nélküli szegényparasztság tette ki. Létvizonyait a mezőgazdaságban fellépő válságok, a természeti csapások (aszály, esős évek, a szőlőkultúra tönkremenése), a kolera közvetlenül érintették. Az elszegényedést tovább fokozta a legelőjog elvesztése, mely a

szegény sorsú népek állatállományának megcsappanásához vezetett (Egyed 1981. 231.). Emiatt az élelmet és a ruházatot is vásárolnia kellett. Hogy a szükséges mindennapi falatot beszerezhesse, nem ritkán földjét kellett elpredálnia, sokszor potom áron. A földjétől ekképp „megszabadult” szegény parasztság számbelileg növelte az amúgy is népes földnélküliek rétegét. Ebből, a meglehetősen leszorult rétegből származnak a Kabaiak. Nem véletlenül mondta Kabai Mózes hitvestársa, amikor úgy döntöttek, hogy véglegesen letelepülnek a szomszédos Nagyfaluban: „Kenyérléküli szegény emberek vagyunk”.

KABAI MÓZES volt Kabai Sándor édesapja, aki 1868-ban látta meg a napvilágot Krasznán. Élete küzdelmekkel, nélkülözésekkel tele. Ebből a gyötrelmes életből mintegy negyven évet töltött Krasznán. Többször próbáltak szerencsét, elsősorban Nagyfaluban és Bagoson, de mindig visszatértek Krasznára. Felesége mindig mondta: „Hajja Mózsi, menjünk Nagyfaluba, legalább ott könnyebb lesz”. Végül – pontosan nem tudjuk – 1900 körül véglegesen határoznak a Nagyfaluba történő költözésük felől. Letelepedésük hozzávetőleges időpontját jelzi, hogy hasonló nevű fiuk gyermeke már itt, Nagyfaluban születik 1905-ben.

Nagyfaluban, ahová a család véglegesen letelepült, a megélhetés jobbnak ígérkezett, mint amilyen Krasznán volt. Több mint 9000 kat. h. területtel rendelkezett, melynek nagy része a két földbirtokos (Bánffy János és Bánffy Róza), valamint K. Nagy Ferenc, Csernátoni János és özv. Kovács Lászlóné középirtokosok között oszlott meg. Ezek együttesen 6200 kat. h. szántóval és erdővel rendelkeztek. A fennmaradó terület a kisbirtokosok kezelésében volt.

A szegény parasztság tette ki a falu paraszttársadalmának több mint 1/3-át, a birtok nélküli parasztság (cselédek, napszámosok) pedig a gazdaságok 14%-át (Major 1972, 117.).

Ha a századforduló táján közzétett statisztikát vesszük szemügyre, meglepődve tapasztaljuk, hogy igen magas a két földbirtokosnál munkát vállaló cselédek száma. Nem hiába írja NAGY Olga néprajztudós: „A parasztság föld nélküli vagy félproletár rétegei sohasem tudtak a maguk gazdái lenni, saját földjükön megélni, hanem más földjén kényszerültek dolgozni” (Nagy 1989. 238.). Az 1900-as évek elején a birtok nélküli vagy kevés földdel rendelkezők jó része a Bánffy uradalomban kapott munkát, megélhetést. Kabai Mózes népes családjával együtt (négy fiú Sándor, Ferenc, Mózes, András, lánya, Ágnes) szintén a Bánffy uradalomban keres munkát. A visszaemlékezések szerint a nagyfalusi báró már korábbról ismerhette Kabai Mózes mint dolgozó, megbízható, tapasztalt gazdát. Így szívesen és örömmel szerződtette le *kommenciós uradalmi cselédnek*. (Abban az időben elterjedt szokás volt, hogy az uradalmakban kommenció, megegyezés alapján fogadták fel a cselédeket, s a ledolgozott munkáért természetbeni és pénzjuttatást kaptak.) Arra már nem emlékeznek, hogy a báró és Kabai Mózes között létrejött egyezés pontosan mit tartalmazott. Egyik veje, Fazakas Márton szerint 1 fejtöshén, sok gabona(?), egy malacoscoca és félhold máléföld volt az évi járandóság. Ezenkívül a kommenció megfelelő ruházatot is biztosított. A család az uradalom belsőségén elhelyezkedő cselédlakásban kapott otthont.

Az uradalom által nyújtott munka anyagilag bizonyos stabilitást biztosított a családnak számára. Munkájuk a föld megművelése, a termények betakarítása, valamint az igásállatok etetése, gondozása volt. Kabai tehát nem a *kivándorlást*, hanem a Nagyfaluban való letelepedést, az itteni meggyökeresedést, munkálkodást választotta. Idővel fiai is megnősültek, egyedüli lánya, Bözsi is itt ment férjhez Bréda Lászlóhoz. A családfő 1936-ban halt meg, 67 éves korában.

Kabai Mózes legidősebb fia Sándor volt, aki 1892-ben született Krasznán. Ma is élő gyermekei sokat meséltek apjukról, de a mégoly részletes életrajzi emlékezés sem idézhet fel minden apró mozzanatot. Életének fontosabb állomásait leghitelesebben, legmélyrehatóbban fiának, Jánosnak emlékei idézik fel.

Kabai Sándor a magyar parasztságnak ahhoz a nemzedékéhez tartozott, amely történelmi korszakváltások (első világháború, impériumváltás, második világháború, kommunista diktatúra) egész sorával találta magát szembe. Hosszú, küzdelmekkel tele élete igazi paraszti élet volt. Amikor családjával együtt Nagyfaluba érkezik, már felnőtt, 18 éves, családalapításra készülő ifjú. Nemsokára (1913-ban) SZABÓ ERZSÉBET (1894–1944) személyében választ magának hűséges és dolgos élettársat.

Az új környezetbe, számára addig ismeretlen faluközösségbe érkező Kabai Sándor paraszti éleslátással, jó alkalmazkodóképességgel kezdi itteni életének rögsnek ígérkező, de reményteljes formálását. Felesége révén, aki helybeli születésű, rövidesen sikerült a faluközösségbe beilleszkednie. (Itt meg kell jegyeznünk, hogy a nagyfalusi nép nem szívesen fogadta a más vidékről érkezőket és letelepedésre szándékozókat.)

Mindjárt nősülése után házhelyet (telket) vásárol a Kis utcában. Ekkor az utca templom felőli oldalán még nem voltak házak. A terület a Bánffy uradalomhoz tartozott, s alsó fele vizenyős, hasznavehetetlen volt. Felsőbb része azonban, mely a Berettyó ártéri teraszán feküdt, termékeny földjeivel alkalmasnak ígérkezett arra, hogy itt Kabai Sándor véglegesen letelepedhessen és házat építsen. A telket, melyen egy szalmásfedelű cselédház állott, a bárótól (Bánffy Alberttől) vásárolja. Ebben a cselédházban húzódik meg a család. A telekhez kert is tartozott.

Közvetlenül az első világháború kitörése előtt (1914) születik meg első gyermekük, Erzsébet. A gyermekáldásban aztán szünet áll be, ugyanis Sándort 1914 augusztusában kiviszik a frontra. A következő gyermeke, Berta 1917-ben születik, majd 1918-ban Ágnes lánya. Aztán 2–3 évenként születnek többi gyermekei: 1921-ben Sándor, 1923-ban Anna, 1926-ban Julcsa, 1928-ban Zsuzsa, 1931-ben Gyula, 1934-ben Bori, végül 1938-ban János. A tízgyermekes népes családból ma hat él, valamennyien Nagyfaluban.

2. Háború, sebesülés, hazatérés

Alighogy megszületik gyermeke, kitört az első világháború. Kabai Sándor már jócskán túl volt 20. életévén, amikor katonának besorozták, s azonnal a frontra, méghozzá az első vonalba került. Ágnes nevű, ma is élő lánya szerint apja az olasz fronton, Isonzónál sebesült meg. Golyó érte bal karját. Emiatt több időt töltött a kórházban, de hogy hol, arról nem tudnak gyermekei. A velük folytatott beszélgetések során Trencsén-Teplic került gyakran szóba, de nem tudják, hogy kerülhetett ide, ebbe az ország északnyugati részén fekvő fürdővároskába.

Úgy tűnik, hogy Kabai Sándor nem szívesen beszélt frontélményeiről, vagy ha beszélt is, gyermekei már nem emlékeznek ezekre. „Kétségtelen – írja MOHAI Tamás – hogy a világháború névtelen közkatonáinak emberi tapasztalatai és megrendítő élményei ma sem ismerhetők meg jobban máshonnan, mint a résztvevőktől maguktól”. (Mohay 1994. 42.)

Mintegy két évet tölthetett távol a családjától. 1916 májusában jött haza rokkantan. „Az a paraszti tömeg, mely a frontokról és a táborokból hazatért, már nem a korábbi életét folytatta, hanem magával hozott terhei alatt próbált újat kezdeni (Mohay 1994. 42.). MOHAI Tamás fenti megállapítása Kabai Sándorra is „ráillik”. Valójában neki is „a magával hozott terhei alatt” kellett tovább folytatnia életét. De hogyan? Félkézzel semmilyen fizikai munkába nem kezdhetett. Szellemi munkára sem vállalkozhatott, hi-

szen csak négy (egyesek szerint két) osztálya volt. Gyorsan gyarapodó családját viszont valahogy el kellett tartania. Azt sem tudjuk, hogy közvetlenül hazatérte után mivel foglalkozott. Valószínű próbálkozott munka után nézni. Munkalehetőség volt a faluban (Bánffy uradalom, vasút, fatelep, szeszgyár), de rokkantsága miatt sehol nem tudott elhelyezkedni. Feltételezhetően ezek után támadt agyában a mentő ötlet, hogy a jól jövedelmező kertgazdálkodásra fog áttérni. Elhatározása annál is ígéretesebb volt, mert annak idején Nagyfaluban senki sem foglalkozott zöldségtermesztéssel, ha foglalkoztak is, csak annyira, hogy a családok szükségletét kielégíthessék.

3. A kertészet beindulása, önállósodás

Kabai Sándor – lévén krasznai származású – minden bizonnyal tudott a perecseniek és a varsolciak messzi földön híres kertészetéről. A 20. század elején a perecseniek már intenzív kertgazdálkodást folytattak. Ők szerencsére idejében felismerték, hogy felemelkedést, a szegénységtől való megszabadulást csak a mezőgazdaság fellendítése, ezen belül a zöldségtermesztés meghonosítása biztosíthatja. Pénzt a zöldségtermesztés ígért, mert a zöldség nagyobb és gyorsabb értékesítési lehetőséggel kecsegtette a perecsenieket, mint a hagyományos gabonatermesztés és az állattartás.

A visszaemlékezések szerint Kabai Sándor első világháborús katonáskodása idején bolgár kertészekkel is találkozott, akiktől egyes speciális növénytermesztési fogásokat és módszereket is átvehetett. Ott láthatott életében először öntözőkereket, megismerkedhetett a fontosabb, zöldségtermesztésben használt szerszámokkal is.

A kertgazdálkodásra való áttérése a 20-as évek első felére tehető, az imperiumváltás utáni időszakra, amiktől kezdve a megélhetés is egyre nagyobb akadályokba ütközik. Az elején a 30 ár nagyságú kertjében kezdi el néhány keresettebb zöldségféle termesztését. Többnyire korai zöldséget termelt, amit Nagyfalu és Szilágysomlyó piacán értékesített. Az eladandó árut gyalogszerrel, puttonyban szállította a mintegy 10 kilométerre fekvő Somlyóra. Kertjét ekkor még népes családja dolgozta meg. A zöldség jövedelmezett, úgyhogy nemsokára lovat és szekert is tudott vásárolni.

A piacra termelés számára nemcsak pénzszerzési forrás, amely növekvő családját eltartja, hanem felismerte, hogy hol, mikor és mit érdemes eladni és eladásra elszállítani. A visszaemlékezésekből kivehetően tanúi lehetünk egyfajta „piac érintett” gazdasági gondolkodásnak és magatartásnak Kabai Sándor esetében. Nem tudjuk, de feltételezzük, hogy kiadásait és bevételeit, az elvégzett munkát naplójába már ekkortól kezdve feljegyzi.

De hogy többet termelhesen, és a megtermelt javakat értékesíteni tudja, a 30 árnyi kertje már nem elégséges. Földet kell vásárolni vagy bérelni. Legkorábban az ún. *Csikoskert*ben bérelt 3 holdnyi földet, majd Keserű László erdésztől 5 holdat a *Malomkert*ben, közvetlenül a Berettyó mellett, hogy ezzel a földek öntözését is megoldhassa. A bérelt földek jó helyen feküdtek, hiszen a folyó áradások alkalmával igen termékeny hordalékot hagyott maga után.

Igazi fellendülés a 30-as évek derekán állott be, amikor beindítja az öntözőkereket, vagy ahogy ő nevezte a *locsolókereket*. A locsolókerék megépítése nem volt könnyű feladat, annál is inkább, mert addig ismeretlen volt a környéken. A megépítésre felkért ácsnak – Juhász Jánosnak – az öntözőkereket be kellett mutatni ahhoz, hogy azt megalkothassa. Valószínű, hogy zilahi vagy somlyói, esetleg krasznai – mert ott is dolgoztak később bolgár kertészek – kertészeket látogattak meg, akikkel Kabai Sándor már korábban megismerkedett. A Zilahon dolgozó bolgár kertészekről csak annyit őrzött meg az emlékezés, hogy kertészetük a régi Vágóhíd mellett, a Zilah patak mentén volt, a 30–40-es évek között. Tőlük is sokat tanulhatott, termesztési tapasztalataikat is átvehette. A lo-

csolókerékhez azonban lovakra volt szükség. Több lovat is vásárolt, hogy az igen nehéz munkát végző állatokat félévanként cserélni tudja.

4. Kertgazdálkodásának virágkora

a) Napszámosok, munkaszervezés

Otthoni kertjét gyermekei és rokonai művelték. Ekkor már népes volt a család, a munkába be tudták fogni Erzsébetet, Ágneszt, Sándort sőt Annát is. Azonban a kertészkedés fokozatos fellendülésével, kiszélesedésével a bérelt földek megdolgozása már nagyobb számú munkaerőt igényelt, s ekkor már Kabai Sándor is a maximális termelésre törekedik. SÁRKÁNY Mihály „A gazdálkodás etnográfiaja és gazdasági antropológia” című munkájában (II. 18.) az ilyen gazdálkodást a „B” típusú kategóriába sorolja: saját tulajdonban levő mezőgazdasági üzem, ahol szinte állandóan vesznek igénybe idegen munkaerőt. A család egyrészt mint fogyasztó, másrészt mint dolgozó.

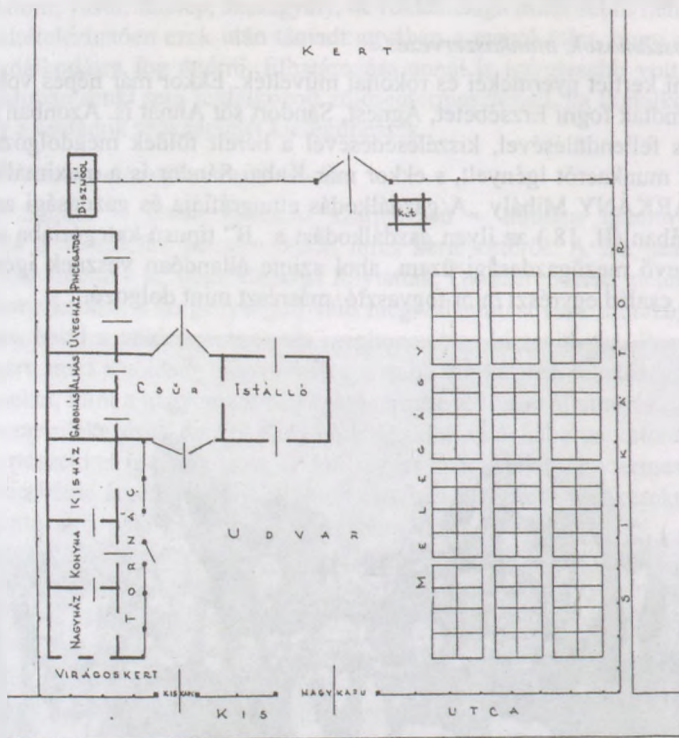

1. kép. Napszámos lányok csoportja. Háttérben a locsolókerék látható.
A felvétel a Malomkertben készült a 30-as évek második felében (Papp Ernő felvétele)

Kabai Sándor a területileg megnövekedett (8 hold) kertészetét egymaga már nem tudta irányítani, amolyan „intézőket” kellett felfogadnia. 1937-ben kerül a családhoz az ugyancsak krasznai Bódis János, aki a család „mindenese” volt. Ő azonban csak egy évig tartózkodott Kabainál, ugyanis 1938-ban be kellett vonulnia katonának. Ekkor Zsuzsa leányának férje, Fazakas Márton kerül Bódis helyébe, majd 1939 elején a Rác testvérek, Pál és Gyula szegődtek a családhoz. Ugyancsak a 30-as években fogadja fel Somogyi Ferencet, aki az öntözési munkálatok irányításával volt megbízva. 1933–37 között nála dolgozott Szabó Ferenc is.

A nagyszámú agrárszegénység megfelelő munkaerőt jelentett nemcsak a Bánffy uradalomnak, hanem Kabai Sándornak is. Egyre több rászoruló fiatalnak adott munkát. A

fiatalabbakat, sokszor a felfogadott gyermekeket is a könnyebb munkába (gyomlálás) osztotta be, de arra is gondja volt, hogy napszámósait a téli időszakban is foglalkoztatni tudja.

2. kép. Kabai Sándor telke a Kis utcában a 20. század derekán

Nemtől és kortól függően történt a *munkabeosztás*. A meglelt férfi napszámósok végezték a nehezebb munkát (talajelőkészítés, melegágyrakás, kapálás, öntözés). A lányok (16–18 évesek) az igényesebb munkát (növényápolás, szedés, piacra készülés) végezték. A termények piacon való értékesítésébe pedig nagyobb lányait vonta be. Voltak szekeresei is, akik a terményt szállították a közeli piacokra.

Többen elmondták, hogy a munkabeosztás, melyről mindig Kabai Sándor gondoskodott, minden reggel 6-kor történt. A napszámósok száma az idénymunkáktól függően változott. Általában 20–50 között mozgott a 30-as évek tájékán. Egy napszámért 25 lejt kaptak. Mint *munkaadó* egyre nagyobb népszerűsége, megbecsülésre tett szert a faluban. Napszámósait sohasem csapta be, pontosan fizette őket, ezért szívesen és örömmel dolgoztak nála.

Eközben a megpróbáltatásokból, bánatból is kijutott Kabai Sándornak. 1931-ben meghalt Gyula nevű fia, 1936-ban, vérmérgezésben Sándor, majd 1942-ben Julcsa. Őt a kolozsvári tüdőszanatóriumban kezelték, s kezelgetése, ahogy testvérei elmondták, „egy vagyonba került”. A legnagyobb megrázkódtatást azonban feleségének korai elvesztése okozta. 1944 januárjában hunyt el, legkisebb gyermeke, János, alig volt 6 éves, amikor

édesanyja meghalt. Ettől kezdve óriási gond nehezedett az anya nélkül maradt családra, különösen a gyermekek tovább nevelése tekintetében.

A második bécsi döntés után Szilágynagyfalu Magyarországhoz került. Ebben a 4 évig tartó időszakban kertészete újabb lendületet vett, s ebben az akkor már az 50. életévét taposó Kabai Sándornak volt továbbra is meghatározó szerepe. Kertészete ekkor érte el virágkorát.

A jól jövedelmező kertészet lehetővé tette, hogy eddigi földvagyonát bővítse. Így került sor a *Rózsáson* és a *Diósban* szőlőhelyek megvásárlására, ahol főleg csememeszőlőt termelt piaci eladásra. A jövedelemből azonban jutott házépítésre is. A régi házból istálló lett, s mellette megépült az új, téglából és vályogból álló, cseréppel fedett, tornácos, három helyiségű, kényelmes családi ház.

Az előbbieken már volt szó arról, hogy Kabai Sándor mintegy 8 hold területen kertészkedett. Meglevő területéhez még vásárolt 5 holdat az ún. *Újfogásban* (Kabai kerek). Így összterülete 13 hold volt, amelyen kimondottan zöldséget termelt.

Kertészete teljesen belterjes, a melegágytól az öntözőkerékig, a növényápolástól a betakarításig. A melegágyakat saját udvarán készítette. A szükséges trágyát a helybeli, nagy állattartó gazdáktól vásárolta. Az ún. *szalmászanét* a melegágyak készítésére, az érettebbjét a mezőre szállította. A trágyáért legtöbbször palántát adott.

A főbb kertészeti munkálatok havonkénti lebontását az alábbiakban foglaltam össze:

Január: a melegágykeretek javítása, paprikaörlés. *Február:* a melegágyak elkészítése, magtisztítás, a korai krumpli csíráztatása. *Március:* talajelőkészítő munkálatok, nyitás a szőlőben, vetés a melegágyakban, gyeptéglák elkészítése. *Április:* ágyások készítése, pikérozás, a korai káposzta, karfiol, karalábé kiültetése, a szőlő második kapálása. *Május:* a fagyra érzékeny palánták kiültetése (paradicsom, paprika, vinetta, uborka, tök, dinnye), visszavágás, védekezés a késő tavaszi fagyokkal szemben (takarás, füstölés), a paradicsom karózása és kacsolása. *Június:* piacra készülés, árusítás, növényápolási munkálatok (piroskáposzta, karfiol, téli retek, vinetta). *Július-augusztus:* piroslik a szegedi rózsza (fűszer) paprika, érni kezdett a sárga- és a görögdinnye, ezek árusítása, a Csabagyöngye, a Szőlőskertek királynéja szüretelése, árusítása. *Szeptember:* A korai fagyokra számítva a paradicsom, paprika, vinetta szedése, betakarítása, esetleges tárolása. *Október:* a gyökérzöldségek kiásása, tárolásuk a pincében, szüret. *November:* őszi mélyszántás, az öntözőkerék mozgatható részeinek hazaszállítása, a szőlő fedése. *December:* paprikaörlés. A tél beálltával csak az állandó munkások (cselédek) maradtak a háznál.

b) Kertészeti eszközök

A kertészeti munka legfontosabb, de ugyanakkor a legigényesebb és legbonyolultabb része a kiültetett palánták locsolása. A locsoláshoz a már említett öntözőkereket használták. A locsolókerék a ló által forgatott *nagykerékből*, a *fogaskerékből*, valamint a *vízemelőkerékből* állott. A vízemelőkerék alatt kút volt megásva, amelybe csatornán át a Berettyóból víz ömlött. A vízemelőkereken 32 darab, 8–10 literes veder volt lánchoz szerelve (*láncoskerék*). Minden darab föld *bogárhátasra* volt szántva. A föld közepén három barázda húzódott végig. Öntözéskor a középső barázdába jött le a víz. Minden ágyásba külön eresztették a vizet alulról kezdve. Az ágyásokat *ormók*, gátak vették körül. Ezek visszatartották a vizet, biztosítva ezáltal a növények egyenletes elárasztását. A kertgazdálkodásnak ezt a formáját nevezik *bolgárrendszerű kertészkedésnek*, amelyet Bulgáriából ide vándorolt kertészek honosítottak meg a múlt század vége felé. Nálunk először

Vingán telepednek le, de Aradon, Temesváron, Nagyváradon, a Szilágyságban (Zilah, Szilágysomlyó, Kraszna) is dolgoztak bolgár kertészek.

Gazdasági szerszámai közé tartozott még az eke, egysoros kézi vetőgép, kézi tárcsa, kultivátor, öntözőkapa, kengyelkapa, bajuszkapa, ültetőfa és egyebek. A megrendelt szaklapok (Kertgazdaság, Kertészet, Növényvédelem, majd a második világháború után a Kertészet és szőlészet) reklámhirdetéseiből értesült, hogy mikor milyen szerszámokat lehetett megrendelni. De ezekből szerzett tudomást a gyom- és gombaölő szerekről, műtrágyákról, melyeket széleskörűen alkalmazott.

Közben naplóiban részletesen vezette megfigyeléseit, tapasztalatait, az időjárását. Mindennapi tevékenységében figyelembe vette a *népi időjósítás szabályait* is. Például Vince-napkor (január 22.):

*Ha fénylik Vince, megtelik borral a pince,
gabonával a pajta, a csűr,
Mihály így jó, édes bort szűr.*

Pál forduláskor (január 25.):

*Pál fordulása ha tiszta, bőven terem mező, pusztá,
Ha esős vagy nedves, lesz a kenyér igen kedves.
Ha szeles, jön hadakozás,
Ha ködös, embernek sirt ás.*

Mátyás-napkor (február 24.):

*Ha jeget tör Mátyás, rontja és rajta lyukat ás,
Ha nincs jég, csinál, elrontja-bontja, ha talál.*

Gergely-napkor (március 12.):

Hóviharos időre számított, felkészült a melegágyak védelmére. Nagy gondot fordított a májusi fagyosszentekre (Pongrác, Szervác, Bonifác), valamint az Orbán-napi (május 25.) esetleges fagyokra, a késő tavaszi fagyok kivédésére. A frissen sarjadó korai burgonyát földdel takarta be, a többi fagyérzékeny növényeket füstfelhővel védte.

c) Termesztett zöldségféléi

Kertészetében Kabai Sándor a zöldségfélék tucatjait termelte meg. Törekedett arra, hogy elsősorban családja ellátását biztosítsa, és hogy terményei rendszeres pénzbevételt hozzanak. Tudatában volt annak, hogy olyan zöldségféléket kell termeszteni, amelyek kelendőek, fel tudja venni a versenyt a bolgárkertészek hasonló termelvényeivel. Elsősorban a *korai (primőr)* zöldségekből jött a legnagyobb jövedelem. Főhelyet foglalt el a hónapos retek, karalábé, újburgonya, korai káposzta, zöldhagyma, saláta, spenót. Kertészetének fő terményei voltak a különböző paprikafélék (Kalifornia csodája, „bikaszarvú” csemege paprika, töltenivaló paprika, gogosár), karfiol (korai, őszi), kelkáposzta, bécsi káposzta, laskatök (isten gyalulta tök), hagyma, dinnye, vinetta, vetemény stb. Mintegy 30 árnyi helyen szegedi fűszer (rózsa) paprikát is termesztett, amit szárított, majd télen megőrölték.

A Malomkerttel szemben, túl a Berettyón feküdt a *Bulyovszki-féle urasági ház*. Az alatta húzóódó pincét is bérbe vette, s benne gombát termelt és zöldséget tárolt.

d) Értékesítés, piacolás

Közvetlenül a kertészkedés beindulása után a megtermelt zöldségfélét elsősorban a helybeli piacon értékesítette. Nagyfaluban minden hét csütörtökjén piac volt (*Asszonypiac*), de a nagy vásárok (állat- és kirakodóvásárok) alkalmával (évente öt) is lehetősége nyílt terményfeleslegének értékesítésére. Áruival a közeli Szilágysomlyó és Alsóvalkó heti piacain is megjelent. Később, a 30-as évek elején, amikor lovakat és szerket tudott vásárolni, már nem volt gond a zöldség szállítása és értékesítése. Lehetőség kínálkozott, hogy a távolabbi (Zilah) piacokat is felkereshesse.

A piacra járást Kabai Sándor nem akárcire bízta. Gyermekei elmondták, hogy kizárólag leányai (Ágnes, Zsuzsa, Bori) voltak kijelölve, hogy árusítsanak. A fuvarozást (*hajtók*) közeli munkatársai (a Rác testvérek, veje, Torkos András, Fazakas Márton, testvérei, Kabai Ferenc) végezték.

A piacra nagy gonddal és odafigyeléssel készült. A termények elkészítésébe főleg lányokat vont be. A nap folyamán kiszedett zöldséget este mosták, kötözték, s kora reggel vagy ha távolabbi piacokra készültek, a vásáros nap előtti este már elindultak, s egész éjjel utaztak.

A zöldséget ún. *ekhós* szekérrel szállították, melyre dupla gyékényponyva volt borítva, hogy az esőtől és az erős napsütéstől védve legyen.

Szilágysomlyóra hétfőt és vasárnapot kivéve minden nap, Zilahra csütörtökön 1 szekér, szombaton 2 szekér áruval, Sarmaságra szerdán, Alsóvalkóra kedden jártak piacozni. Ritkábban Berettyószéplakon és Margittán is megjelentek.

Zilahon a *Polgár téren*, az ártézi kút környékén lévő piacon vagy a Wesselényi szobor előtti téren rakodtak ki terményeikkel, míg Szilágysomlyón a Bem-téri piacon. Terményei nagyon szépek, tisztára mosottak voltak, így mindig elkeltek a piacon. Kezdetben komoly versenytársnak bizonyultak a bolgár kertészek valamint a perecseniek. Ez az állapot nem sokáig tartott, mert Kabai Sándor áruai egyre kelendőbbek lettek. Irigykedtek emiatt a bolgárok. Gyermekei azt is elmesélték, hogy egy alkalommal lovát a bolgárok megmérgezték.

5. A „fekete autós” korszak. Kollektivizálás

1944. október 18-án jelennek meg a faluban az első orosz katonák, s ezzel megkezdődik a 45 évig tartó kommunista diktatúra. 1949-ben már megindul a földek közösbe történő vonása (társas gazdálkodás), majd 1950-ben megalakult az Új Élet elnevezésű kollektív gazdaság.

Kabai Sándor nem lépett be sem a társas, sem a kollektív gazdaságba, hanem igyekezett megkezdett kertgazdálkodását tovább folytatni, mely a 40-es évek végén még igen jól ment. A háború utáni înséges években jó megélhetést biztosított családjának. De ez a jólét csak a kollektíva megalakulásáig tartott. Ekkor bérelt földjeiről le kellett mondanania, s egy jó ideig saját földjén (*Újfogás*) kertészkedhetett. Ennek a területnek az volt a hátránya, hogy magasabb fekvésű helyen volt, mint a bérelt földek. A Berettyó itt jó 3 méter mély mederben folyt és az öntözésnek ehhez kellett alkalmazkodnia. Meg kellett emelni a csatornákat, a kutat is mélyebbre kellett ásni, hogy a folyó vízszintingadozásait kihasználva a víz könnyen eljuthasson a kútig, az öntözőkerékig. Ennek ellenére a munka ment tovább, s szépen jövedelmezett.

Azonban a kommunizmus megerősödésével „véget értek a békés napok”. Az 50-es évek közepétől egyre jobban élesedtek az ellentétek Kabai Sándor és a helyi hatalmaságok, vezetők között. A fő ok, mellyel üldöztetése megkezdődött, hogy semmi áron nem akart a kollektívába belépni. Azzal vádolták, hogy tőkés gazdálkodást folytat, bérmunká-

sokat alkalmaz, akiket keményen kizsákmányol. Többször megfenyegették, hogy földjét elveszik, s helyette valahol Csúcsán kap mást (Csúcsa 45 km-re fekszik Nagyalutól).

1952-ben megkezdődik a kvóta-rendszer. Nem tudjuk pontosan, hogy milyen kvótával sújtották, de egy kisebb földterülettel rendelkező parasztembernek 1953-ban 3,98 ha összterület után 6689 kg terményt (búzát, árpát, zabot, málét, forgót, krumplit) és nagy mennyiségű húst kellett beszolgáltatnia. Elképzelhető, hogy Kabai Sándorra ennél jóval súlyosabb beszolgáltatást róttak. A terménybeszolgáltatást 1957-ben szüntették meg, de a húsbeszolgáltatás továbbra is érvényben maradt.

A beadott terményért elképesztően alacsony árat fizettek. Emellett a rá kivetett adót állandóan emelték. Volt olyan év, amikor 10 000 lejre is felugrott, mely összeg közvetlenül a pénzbevéltás utáni években rendkívül magas volt. Természetesen így napszámosságait sem tudta fizetni. Kamatra vett fel pénzt. Végül annyi adóhátralékot kellett volna kifizetnie, ami két ház árával volt egyenértékű. Közben kuláknak nyilvánították és megkezdődött az ellene indult kíméletlen retorzió. A család kérte, hogy hagyja abba a kertészkedést, de ő hajthatatlan volt: „Régen is voltak nehéz idők, reméljük ez is jobbra fordul” – mondta. Egy idő után fizetéseképtelen lett, a csőd szélén állt. Munkásait nem tudta fizetni. Nehezen vált meg tőlük, segíteni szerette volna továbbra is őket. Súlyosította helyzetét, hogy tőle a rokkantsága után járó nyugdíját is megvonták. Lelkileg, anyagilag összeroppant, egyedül a mindenható Istenben bízott. Tőle várt megoldást. (Itt jegyzem meg, hogy Kabai Sándor mélyen vallásos ember volt, az 1903-ban létesült baptista gyülekezet tagja, egyháza iránt haláláig elkötelezett, hívő ember volt. Talán emiatt sem nézték jó szemmel a község kommunista vezetői.)

Többször kapott névtelen „üzenetet”, hogy csomagoljon össze, mert éjjel jön utána a fekete autó, de mivel falutársai körében nagy népszerűségnek örvendett, elhurcolására nem került sor, mindig akadt valaki, aki védelmébe vette. Egy reggel, egyik kommunista szomszédja sírva mesélte, hogy csak nagy nehezen sikerült a listáról kihúznia. Azt mondta: „Ha Kabai Sándort is elviszik, én többé nem vagyok kommunista”.

Megmenekült ugyan az elhurcolástól, de számára nagyon nehéz idők következtek. Mivel adóját és beszolgáltatásait nem tudta rendezni, jöttek az adószedők és minden mozdíthatót lefoglaltak. Még az ágyneműjét is összeszedték, gubával kellett takaróznia. Az istálló, a csűr nemsokára összeomlott. Földjét kicserélték olyannal, ami már egyáltalán nem volt alkalmas a kertészkedésre. Egy hektárt mocsaras helyen, a többit pedig az agyagos talajú *Kócéban* adtak, távol az öntözési lehetőségektől. Szőlőt és egy telkét adóba foglaltak le. Az egyik vezető pártfunkcionárius ráfogta, hogy ő terjesztette el a kolorádóbogarat a faluban.

Az idő múlásával, a meggyőző munka legszörnyűbb eszközeivel és módszereivel sikerült a falu földműves népét a kollektívába kényszeríteni. 1962 áprilisában a mezőgazdaság szövetkezetesítése véglegesen befejeződött.

Kabai Sándort számos alkalommal próbálták meggyőzni, hogy lépjen be. Válasza mindig az volt, hogy ő „hívő ember és hazugság lenne részéről, ha kérvényezné, hogy őt is fogadják be, mikor egyáltalán nem vágyik”. Két normát is ígértek naponta, meg egy kővér disznót évente, csak lépjen be.

Kabai bácsira, ahogy a faluban hívták, nagy szükség lett volna a téesz kertészetében. Mivel semmiképpen sem tudták meggyőzni, egy idegenből származó kertészt hozattak, akit majd egy mérnök váltott fel azzal a feltétellel, hogy a kertészet irányításakor Kabai bácsi mellette legyen és tanácsokkal lássa el. Végül 1962-ben ő is tagja lett a téesznek, de az évtizedekkel ezelőtt beindított kertgazdálkodást tovább folytatta a számára meghagyott kertjében. Hat éven át dolgozott még, 1968-ban bekövetkezett betegségeig.

Egy 1968-ban vezetett naplójából, mely véletlenül 1996 decemberében került elő – tudjuk meg, hogy a kertészetet családja vezette, annak tagjai voltak a napszámosok. A napszámosok között ilyen nevek fordulnak elő: Zsuzsa, Bözsi, Anna, János, Mihály, Erzsi, Bori, Miska, Mancsi, pontosan bejegyezve, ki hány napszámot teljesített.

Betegsége egyre súlyosbodott, gondozásra szorult. 1974 júniusában érte utol a halál. Temetésén hatalmas tömeg gyűlt össze, nemcsak a faluból, hanem az egész környékről.

6. Összegzés

1. Kabai Sándor legnagyobb érdeme, hogy a kertgazdálkodásnak addig vidékünkön teljesen ismeretlen ágát, a bolgárrendszerű kertészetet (melegágyi hajtásos primőr, ársztásos öntözés) honosította meg, a főleg gabonatermesztő és állattartó lakosság körében. A kertészet iránti rendkívüli fogékonysága, a föld szeretete révén sikerült egy olyan korszerű, belterjes, magas terméshozamú kertgazdálkodást megvalósítania, mellyel bebizonyította, hogy a paraszti sorsból való felemelkedést, a biztonságosabb megélhetést a föld és annak ésszerű, aprólékos megmunkálása jelenti.

Kabai Sándor számára is a föld jelentette a háborúból rokkantan hazatért embernek az életet, a megélhetést, azt, hogy az élet munka nélkül, még ilyen körülmények között is, elképzelhetetlen.

2. Kertészete megélhetést jelentett nemcsak népes családjának, hanem munkalehetőséget biztosított a falu szegény sorsú embereinek.

3. Kétségtelen, hogy a tanulókony Kabai Sándor értékes tapasztalatokat, ismereteket vett át a Szilágységben és máshol dolgozó bolgár kertészekről, de nem szabad tagadnunk, hogy a kapott ismereteket tovább bővítette, gazdagította és áthagyományozta az utána következő földműves nemzedéknek (megkezdett munkáját ma tovább folytatja a Deák család).

4. Rokkantként is arra törekedett, hogy földet szerezzen, ezáltal felkapaszkodhasson, méltóbb emberi életet éljen. Habár világgképében a vallásosság központi helyet foglalt el, a boldogulást a földön kereste, itt vélte megtalálhatónak.

5. Kabai Sándor élete és gazdálkodása a 20. századi romániai magyar paraszti alternatívák egyikét, a polgárosodás lehetőségét mintázza. Rajta keresztül személyes közelebségben megismerhettük a korára jellemző történelmi mozgásokat, a mozgások kiváltó okait egy szilágysági nagyközségben.

6. Bebizonyította, hogy így is lehet élni, csakis így, okosan, vallásos hittel, nem meghunyászkodva. Igyekezett mindíg embernek maradni. Így él ma is emlékezetünkben.

ADATKÖZLŐK

Kabai János (1938), Szűcs L. Ágnes (1918), Benedek Anna (1923), Fazakas Zsuzsanna (1928), Fazakas Márton (1920), Bódis János (1919), Bálint Zsuzsanna (1914), Somogyi Ferenc (1913), Szabó Ferenc (1918), Rácz Gyula (1927), Torkos Erzsébet (1914–1991), Osvát Zsuzsanna (1913), Kabai Éva (1967), Fóris Mária (1923), Bréda József (1910), Pákai Ferenc (1918), Somogyi Lajos (1920).

Egyed Ákos

1981 Falu, város, civilizáció. Bukarest

Kázmér Miklós

1993 Régi magyar családnevek szótára XIV–XVII. század. Budapest

Kiss Lajos

1988 Földrajzi nevek etimológiai szótára. Budapest

Losonczy Ágnes

1978 Életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest

Major Miklós

1972 Szilágynagyfalu földrajzi monográfiája. Kézirat

Mohay Tamás

1994 Egy naplóíró parasztember. Budapest

Nagy Olga

1989 A törvény szorításában. Budapest

Sárkány Mihály

1976–78 A gazdálkodás etnográfija és gazdasági antropológia. Budapest

EXTENZÍV SERTÉSTARTÁS A SZLAVÓNIAI ERDŐDÖN

Erdőd határában az *Adának* nevezett Duna-sziget 3,55 km² területet foglal magába, amelyen emberemlékezet óta rideg sertéstartással foglalkoznak. Fekvésének köszönhetően a magas vízállás sem pusztíthatta ki az állományt, mert az árvizet a *göröndökön* (dombhát, greda) vészelték át az állatok.

Amióta elkészült a gombosi vasúti híd, amely Szlavóniát a Bácskával köti össze, száraz lábbal is meg lehet közelíteni a szigetet, azonban a sertéstartásnak e kezdetleges módja döntően azóta sem változott. Az ártéri erdő, amely a szigeten van, az eszéki Šumarija (erdőgazdaság) tulajdonát képezi, bérlet fejében neki fizettek minden évben bizonyos összeget a sertéstartó gazdák.

Réti sertéstartással a közeli, dályai rétben is foglalkoztak a falu délszláv meg a hegyhát magyar lakói. E tanulmány azonban csak a szigeten végzett állattartásról közöl adatokat.

Az *Adán* kevés számú, mondhatni kiváltságos gazda: név szerint Mijoković Száva, egy Mišković nevű paraszt, Goretić Andrija meg Mihaljević Mata erdész foglalkoztak sertéstartással. Három szontai parasztgazdának is volt része az állományban. Közösen több száz disznajuk volt a szigeten – annyi, hogy maguk sem tudták a számát.

Az *extenzív* tartást tűrő mangalica az 1970-es évekig maradt „fajtiszta” tenyésztésben, amikor a vágóállatokra vonatkozó szabvány miatt a Pfeifer sertésfajta kezdtek beiktatni a gazdák, később a holland lapálysertés honosításával próbálkoztak, ami nehéz volt és nagy körülményt követelt. Egyszerűen csak oda vinni valamely új sertést kockázatos volt, mert a *betolakodókat* megtámadták a szigeten tenyésztett *óshonos* disznók.

A sertéstartás a vadon termő különféle tápláléknak köszönhette létjogosultságát. Ezeket a sulymon (raška, *Trapa natans*) kívül a különféle buja réti növények, a nád meg a sás gumós töve, a makk, valamint a vízben élő állatok, mint pl. a kígyók, békák és csigák képezték.

A nap nagyobb részét élelemszerzéssel töltötték: túrtak és amit találtak, jóízűen fölfalták a sertések. Utána falkákban szétterültek a pocsolyában és elégedetten napoztak. Valamennyi sertés a szigeten jött a világra és télen-nyáron ott maradt. Oda voltak szokva, soha senki sem őrizte őket. Szabad párázással szaporodtak, mindegyik falkát a legerősebb kan (nerast) vezette. (Az egyik nemkívánatos falkavezér például egy 130 kg-os vadkan [vepar] volt, amelyet fegyverrel a vadászok iktattak ki a tenyésztésből.)

Fiazáskor a göbe elbújt a bozótos rekettyésben. Avarban fészkelte és elrejtette a malacait, de ha valamelyik elhullott, kitérta prédára. Senkit oda nem engedett, még a másik állatokat sem, amíg a malacait elő nem vezette. Olykor az arra járó vadászokat is menekülésre kényszerítette. Ha a göbe (krmača) vadkantól pártzott be, akkor néha *tiszta vadak* lettek a malacai (prasad), amelyeket ivarérésük előtt, vadászpuskával zártak ki a tenyésztésből és hasznosítottak a gazdák.

Minden sertéstartó gazdának volt itt egy vagy két boronafalas, náddal vagy dudával fedett *tanyája* (svinjac), azonban sertéseket csak elvértve zártak be ide. Cölöpépítményen csöves kukoricát, meg morzsoltat is tároltak ideiglenesen. Hozzászoktak a sertések és telephelyüknek tartották az építményt. (Otthagyni például a kerékpárt sem lehetett, mert lerágták róla az ülést meg a gumit.)

Sertéseinek a pontos számát egyik gazda sem tudta, de arra törekedett, hogy állataival folyamatosan kapcsolatban maradjon. Hangjáról minden disznó ismerte a gazdáját és hívására egybegyűlt a falka. Időközönként „*Gico, gico, veliki i mali, ajde, dođite!*” – kiáltással csalogatta őket és kevés, csalinak szánt kukoricát szórt szét a telephelyükön, amelyet barátságos rőfögéssel szedtek föl az állatok.

A gazdák között nem volt osztozkodás, nem is volt rá szükség. Amelyik állat odajött a falkával, a gazda tulajdonát képezte. Becslések szerint volt akinél 300-at is meghaladta a sertések száma. Időközönként 20–30 egyforma süldőt kiválasztottak a saját falkájukból és hazahajtották hizlalni, az állatok ivartalanítását otthon végezték.

A szabadon élő állatok befogása, védőoltása körülményes volt. Nem csoda, hogy a betegségek néha kárt okoztak az állományban. Az elhullott állatokat megették a rókák és ilyenformán döglött disznó sohasem volt a terepen.

A magányos, gazdátlan ólakban milliószámra tenyészték a vérszomjas bolhák és könyörtelenül ellepték az oda vetődő embereket, állatokat.

A sertések tartásának extenzív módja a szigeten az 1990-es évek elejéig virágzott. Jugoszlávia e részén dúló testvérháború alatt a sertésállományt a félkatonai alakulatok alaposan megritkították, de teljesen fölélni vagy kiirtani ők sem tudták.

1997-ben új térképet rajzoltak a vidéken, amelyen a Duna és a rezervátum, amit a sziget képez, Szerbia meg Horvátország között a határzónát képezi.

ADATKÖZLŐK

Antunović Iván 75 éves (1997-ben), Asztalos György 61 éves (1997-ben).

SZŐLŐMŰVELÉS ÉS BORKÉSZÍTÉS KÖSZEGREMETÉN

„Sűrög az ember nekigyürkőzve,
kincseit hordja pincébe, csűrbe,
s mosolya ragyog e kincseken...”

(Nagy László: Ősz van újra)

Köszegremete a mai Románia északkeleti sarkában, az Avasi-medencében fekszik. A tájegység (Avasság) nevét a Avas-hegységről kapta, amely koszorúszerűen övezi, vizeit a Tálna és a Túr vezeti le a Szatmári síkságra. Az Avasságot túlnyomóan románok (csánok) lakják, a magyarság három faluban él nagyobb számban: Köszegremetén, Avasújvárosban és Vámfalun. A tájhoz az említett településeken kívül a következő községek tartoznak: Kányaháza, Bikszád, Lekence, Mózesfal, Ráksa, Rózsapallag, Túrvekonya, Tartolc, Komorzán, Alsóújfal. Az írásos források 1270-ben említik először falvait (Avas, Parlag, Újváros).¹ A tájegység első lakói magyarok voltak, a románság megjelenése a 14. századra tehető. A Máramarosból érkező, pásztorkodással foglalkozó román és kisebb számú rutén népesség a magasabban fekvő területeket szállta meg.² Az Avasság népe sokat szenvedett a 16–18. századi török, tatár és labanc betörésektől. Az 1717-es tatár portyázások során több település is elpusztult (pl. Rózsapallag), a lakosság az erdőkben és mocsarakban keresett ideiglenes menedéket. A vidék erdői és legelői a famunkának illetve az állattartásnak biztosítottak kedvező feltételeket, mint azt az *avas* makkoltatásra alkalmas erdő jelentése is mutatja. Őszönként még a Tiszántúlról is nagy számú sertést hajtottak fel az Avas tölgyeseibe.³ A híres gyümölcskertek mellett a nyugati és déli lejtőkön szőlőtermesztés is folyt. A mai ember számára ismeretlen és rendkívül gazdag fajtaállományú gyümölcsösökkel mindenütt találkozhatunk. Köszegremetén például ma is ismerik és termesztik a következő körtefajtákat: *papkörte*, *cigánytökű*, *búzával*, *eperrel*, *zabbal érő*, *császárkörte*, *pirosbélű*, *muskotály*. A szilvából, almából és körtéből főzött avasi pálinka jelentős jövedelemforrása a lakosságnak. Mivel a medence hegyvidék és síkság találkozásánál fekszik, a kereskedelem régóta szerepet kapott a táj gazdasági életében. Az avasújvárosi országos nagyvásáron (június 22.) az avasiak gyümölcsük áráért gabonát szereztek be. A vásárok főleg a szarvasmarha adásvétele révén lettek híressé. A mezőgazdasági termékek mellett a helybeli és alföldi kézművesek (szabók, kékfestők, gubások, fazekasok) áruai is eljutottak az Úr napi vásárba.⁴ Avasújváros évszázadok óta meglévő központi szerepét az utóbbi évtizedekben az ipari-lag tudatosan fejlesztett Avasfelsőfalú (Negręsti) vette át.

¹ Maksai Ferenc 1940. 85.

² Maksai Ferenc 1940. 86–88.

³ Balassa Iván 1989. 21.

⁴ Kős Károly 1980. 392.

A szőlőművelés szerepe Kőszegremetén

Szirmay Antal, Szatmár vármegye múlt század eleji monográfusa e szavakkal jellemzi Kőszegremetét: „Magyar falu, nagy dombokon szép rendbe szedett 51 házokkal, lakóssai Reformátusok, Templomok, Prédikátorok van, iparkodó gazdák, szántásból, vetésből, szőlő mivelésből élnek, szép erdejek, mind a hegyeken, mind a laposabb részen.”⁵

Celeti Károly 1873-as statisztikája a következő adatokat közli az Avas-vidék szőlészetéről:⁶

Település	Birtokosok száma	Szőlőterület nagysága		1873-ban termelt bor (akó)		
		1600 öles hold	□-öl	fehér	vörös	siller
Bikszád	45	16	115	40	–	–
Bujánháza	35	1	–	12	–	–
Avasújváros	278	146	–	600	–	–
Kányaháza	220	58	–	50	–	50
Komorzán	143	62	–	–	–	–
Lekence	68	15	800	15	–	–
Ráksa	29	15	400	15	–	–
Kőszegremete	37	10	–	20	–	–
Rózsapallag	98	87	1200	25	–	–
Tartolc	20	39	–	100	–	–
Terep	31	15	500	15	–	–

A táblázat adataiból láthatjuk, hogy a múlt század második harmadában Kőszegremetén a többi avasi településsel összehasonlítva nem folyt kiemelkedő szőlő- és borgazdálkodás. A falubeliek többnyire ma is önellátás céljából foglalkoznak szőlőműveléssel. A gazdák erősen ragaszkodnak a nemzedékről nemzedékre hagyományozódó művelési technikákhoz és szőlőfajtákhoz.

A remetei embereket nemcsak a gazdasági teendők vonzzák a hegyre, hanem a táj szépsége is, mely kellemes kikapcsolódást biztosít a munkás hétköznapi világából. A szőlőhegy a falu társadalmi és egyházi életében is fontos szerepet tölt be: szívesen tartják az emberek a családi összejöveteleket (névnap, születésnap) a pincénél, s a gazdasági és egyházi év legnagyobb ünnepe, a *Predikáció* is itt zajlik.

A szőlőbeli munkák végzése megoszlik a nők és a férfiak között. A férfiak metszenek, karóznak, trágyáznak, permeteznek, szüret idején puttonyoznak, darálnak, szürnek és sajtolnak. A nők feladata a venyigeszedés, kötözés, gyomlálás és a szőlő szedése. A kapálás közös munka.

⁵ Szirmay Antal 1810. 326–327.

⁶ Celeti Károly 1875. 363.

A falu szőlőhegyei

A falutól néhány kilométerre fekvő szőlőhegy a domborzati viszonyoknak megfelelően a következő részekre tagolódik:

1. *Muzsdaj*: neve kocsánytalan tölgyet jelent.
2. *Szádokos*: nevét a tájnyelvi szádokfáról (= hársfa) kapta. A remetei szőlőhegy legmagasabban fekvő része, itt tartják a *Predikáció napi* istentiszteletet.
3. *Szukmán-* vagy *Szulejmán-szer*: A hagyomány szerint tatárok tartózkodtak itt.
4. *Nagyhegy*
5. *Poszogó*
6. *Kuruc-gödör*: A kurucok pihenőhelye volt, ahonnan a labanc csapatok mozgását figyelték.
7. *Sárközi-hegy*: Egykor Sárközhöz tartozott, míg a Sztárai grófok el nem adták a remeteieknek.

A Muzsdaj alatt elterülő Koszorúaljának nevezett erdőrészhöz a következő történet fűződik: „*Eszt az erdőt Koszorúajnak hívják. Hatszáz-hétszáz éve ott vót a debrecenieknek szöllejük. Semmi nyoma nincs neki. A talaj pedig nagyon köves.*” (Dohi Lajos). Ehhez kapcsolódva érdekes Kós Károly megjegyzése, miszerint a közeli Avasújváros szőlőhegyein „*még a debreceni polgárok közül is soknak volt saját szőlője*”⁷ Közismert az is, hogy a debreceni gubások az Avason ványoltattak, ill. a szücsök a szükséges alapanyagot innen vásárolták. Balassa Iván szerint a címvis polgárok érmelléki extraneus tulajdonai mellett az avasi dombokon is birtokoltak szőlőket.⁸

Szőlőfajták

A remetei szőlőkben túlnyomórészt *direkttermő* szőlőfajtákat termesztenek. Az *Izabella* kivételével mind fajhibridek.⁹ Megjelenésük főképp a filoxeravész utáni időkre tehető, mivel ellenállóak e szőlőbetegséggel szemben. A múlt század végi filoxéra az Avas-vidék szőlőállományát csaknem teljesen kipusztította. Ennek következményeiről és a megújuló szőlőtermesztésről a századfordulón ekképpen ír Czirbusz Géza: „*A phylloxera pusztítása után míveletlenek maradtak a szőlők, csak midőn a kiveszettnek gondolt tőkék újból kihajtottak s egynéhány szőlőtulajdonos amerikai szőlővel próbált szerencsét, láttak újra hozzá az avasiak szőlőik megmiveléséhez.*”¹⁰

A remetei hegyen ma is termesztik a következő *direkttermő* fajtákat: *Izabelli*, *Roska*, *Delevári* (piros és fehér), *Otteló*, *Nova*. Ugyancsak megmaradt három filoxéra előtti fajta: a *Járdovány*, a *Bakator* és a *Kadarka*. A *Járdován* főleg Erdélyben volt elterjedt, de Moldvában is ismerték *iorgován* néven.¹¹ A *Bakator* őshazája Németh Márton szerint Nápoly környéke volt. Maga az elnevezés valószínűleg a *bacca d'oro* (arany boggyó) szóból ered.¹² Az újabb oltott fajták közül 10–15 éve a *Zalagyöngye* hódított tért, kevés sikerrel.

⁷ Kós Károly 1980. 391.

⁸ Balassa Iván 1989. 20–22.

⁹ Csepregi Pál–Zilahi János 1988. 384.

¹⁰ Czirbusz Géza 1900. 228.

¹¹ Balassa Iván 1991. 135–136.

¹² Balassa Iván 1991. 116–117.

Szőlőtelepítés és -szaporítás

Telepítés előtt a kiválasztott területet fejszével és irtókapával megtisztítják a bozótól és a gyökerektől. A földet 60–70 cm mélységben ásóval átforgatják, közben a köveket gondosan kiszedik. A szőlő ültetésekor 20–25 cm széles ültetőgödröt ásnak. Az első ásónyomot lapáttal is kiszedik, míg a másodikat csak ásóval tisztítják ki. A szőlőt kb. 80 cm-re ültetik egymástól, a sorok között 1–1,2 m távolságot hagynak.

1. kép. Zöldoltás

A *direktermő* fajtákat többnyire bujtással szaporítják. Metszéskor hagynak egy szálvesszőt. Ezt egy évig az öreg tőke neveli, majd második tavasszal levágják. A *lehúzás* vagy *buktatás* során gödröt vájnak, s ebbe tráglyát raknak. Ide teszik a vesszőt, amelynek végét két szemig kihozzák a felszínre. Ez fog majd kihajtani. Kedvelt megújítási módszer, hogy az *agg tőkét* a mellé ásott árokba ledöntik. Jó szaporítási lehetőség a *zöldoltás*, melyet júniusban alkalmaznak. Az oltógallyat a vesszőbe illesztik. Az illesztés helyét növényi anyaggal (*bürökkel*) tekerik körül, ami idővel megszárad és elpattan, így nem vágja a vesszőt, ellentétben a pamuttal.

Tráglyázás

Régebben nemigen tráglyázták a szőlőt, mivel a búza jobban igényelte a táperőutánpótlást. Kezdetben az erdő szélére kihordott, elkorhadt venyigét rakták a szőlő közé. Manapság a meredek, vízmosta hegyoldalokon 3–4 évente istállótráglyával javítják a talajt. A tráglyázásnak többféle technikája ismert. Egyik, amikor a parcella tetején ásnak egy 30–35 cm mély, 40 cm széles árkot, s ezt jól megpakolják tráglyával. Ennek tetejére kerül a következő árok földje, s ez így folytatódik tovább. A talajeróziót is lecsökkentő

eljárással évente a terület harmadát, negyedét trágyázzák. A másik technika, amikor a szőlőtő körül félhold alakban vajt mélyedésbe szórják az istállótrágyát, amit szekérral hordanak a faluból a hegyre. Erre utal a szőlőhegyre vezető utak egyikének *ganéjhordó* elnevezése. A megrakott szekérről lepakolt trágyát kosárral hordták szét. A kollektivizálást megelőző időkben a gazdák a szőlőhegyi istállóknak is tartottak tehenet. Így a fenti kaszálók szénáját nem kellett a faluba szállítani, ugyanakkor a trágyát sem kellett a faluból a hegyre vinni. E gazdálkodási formát a mezőgazdaság szocialista átszervezése szüntette meg.

Metszés, karikahajlítás

A szőlőmunkák március elején a metszéssel kezdődnek. Legelterjedtebb metszsmód az *erdélyi karikás*. Ezt a 19. század első felében alakították ki a Küküllő mentén. Az erdélyi éghajlati viszonyoknak megfelelő metszsmód, mivel a *karikavállból* nevelt *ugarhajítások* eredési pontjai a talajtól 40–80 cm-re helyezkednek el, így ellenállnak a késő tavaszi fagyoknak.¹³ (Köszegremetén a szőlőt télire sem fedik a fagy ellen.) Keleti Károly adatai alapján már a múlt század második felében is e metszési típus volt a legelterjedtebb Szatmár megyében.¹⁴

A fiatal szőlőt Remetén 3 évig csak *csapra metszik*, hogy a törzs és a gyökérrendszer megerősödjön. A negyedik-ötödik évben kezdik kialakítani a *karikát*. Elvárás, hogy legalább 8–10 mm vastagságú legyen, és 8–10 termőrüggyel rendelkezzen. A *karikát* minden évben levágják metszés idején. Az újat általában *ugarcsapból* nevelik. Van olyan gazda, aki egy tőkén három *karikát* is hagy. A karika hajlítása a karózás után történik. A *karikát* vizes reketyevesszővel rögzítik.

A metszést ma kizárólag metszőollóval végzik. Az emlékezet nem őrizte meg a metszőkés (*kacor*) eredeti funkcióját. Jó néhány pincében találhatunk régi baltás szőlőmetsző késeket, melyek egy korábbi metszsmód meglétére utalnak. Vincze István szerint ezeket a karó nélküli, törpevesszős tiszta *fejmetzésnél*, majd a karós, hosszúvesszős művelési módnál alkalmazták. A kés baltája arra szolgált, hogy az elszáradt részeket eltávolítsák a *tőkefejről*.¹⁵ Mára a metszőkés funkciója megváltozott: karót hegyeznek és tisztítanak vele. *Csonkáláskor* ezzel vágják le a fürtös vessző végét.

2. kép. Szőlőtőke karikával

¹³ Csávossy György–Kovács Adorján–Mezei Sándor é. n. 203–205.

¹⁴ Keleti Károly 1875. 90.

¹⁵ Vincze István 1957. 73–74.

Venyigeszedés

A metszés során eltávolított szőlővesszőt összekötik. Régebben egyszerűen kihordták az erdőbe, ahol elrohadt. Ma hazaviszik, a kemencét fűtik vele, valamint pálinkafőzéskor és a préház kandallójában tüzelik el.

Karózás

A szőlőben minden töke mellett kb. 2,5 m hosszú karó áll. Mindkét vége ki van hegyezve, ugyanis évente megfordítják, hogy tovább tartson. Így egy karó akár 30–40 évig is használható. Fordítás során egyszerűen kézzel kirántják a földből, kisebb baltával (régebben *kacorral*) megtisztítják, s néhányat ráütnek a balta nyelével. Mikor az évek során a karó kb. 1,5 méternyire kopik, kettőt egymás mellé raknak és két 70-es szöggel átütik őket. Így még kb. 10 évig használható.

A múltban *karófaragó kalákákban* készítették a férfiak a szükséges karókat tél idején. A munkafolyamat a következőképpen zajlik: Először a tölgy rönkfába beütik a fejszét, majd erre sulyokbottal rácsapnak, így széthasad a rönk. A két felet ismét kettéhasítják. Végül a karókat *kétnyelű késsel* megtisztítják a szálkáktól.

Kapálás

Remetén a szőlőt háromszor-négyszer kapálják. Az utolsó kapálást *lágyszemre* vagy *érés alá kapálásnak* hívják, a többit *első, második, harmadik kapálásnak*. Az *első kapálás* a legnehezebb, mert kemény a föld, ugyanis a tavaszi munkák során (metszés, venyigeszedés, karózás) letaposják a talajt. Az *első kapálás* mélyebb, mint a többi. A *harmadik kapálás* a legszaporátlanabb, mivel a szőlő nagyon széjjel áll. *Lágyszemre* akkor kapálnak, amikor a szőlőbogyó puhulni kezd. Ezt úgy csinálták, hogy a szüret előtt a szőlőpásztor láthassa, ki járt a sorok között.

3. kép. A hárskéreg szakítása

Többnyire a lejtő irányában kapálnak, de meredek oldalon a lejtőre merőlegesen is. Ez utóbbi technikát nem igazán lehet alkalmazni, mivel a karikák akadályozzák a kapás útját. A kapa, a talajadottságoknak megfelelően szív alakú.

Kötözés

Mint az előzőekben láthattuk, *hajlításkor* rekettye- vagy fűzfavesszővel a *karikát* a tökéhez és a karóhoz rögzítik. A kötözővesszőt télen szedik, s ha még abban az évben nem használják fel, akár tüzre is lehet vetni. A zöld vesszőt *hárskéreggel* (szádokfa) kötözik a karóhoz. A fa kérget késsel húzzák le, azután *gombolyékba* tekerik, így hamarabb kiszárad. Használat előtt körömmel vékonyabb szálakra hasítják. Újabban a hárs mellett műanyag zsineggel is kötöznek.

4. kép. A szőlő kötözése

Zöldmunkák

A faluban *gyomlálásnak*, *zöldön való válogatásnak* hívják a felesleges hajtások, vesszők eltávolítását. A szőlőt május végén *gyomlálják* először. A direkttermő fajtákon 3–5 *magfát* hagynak, amelyek a következő évben termők lesznek. A többit töből levágják vagy visszavágják. A második *gyomlálást* június végén végzik.

Augusztus végén, mikor a szőlő érni kezd, a fürtös vessző végét a karó magasságában metszőollóval vagy *kacorral* lenyesik. E műveletet *csongálásnak* hívják. Remetén a gazdák nem szokták a fürtök elől a leveleket letépni, mely megoldás megkönnyítené a fürtök beérését.

Növényvédelem

A gombabetegségek közül a *peronoszpóra* és a *lisztharmat* támadja meg leggyakrabban a szőlőt. Az utóbbi ellen nagyon kevesen védekeznek. A kollektív gyümölcsösében használt vegyszerekkel több gazda is megismerkedett, és használni kezdték azokat saját szőlőikben. Esős időjárás esetén négyszer-ötször is megpermetezik a szőlőt, tehát kéthetente ismétlik a műveletet. Az *oltott szőlőt* évente ötször-hatszor is meg kell permetezni. Legelterjedtebb permetszer a *kékkű* (rézgálic), amit a gazdák a helyi üzletben szerezhetnek be. Első alkalommal a permetlé 0,75%-os, utána pedig 1%-os. A rézgálic mellé oltott meszet is tesznek, hogy a permetlé ne perzselhesse meg a leveleket (bordói lé). A permetezést rézből készült *Vermona* típusú hátí permetezővel végzik. 15–20 éve jelentek meg a Magyarországról vásárolt, 14 literes műanyag permetezők. Motoros permetező nincsen. Minden szőlősgazdának van külön permetleves hordója, amely régen fából készült. A permetlevet rossz cserépedénnyel merik a permetezőbe. A víz egy részét

a hegyen ásott kutakból nyerik. Ezeket régen közös munkával gondozták. Oldaluk kövel volt kirakva, vizüket nemigen tisztították, mivel ivásra nem használták. A szükséges mennyiség nagyobb részét azonban a pincék melletti esővízgyűjtő-gödrök biztosítják.

A fagy és a jégverés ellen alig tudnak védekezni a gazdák. A szőlő általában az alacsonyabban fekvő területeken fagyhat el. Ennek veszélyét nedves gaz füstölésével próbálják csökkenteni. A jég többnyire Péter-Pál napja körül szokta elverni a termést.

Az állati kártevők (fácán, seregély) elleni védekezés a *szőlőpásztor* feladata volt.

Vetemény és gyümölcs a szőlőben

A remetei szőlőkben köztes veteményként szívesen ültetnek *szőlőhagymát, murkot, salátát*. A szőlő aljában gyakori a *göszmétebokor*. A sorok közt leginkább barackfát nevelnek, mivel lombozata nem árnyékolja le a szőlőt. Cseresznyefát főleg a présház körül találunk, ugyanis dús koronája a szőlőérést akadályozná, valamint a hegyes karók miatt a gyümölcs leszedése balesetveszélyes. Az 50-es, 60-as években szelidgesztenyét telepítettek a szőlőhegyre.

Szőlőörzés

A tavasztól kezdve gondos és fáradságos munkával megművelt szőlőt a fűrtök beérésének idején tanácsos volt védeni a madaraktól és az emberektől egyaránt. A szőlő őrzőjét a közszegremetei hegyen *szőlőpásztor*-nak hívták. A szőlőpásztort szőlőérés idejére fogadták: megbízatása általában hat hétig, szeptember elejétől október közepéig, a szüretig tartott. Választása a faluban nem számított olyan fontos társadalmi eseménynek, mint a juhászé, a csordásé, a gulyásé és a csikósé. Az érintett szőlősgazdák összegyűltek egy vasárnapon a falu utcáján vagy az iskolánál és megfogadták a pásztort. Szőlőpásztornak vállalkozhatott helybéli szegényebb szőlőbirtokos, de olyan személy is, akinek nem volt szőleje. Megeedett, hogy a közeli Rózsapallagról érkezett románok töltötték be a feladatot. A Remete határában fekvő szőlőhegy egészét nagyságánál és domborzati viszonyainál fogva sem vigyázhatta egyetlen szőlőpásztor. Minden hegynek megvolt a maga pásztora, aki éjjel-nappal kinn tartózkodott a szőlőben. Kunyhója sem volt mindig, az anyhe kora őszi időszakban gyakran az eresz alatt vagy a szénában húzódott meg éjszakára. Feladata a kártevő madarak elijesztése és a szőlőt dézsmálni szándékozó emberek megfélemezése volt. Fegyvere, munka- illetve riasztóeszköze a balta, a korbács és a *csergő (kereplő)*. Minden hegyen ott állt a *szőlőpásztor kolompja*, ami egy hársfára kötött deszka vagy kergétől megfosztott fadarab volt. E nagyon egyszerű, ám ötletes szerkezetet egyrészt maga a pásztor használta madarak (seregély, fácán) riogatására (akár a kereplőt és a korbácsot), úgy, hogy az említett fadarabot egy bottal ütötte; de használhatta bármelyik gazda a *szőlőpásztor* előhívására.

Javadalmazása pénzben és természetben történt: meghatározott pénzösszeg, kosztoltatás és gazdánként egy-egy tő szőlő illette meg a fölvygázót. Sike Lajos így idézi vissza a *szőlőpásztor*hoz fűződő gyermekkori emlékeit: „*Gyermek koromban, mikor mi voltunk sorosak a pásztor kosztolásában, az elemózsiás kosárral-tarisznyával az ölemben nemegyszer ültem a szőlő végében szinte lecövekelve az örre várva; szememet le sem tudtam venni a gyomornedveket bizsergető fűrtökről, s majd kicsordult a nyálam, de amíg a pásztor elő nem került, a saját szőlőnkhez se mertem nyúlni. Az volt a szokás, s a szokásból erkölcs, mi több, törvény lett, hogy az ör jelenléte nélkül nemhogy a gyermek, de a gazda se nyúlhatott saját szőlőjéhez. Egyszerűen azért, mert a pásztornak látmia tudnia kellett: honnan mit, mennyit vesznek le, ki veszi le, hogy mindent igazolhasson a gazda előtt.*”

A szőlőpásztor díjazásának, ellátásának megszervezését, összehangolását és dokumentálását az adott hegy szőlőgazdáinak egyike, a *főgazda* végezte. A *főgazdakönyvbe* feljegyezte a birtokosok névsorát, s azt, hogy a szőlőterület nagysága alapján ki-ki hány napi kosztoltatással tartozik, s a pásztor fogadásakor megalkudott összegből melyik gazdára mennyi járul. A *szőlőpásztor* bérének pénzbeli részét maga a *főgazda* vagy egy általa megbízott szőlőbirtokos szedte össze. A napi kosztot az éppen soron lévő gazda egyik családtagja – gyakran valamelyik gyerek – vitte fel a hegyre. A szüretkor a pásztor számára meghagyott közepes termést mutató szőlőtöke fürtjeit pedig maga a *szőlőpásztor* gyűjtötte be. A *főgazdakönyv* forrásértéke azonban nem merül ki a fent említett számadatokkal. Értékes információkat ad az egy-egy évet lezáró néhány mondatos összegzés, amely közli a szüret pontos dátumát, a termés mennyiségét s ezzel összefüggésben az időjárási tényezőket, illetve a *szőlőpásztor* nevét és bérének összegét. A Dohi Lajos által megőrzött szádokos-hegyi *főgazdakönyv* 1921-es kimutatásának zárószövege így hangzik: „*Szőlőpásztor*nak Argyelán János rózsapallagi lakos fogadtatott fel 200 leiert. A szüret megtartatott október 16–17. napján, a szőlő bőven termelt, de nem érett be tökéletesen, minek oka a szokatlan száraz időjárás. A szüret napján a szőlőpásztornak B. Dohy Andrásné adott kosztot, a következő 1922. évben ifj. Tatár Imrén kezdődik. Dohy Bertalan.”

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakából – amikor is a kollektivizálás első szigorú évtizede után, 1962-től újra mindenki maga művelhette szőlőjét – a szőlőpásztori intézményt fokozatosan felváltotta a gazdák *sorórzése*. A szőlőérés idején néhány család összebeszélt, s felváltva örködtek a szőlőhegyen mindannyiuk birtokán: „*Vótunk nyóc család, összeátunk, mikor melyik örzi a szöllőt. Jött az egyik öregember eccer, mint a csordás ahogy hajtya korbáccsal a jószágot. Csörgített egyet az öreg szomszéd, a fácán úgy megjíett...*” (Dohi István)

Szüret és szőlőfeldolgozás

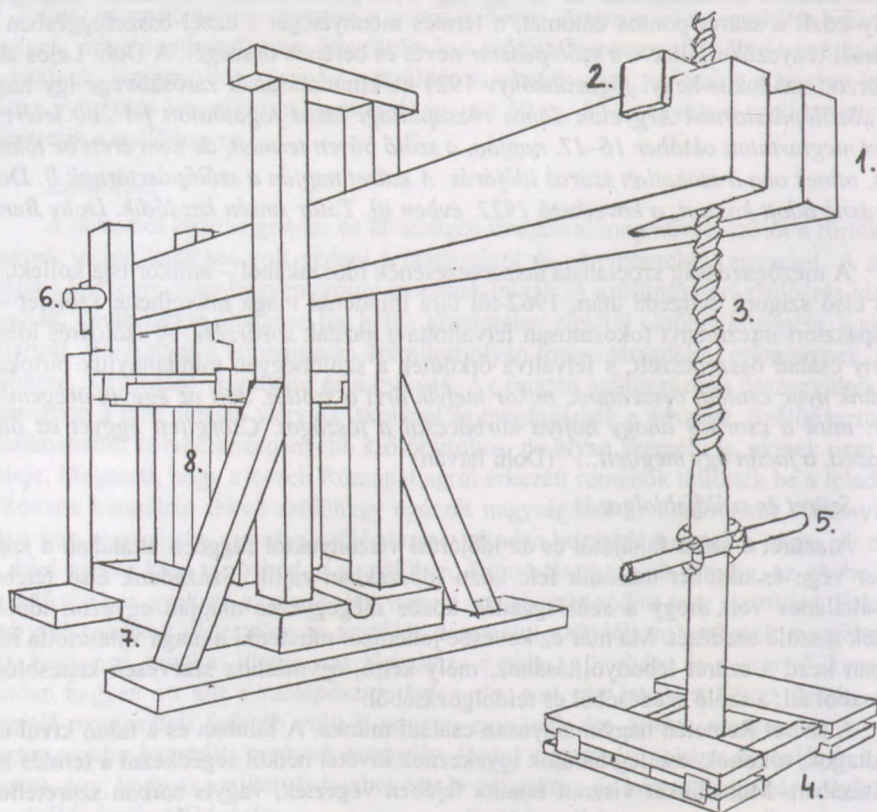
A szüret a szőlő fajtájától és az időjárási viszonyoktól függően általában a szeptember vége és október második fele közti időszakban zajlik. Századunk első felében még általános volt, hogy a szőlősgazdák közös megegyezés alapján egyazon időben kezdték a szőlő szedését. Ma már ez kevésbé jellemző: mindenki a maga választotta időpontban kezd a szüret lebonyolításához, mely kettő, egymáshoz szervesen kapcsolódó szakaszból áll: a szőlő szedéséből és feldolgozásából.

A szüret Remetén hagyományosan családi munka. A faluban és a falun kívül élő családtagok, rokonok, esetleg barátok igyekeznek kivétel nélkül segédkezni a termés betakarításában. Munkájukat viszont munka fejében végezték, vagyis sorban szüreteltek, egyszer az egyik, másszor a másik gazdánál.

A szőlő szedése előtt 2–3 nappal nekilátnak a szükséges előkészületeknek: a puttonyokat és kádakat alaposan kimossák, a hordókat kiforrázzák, kénszalagot égetnek benne. A szedést az asszonyok végzik; maga a gazdasszony jár legelől, ő gyűjti össze a családnak télire eltett és a szüretelőknak ajándékba adott legszebb fürtöket. A teli puttonyokat a meredek hegyoldalon a fiatalabb férfiak hordják a présházhoz. A feldolgozás munkafolyamatát, a darálást, szűrést és sajtolást a gazda végzi illetve irányítja.

A leszedett szőlőt, mielőtt a sajtolószervezetbe helyezik, összezúzzák. Ezt több módon is végezték: *ágasfával csumaszolták* a kádban, ugyancsak a kádban, durva szővéssű *szűrőzsákba* helyezve taposták. A század elejétől jelent meg és terjedt el a vidéken a *Hoffer*-típusú *szőlőmalom*. A szőlő zúzását ma már kizárólagosan ehhez hasonló *szőlőmorzsolóval* végzik. A ledarált illetve megmaszított szőlővel teli kád közepébe egy füz-

favesszöből font, henger alakú, többnyire a kád magasságával megegyező hosszúságú szűrőkosarat helyeznek. A szűrőkosárban összegyűlt szinmustot egy 2–3 literes cserépkancsóval vagy zománczott bádgedénnel merik a kétfülű, kb. 10 liter űrtartalmú dézsába; amiből aztán a tölcészerű lium át öntik a hordóba. A sajtolás nélküli ledarált mustból kiforró szinbor világosabb színű, gyengébb (alacsonyabb alkoholtartalmú) és finomabb, mint a préseléssel nyert. Hátránya viszont, hogy kevésbé eltartható, hisz a bor konzerválásában fontos szerepet játszó cersav nagy része a préseléskor ható nyomóerő révén kerül a mustba. Miután a kád tartalmából leszűrték a szinmustot, a megdarált szőlőt kisajtolják.

5. kép. Bálványos borsajtó Kőszegremtéről. 1. bálvány, 2. kos, 3. orsó v. csavar, 4. kosár v. saroglya, 5. karó, 6. tengely, 7. serpenyő, 8. montszekrény (Rajz: Frutius Árpád Zoltán)

A mustnyerés két eszköze ismeretes és használt e területen: a hatalmas méretű bálványos borsajtó és a modernebb kerek kosarú gyári vasprés. A két tárgy megkülönböztetése nyelvileg is jelentkezik: míg az előző típust *sajtónak*, addig az utóbbit inkább *présnek* nevezik. A nagy múltra visszatekintő *főfás* vagy *bálványos szőlőprés* – melynek változatai főként még a Nyugat-Dunántúlon léteznek – erdélyi és avassági jelenléte talán a nyugatról települt száz lakossággal hozható összefüggésbe.¹⁶ A *bálványos szőlőprés*

¹⁶ Vincze István 1958. 7.

nevét a 3–4 m hosszúságú hatalmas tölgy főgerendájáról, a *bálványról* kapta. (Erdélyben ezt *medvének* nevezik.)¹⁷ A *bálvány* szabad vége villásan szétágazik. Ebbe beékelve vagy a villára felülről ráerősítve található a *kost*, azt a tokot, amelyben a többnyire vadkörtéből kimunkált menetes *orsó* vagy *csavar* forog. Az *orsó* végére erős fakeretet (1 m x 1 m) illesztnek, amit *kosárnak*, *saroglyának* neveznek. Az *orsóhoz* lánccal erősítik hozzá a *karót* (hajtórudat). A *bálvány* másik végét a *tengely* rögzíti. A *bálvány* alatt helyezkedik el a *serpenyő*, ebben van a deszkából összeállított, léckeretbe illesztett *montszekrény*.¹⁸ Az *avassági bálványos sajtók melenca* nélküliek, ellentétben a nyugat-magyarországi típusok jó részével. Így a szőlőtaposást – mint a sajtolást megelőző munkafázist – csupán kádban végezheték. E hatalmas, kizárólag fából készült szerkezet az egykarú emelő elve szerint működik. A ledarált szőlőt kézzel egy kisebb, teknő formájú faedénybe (újban műanyagba) szedik, majd a sajtó *montszekrényébe* öntik. Ennek tetejére deszkalapokat helyeznek. A nyomóerőt, melyet a *bálvány* és a súlyos kövekkel megakart *saroglya* együttes tömege ad, a *papnak*, *baknak*, *bábnak* nevezett hengeres fadarab közvetíti a szőlő felé.

Régebben csupán egyszer sajtoltak. „*Most már rájöttünk, hogy sok ez a hibrid szőlők, valahogy ez nem aggya úgy ki a leveit. Asztán eccer kinagyovjukk egybe, asztán mégeccer kisajtojjuk, nem sok jön, de jön belőle.*” (Dohi Lajos) Először tehát kinagyolják a szőlőt, majd kiszedik a *montszekrényből*, fellazítják, átkeverik a kádban, s egy nap múlva újra kipréselik. Ekkor a minél nagyobb nyomóerő elérése céljából a *saroglyát* alaposan megakartják kövel és felcsavarják. Hogy súlyánál fogva ne csavarodhasson vissza, a hajtórúddal (*karóval*) kitámasztják a *kosarat*. A gazdák többsége ma is *bálványos sajtóval* szorítja ki a szőlő lelkét. „*Most már – nem tudom miért – most már térnek rátafele erre a vasprésekre, pedig az szaporítlanabb. Ez jobb. Jó nagy szekrénye van, mektömi az ember, felemeli, tesz alája bakot, asztán követ, és nyomja ki. Az a kis prés, aszt mingyá-mingyá tekerni kell, amellet nem lehet pihenni.*” (Dohi Lajos)

A *bálványos szőlőprés* térbeli elhelyezkedése a feldolgozás három módját mutatja. Állhat a pince előtti zárható *gádorban*, ahol a szőlőművelő szerszámokat, a kádat és puttonyokat is tárolják. A gazda ilyenkor saját tulajdonú présén végzi a sajtolást fenn a szőlőhegyen. Találunk a szabadban, egyszerű lábas nyeregretető alatt elhelyezkedő préseket is. Ide több gazda jár sajtolni, ellenszolgáltatásként régebben a törkölyt hagyták a tulajdonosnak. Mások székéren a faluba szállítják a szőlőt, s a háznál a fészert alatt álló présen dolgozzák fel.

Minden szőlőt együtt darálnak, préselnek. A kis mennyiséget feldolgozó, önellátó szőlőgazdaságok nem teszik lehetővé, hogy a szőlőt fajta és szín alapján szétválasszák. A borok színe így többnyire rózsaszínes-sílleres. Vörösbort csupán néhány gazda készít, hisz a kimondott vörösborszőlő is kevés, s a feldolgozás és kezelés is külön eljárást igényelne.

A törköly hasznosításáról Dohi Lajos így vall: „*Betaposukk (hordóba vagy kádba), aztán kifőzzük pálinkának. A tetejére teszünk nájlondógokat vagy régebben laput. Mostanában méginkább homokos kavicsot, földet.*”

Borkészítés és -kezelés

A remetei gazda borát nem cukrozza, *nyáribort*, *legínybort* sem igen készít.

Napjainkra általánossá vált az új bor kétszeri fejtése, szemben a korábbi időkkel, amikor csupán egyszer fejtettek, hisz nyárra el is fogyott a bor. A faluban a fejtést *lehü-*

¹⁷ Vincze István 1958. 6–7.

¹⁸ Vö. Kós Károly 1980. 430.

zásnak nevezik. Az a gazda, akinek kevés bora lett, egyszerűen csak leitta a *seprőről* a termést. A gondosabbak, ahogy fogyott boruk, úgy vették le folyamatosan kisebb edénybe. Az első *lehúzásra* január–február fordulóján kerül sor, másodszer pedig tavasszal fejtenek. Régebben mindig *nyílt fejtést* csináltak. Megnézték, hogy lehetőleg ne legyen nedves idő kinn. E munka legalább két embert igényel. A *csapra ütött* hordót egy karóval döntik meg, minek következtében a bor a *kármentőbe* folyik. A *seprűt* ezután összerázzák és kiengedik, a hordót tiszta borral mossák ki, körbesározott száraz dugót raknak bele, és a *gádorban* szárítják. A kármentőből a bort egy tiszta hordóba öntik vissza. A gazdák tavasszal a *seprűből* pálinkát főznek.

Borértékesítés

Köszegremetén a borkereskedelemnek nincsenek nagy hagyományai, mivel egy-egy gazdának max. 2000 liter bora terem. Csupán az utóbbi 8–10 évben foglalkoznak kis mértékű boreladással kiegészítő keresetként.

Présházak és pincék

6. kép. Szőlőhegyi pince

Legtöbb gazdának a szőlőben pincéje és présháza (*borháza*) van. Akinek nincsen a hegyen pincéje, a lakóháza alatt tárolja a bort. A pincék készítésénél a földet ásóval, irtókapával, csákánnyal szedték ki. Ezután az oldalait kővel rakták ki. Nem boltozták a pincéket, egyszerűen deszkával borították a mennyezetet. Manapság sok helyen lebetonozzák a pince tetejét. A hordók *kantárfákon* állnak, a *vakablakban* kénszalagot, poharat tartanak. A pince előtti helyiséget *gádornak* hívják, amelynek falát pallók alkotják. A pince fölött helyezkedik el a *borház*, mely régebben boronatechnikával épült. A szüksé-

ges faanyagot a saját vagy községi erdőkből szerezték be. 15–20 éve készülnek vályog-ill. téglafalú épületek. A préházak rendszerint kétszobásak. A bejárati ajtó a hosszanti falról nyílik. Az épületbe lépve a szobába jutunk, ahol a nyílttűzelős kandallók mellett ágyak, asztal, székek alkotják a berendezést. A helyiség két kis méretű ablaka, melyeket kívülről egyszárnyú fatábla véd, a homlokzati falon található. A kandallók régen a falusi házak tűzelőberendezései lehettek, majd a szőlőbéli épületek tűzelőivé váltak. Az emlékezet nem őrizte meg falubeli jelenlétüket. A kandallók a vámfalusi fazekasok által készített tál alakú mázas csempékből rakottak.¹⁹ A szoba mellett egy kis tárolóhelyiség is van. Ha a pince előtt nincs gádor, akkor itt tárolják a szőlőművelő és feldolgozó eszközöket. A szoba és a kamra padozata döngölt föld. A mennyezet padlásdeszka. A falgerendába csapolt szarufapárokat *kokasülövel* fogatták össze. Legelterjedtebb tetőforma a sáttortető. A régi zsúp- és zsindeletetőket újabban pala és cserép váltja fel.

Predikáció

Mint már említettük, a falu egyházi életében központi szerepet betöltő ünnep: a *Predikáció* a szőlőhegyhez kapcsolódik. Az ünnepet október utolsó vagy november első hetének vasárnapján tartják. Nemcsak Kőszegremetén, hanem a közeli Avasújvároson is szokás. A *Predikáció* napján az istentiszteletet a református egyház *borházánál* hallgatják végig az emberek. A falu népe ekkor ad hálát a Teremtőnek az egész éves munka hasznáért. A 37. dicséret (Himnusz) eléneklése után a szőlősgazdák a meghívott rokonoikat és barátokat saját pincéjüknel látják vendégül. Akinek nincs helyi épülete, az otthon ünnepel. A hagyományos szüreti ételek (cserépfazékban főtt töltött káposzta és dióskalács) kerülnek az asztalra. Az ünnepi ételek elfogyasztása után az újvárosi cigánybanda pincéről pincére járva húzza a talpalávalót.

ADATKÖZLŐK

Cseh Vilmos (1953–), Dohi István (1939–), Dohi Lajos (1907–), From Menyhért (1934–), Sike Lajos (1938–).

¹⁹ Kós Károly 1989. 309.

Balassa Iván

1989 A határokon túli magyarok néprajza. Budapest

1991 Tokaj-Hegyalja szőleje és bora. Tokaj

Borovszky Samu (szerk.)

é. n. (1908) Szatmár vármegye. Budapest

Czirbusz Géza

1900 Az Avasság és népe. Földrajzi Közlemények XXVIII. 225–243.

Csepregi Pál–Zilahi János

1988 Szőlőfajta-ismeret és használata. Budapest

Csávossy György–Kovács Adorján–Mezei Sándor

é. n. Szőlészeti és borászati kézikönyv. Ceres Kiadó, Bukarest

Kávássy Sándor

1981 Gazdasági viszonyok Szatmárban a XIX. század elején. Agrártörténeti Szemle XXIII. 133–151.

Keleti Károly

1875 Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–73. Budapest

Kós Károly

1980 Változások az avasújvárosiak gazdálkodásában. In: Eszköz, munka, néphagyomány 388–443. Bukarest

1989 Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében. In: Erdély népi építésze 292–322. Budapest

Maksai Ferenc

1940 A középkori Szatmár megye, Budapest

Szirmay Antal

1810 Szatmár vármegye fekvése, történeti és polgári esmérete I.–II. Buda

Vincze István

1957 Magyar szőlőmetszőkések és metszéspókok. Néprajzi Értesítő XXXIX. 71–101.

1958 Magyar borsajtók. Ethnographia LXIX. 1–28.

AZ ÜLŐROKKA (GYALOGROKKA) ÉS A VELE KAPCSOLATOS SZOKÁSOK A BIHARI SÍTEREN

Síter (Șișterea) alig 650 lakosú kis falu, Nagyváradtól 23 km-re, ÉK-i irányban, a Berettyótól délre, a Hegyköz¹ vidékének déli fekvésű faluja, a jelenlegi községközponttól, Hegyközcsatártól 8 km-re.

A falu Árpád-kori település. Első írásos említése 1291–94-ből származik, villa Suhtur, Sehtur² néven. Az 1332–37-es pápai tizedjegyzékben mint villa Schechter, Sehter szerepel, a 16. században Sejter, Söjtör, Söthér néven, 1900-ban Seuter, Sétér néven említik. A falunév eredetére egyelőre nincs biztos magyarázat.

A falu eredetileg a jelenlegi helyétől 4 km-re, a szalárdi út felénél levő enyhe emelkedésen volt, melyet a tatárdúlás óta Tatárdombnak neveznek. Az 1241-es tatárjárás idején a felégetett falu megmaradt lakossága a dombtetőn levő erdőbe menekült. Az itt levő kápolna helyén épült a 13. században a mai templom eredeti része,³ amelytől Szalárd irányában, a lejtőn lefelé alakult ki a jelenlegi falu. A 13. és 14. századból származnak a templom értékes falfestményei, melyek még részben fellelhetők a régi szentély vastag mészrétegei alatt. A 15–16. századi levéltári adatok hat lakott és hét elhagyott portát, valamint a falu erdejét és szőlőit említik. 1566-ban tért hódít a reformáció. A lakosság növekedése miatt 1750-ben bővítik templomát. Első iskolája, mint református fiúiskola, 1753-ban szerveződik.

Ezen az enyhe mikroklímájú vidéken, a nehezen megművelhető agyagos talaj miatt is a falu főleg gyümölcs- és szőlőműveléssel foglalkozott. A 19. század közepén a fejlett gyümölcstermő falvak között emlegették, hol főleg barackot, cseresznyét, mandulát, gesztenyét termesztettek. Napjainkban is Síter látja el a nagyváradi piacot cseresznyével, szelídgesztenyével, noszpolyával.

A falu egyik jellemzője a földrajzi és etnikai elszigeteltség. A hegyközi falucsoport peremén van, s a rossz útviszonyok miatt is csak az ötvenes évek végétől van autóbuszjárata Nagyvárad felé. Mivel telepes katolikus és román görög katolikus falvak között fekszik, ezzel is magyarázható hagyományörző volta. Fennmaradt sok régies haszná-

¹ A Hegyköz Nagyváradtól ÉK-re, a Berettyó középső szakasza mentén elhelyezkedő dombvidék. Hegyközpályi–Hegyközkovácsi–Jákóhodos–Biharvajda vonalától keletre, Micske–Szentlázár vonaláig terül el. Észak-északnyugaton az Érmelléki dombvidék Berettyó-völgye felé néző területe, Biharvajda–Hegyközszentimre–Szentjobb–Hegyközszentmiklós vonalától, dél-délkeleten a Rézalja dombjainak Berettyó felőli része, Hegyközszáldobágy Sítervölgy–Tótfalu–Micske vonaláig. A Hegyköz elnevezés még a középkorból származik. Számatalan népszokás, hagyomány (fonóka, lakodalmas, szüreti bál, szájhagyományok, gyermekmondókák), népviselet szorosan összeköti Sítert vagy Hegyközcsatárt Szalárddal, vagy Hegyközszentimrével. E terület összetartozását az is erősítette, hogy ez egyes falvak fiataljai közötti házasságok e tájegység területére korlátozódtak, csak az utóbbi időkben jobb közlekedési lehetőségei és a Váradra történő ingázás tette lehetővé a más vidékek falvainak fiataljai közötti ismeretséget, ritkább esetben házasságot.

² Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987. I. kötet, 661.

³ *Bunyitai Vince*: A váradai püspökség története. Nagyvárad, 1884. III. kötet, 297.

lati eszköz, bár ezek közül sok ma már csak padlásokon található. Ezek közé tartoznak a kendermunkával kapcsolatos eszközök, mint például a *kendertörő*, a kézi *gereben*, a szegrózsás talpas *gereben*, a gyalogszékbe helyezett rúd csúcsába húzott két kézigerebenes *hekili*, az *ülőrokka* vagy *gyalogrokka* (talpas guzsaly), *kerekesrokka*, különböző cérna- és kötélfonó *orsók*, a *fajfa* (melyre kézzel tekerték a fonalat), a fonaltekerő *drugáló*, a *motolla*, a fonalvezető *viszló*, a *csüllő*, a *gombolyító*, és a *szövőszék*, a hozzá tartozó *vászonfeszítővel* és *vetélővel*. Végül meg kell említeni a *kötélfonót*, a *mángorlót* és a *sulykolót* is. A felsorolt eszközök közül az ülőrokkák, az orsók (csörgőorsók), a mángorlók és néha a sulykolók is díszesebb kivitelezést kaptak (1., 2., 3. rajz).

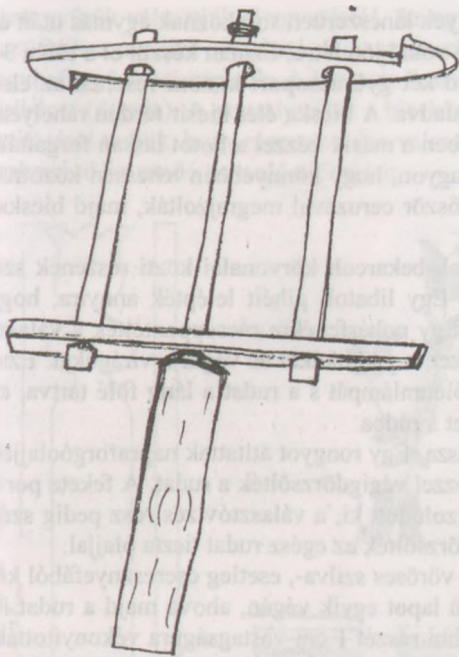

1. rajz. Hekeli 1889-ből

E dolgozat tárgya a talpasguzsaly és a vele kapcsolatos szokások. Szükségesnek tartottam tanulmányozását, mivel a választóvizes díszítés-technikájú talpasguzsalyt a környéken csak Sítérben készítették, s ma is csak itt található meg nagyobb mennyiségben, a hozzá fűződő szokások pedig már itt is csak az idősebbek emlékezetében élnek. Több mint 40 darabot tanulmányoztam, melyből 25 db a saját gyűjteményemben található.

A Sítérben készített guzsalyok mind egytalpasak, s használatuk módja után *ülőrokkának*, vagy ritkábban – a kerekesrokkától való megkülönböztetésként – *gyalogrokkának* nevezik. Kós Károly a guzsalyokról a következőket írja:⁴ „Bár, mint tudvalevő a fonás – a növényi rostok vagy a gyapjúsálak összesodrása – fő eszköze az orsó, Európa egyetlen népénél sem hiányzik a guzsaly sem, a fejlettebb fonási mód e nélkülözhetetlen eszköze, amelyre a fonandó szöszöt vagy gyapjúcsumót kötik, hogy azután bal kézzel innen húzogatva adagolják a jobb kézben pörgetett orsóhoz az összesodrandó anyagot.” A Kós által kidolgozott tipológia szerint a sítéri guzsalyok az I. (rövid) és a II. (hosszú) guzsalytípus bemutatóját követően tárgyalt III. típushoz tartoznak, mint „középhosszú guzsalyok hosszú talppal, a ráüléssel való rögzítésre”, és pedig a típus első, „természetes növésű bot szárral” jelölt változatához. A kezdeti formák csoportjához tartoznak, a fa természetes növésének kihasználásán alapulnak, valamint a késheggyel való díszítés és választóvizes kezelés jellemezte őket.

⁴ Kós Károly: Erdélyi guzsalyok. Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest 1979. 108–130.

2. rajz. Drugáló

3. rajz. Kötélfonó

I. Az ülőrokka készítése

A sítéri ülőrokka, vagy gyalogrokka két részből áll: a rúdból és a talpból.

A rúd az erdeinkben, cserjéseinkben gyakori közönséges kecskerágó (*Evonymus europaeus*) cserje fájából készült. A kecskerágónak sűrűbb helyen szép egyenes ágai nőnek. A kétéves cserje egyenes ágaiból összel vagy télen kb. 160 cm hosszú botot vágunk le. A levágott rudat betették a kemencébe, s jó tűz mellett kb. két percig megfűtötték, hogy még forrón a szürkés kérgét kézzel könnyen lehánthassák és a rudat kézzel kiegyenesíthessék. Mikor hűlt egy kicsit, már lehetett is a szép fehér rudat *műbe fogni, munkát kezdeni rajta*, a jó éles és hegyes bicskával. A rudat szemre, *tájékozálag*, 5 részre osztották fel, ezeken a helyeken lesznek a gyűrűk. A rúdon található díszítések ugyanis a *gyűrűk* (egymás mellett 3–3), továbbá a gyűrűs részek közt kb. 20 cm-es részeken a csigavonalban szaladó 3–3 *pántlika*, valamint a pántlikák közötti feliratok és virágok, szintén spirálisan elhelyezve.

A díszítést alul kezdték, a talp ráhelyezésére meghagyott kb. 8 cm üres rész után. Bicskaheggyel, egymástól kb. 1 cm-re sorban bemetszették a szintén kb. 1 cm széles gyűrűk széleit. A gyűrűk maguk díszítetlenek maradnak, de a köztük levő részeken következt a bicskaheggyel történő bevésés, vagy metszés különböző egyszerű mintákkal. A leggyakoribbak a mértanias minták (párhuzamos, fogazott vagy hullámvonalak, négyszögek, háromszögek, pontok és ezek számtalan kombinációja), és a bicskaheggyel ki-

pattintott apró háromszögű ékek (babok), melyek láncszerűen sorakoznak egymás után és egymással szemben, s így két sor közt zezzug vonal jön létre. Ezután készül el a többi 3–3 gyűrű a kijelölt helyen. Következik az első két gyűrűcsoport közötti résznek az első pántlika bemetszése csigavonalban, felfelé haladva. A bicska élét kicsit ferdén ráhelyezték a botra, majd erősen tolták felfelé, miközben a másik kézzel a botot lassan forgatták. A 3 párhuzamos csigavonal nem fordul el nagyon, hogy könnyebben lehessen közöttük elhelyezni a virágmintákat. A virágmintát először ceruzával megrajzolták, majd bicskaheggyel *kihúzták*.

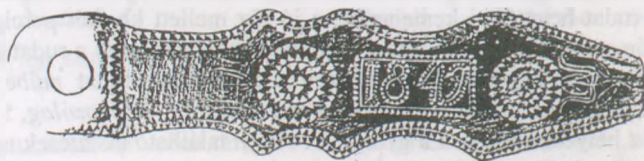
Ezután következett a díszítőmotívumok bekarcolt körvonalai közti részének színezése, a patikában vásárolt választóvízzel. Egy libatoll pihéit letépték annyira, hogy csak a hegyén hagytak kb. 1 cm szélesnyit. Egy pohárfenékre rácseppentették a választóvizet, majd ezzel a tollal bekenték a gyűrűket, a pántlikákat és végül a virágokat. Ezután meggyújtottak egy olajmécszet vagy petróleumlámpát s a rudat a láng fölé tartva, ez *besütötte* barnáspirosas színűre a választóvizet a rúdba.

Következett a színezés második szakasza. Egy rongyot átítattak napraforgóolajjal, még rászórtak kindrucot (venyigefeketét), s ezzel végigdörzsölték a rudat. A fekete por a rovátkákba jutott, amely így szép feketén rajzolódott ki, a választóvízes rész pedig szép sötét színt nyert. Miután megszáradt, újra átdörzsölték az egész rudat tiszta olajjal.

Az ülőrokka *talpát* sárgás eper-, vagy vöröses szilva-, esetleg cseresznyefából készítették. A kb. 7 cm széles és 40 cm hosszú lapot egyik végén, ahová majd a rúdát illesztik, 4 cm vastagságúra hagyták, míg a többi részét 1 cm vastagságúra vékonyították. A talp végső, díszes körvonalát ceruzával rajzolták ki, majd fűrészsel kinagyolták, bicskával simára takarították és végül üvegpapírral lecsiszolták. A talp körvonala mentén bicskaheggyel árkot véstek, s ebbe a keretbe helyezték el a virágdíszet.

A hasonló ülőrokkák az utolsó nemzedékeknél már megrendelésre készültek: a vőlegény a menyasszonynak, a legény a szeretőjének, vagy az anya a lányának készített ilyen díszes rokkát. A megrendelés alapján bicskaheggyel feliratot – dátumot és a megajándékozott nevét – rótták a rúdra az első hármás gyűrű fölé. Ezeket századunk első harmadában Karácson János, majd fia Karácson Lajos asztalosok, rajtuk kívül még Király Dániel, Kelemen János és Mikó Antal kerékgyártók készítették.

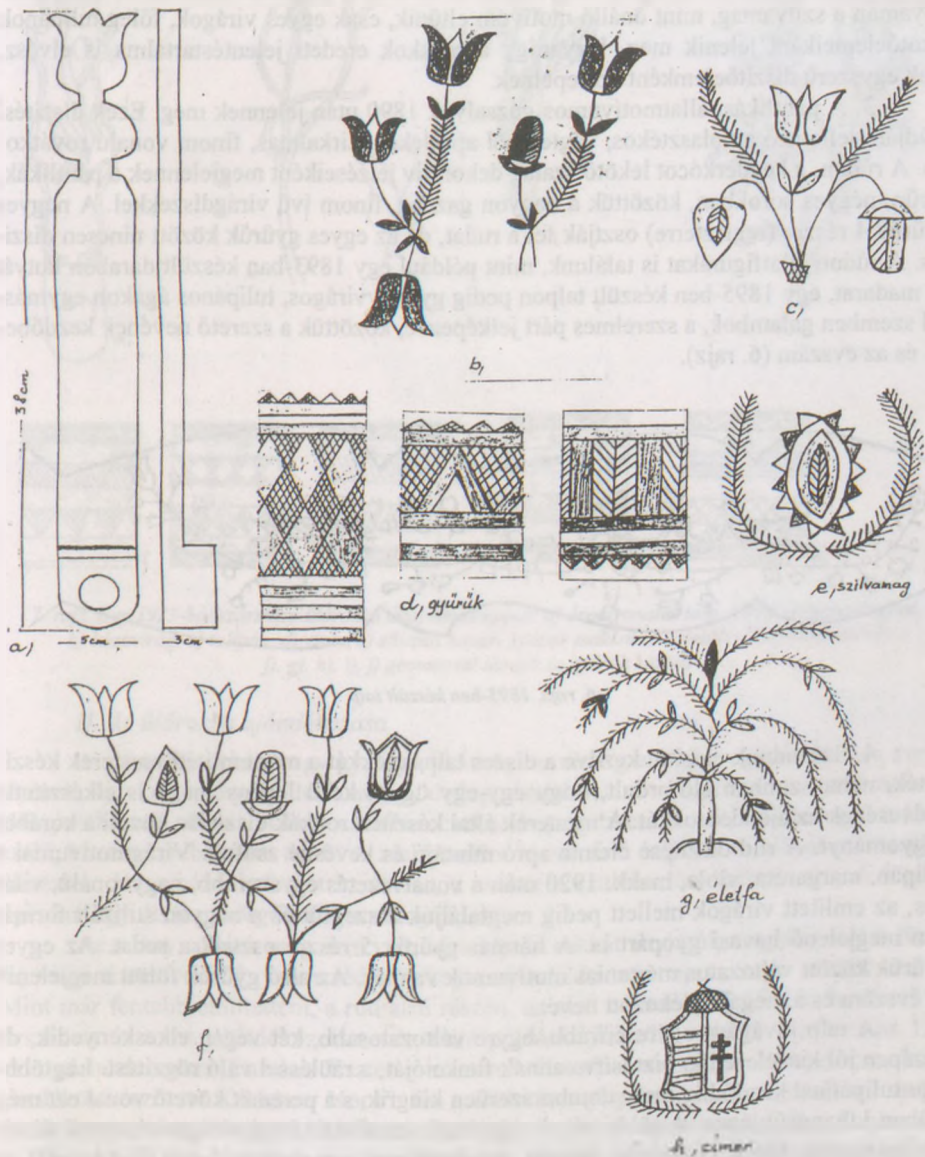
A talp formája és díszítése, valamint a rúd díszítése – bár a díszítőeszköz a bicska maradt – változott az idők folyamán. E változás az 1840 és 1940 közötti száz év folyamán világosan követhető, s négy periódus különböztethető meg:

4. rajz. Egy 1849-ben készített ülőrokka

1. Az 1870-es évek előtt készült ülőrokkák kivitelezése egyszerűbb, de pontos. A bicskaheggyel kipiccentett háromszögek (babok) soraiból alakított minták csak mértani alakzatok, melyek a rúdon függőleges sorokat, néha csigavonalat, máskor pedig négy-szöget, csillagalakot, kört vagy rozetta formát képeznek. Egyedüli virágmotívum ekkor még csak a tulipán és nagyon ritkán a fenyőág. A rúd díszítés egyes részeit mélyen bevá-

gott gyűrűk választják el egymástól. Az egyik ilyen régi rokka talpán, két rozetta között, az 1849-es évszám olvasható. Úgy az évszám, mint a rozetták körvonalait az apró babok egybefüggő sorai képezik. A koncentrikus körökből álló rozetták feltehetően itt is a Nap jelképei (4. rajz). A guzsalyrudak a bicskával faragott juhászbotokhoz hasonlítanak. Készítéséről tudjuk, hogy régen minden valamire való legény maga készítette a választottjának ajándékozandó hasonló ülőrokkát.

5. rajz. 1870–1880 közötti ülőrokkák díszítőmotívumai: a) talp, b), f) rovátkolt fenyőágminták, apró levelek, tulipánok, makkok fonódnak össze körkörösén, melyek állandóan ismétlődnek. c) egy többől fakadó motívumok, d) rovátkolt mértani alakzatok, e) szilvamac motívum, g) az élet fája, h) címer

2. 1870 és 1890 között megjelennek a karcolt növényi díszű, választóvízes színezésű rokkák. A díszítés ekkor nagyon finom vonalú: rovátkolt fenyőágak, apró levelek, tulipánok és makkok fonódnak össze körkörösen, állandóan ismétlődve (5. b, c, f. rajz). A gyűrűk sűrűn következnek, közöttük nagyon aprólékos mértanias díszítőelemek vannak rovátkolva (5. d. rajz). A tulipán formában végződő talp még díszítetlen, sima (5. a. rajz). Az egyik rokka rúdján mintha életfa állna (5. g. rajz), a csúcsán pedig a közismert szilvماغ motívum (5. e. rajz), melynek itt is szexuális jelentése lehetett. A későbbiek folyamán a szilvماغ, mint önálló motívum eltűnik, csak egyes virágok, főleg tulipánok alkotóelemeiként jelenik meg. Ugyanígy a makkok eredeti jelentéstartalma is elvész, csak egyszerű díszítőelemként szerepelnek.

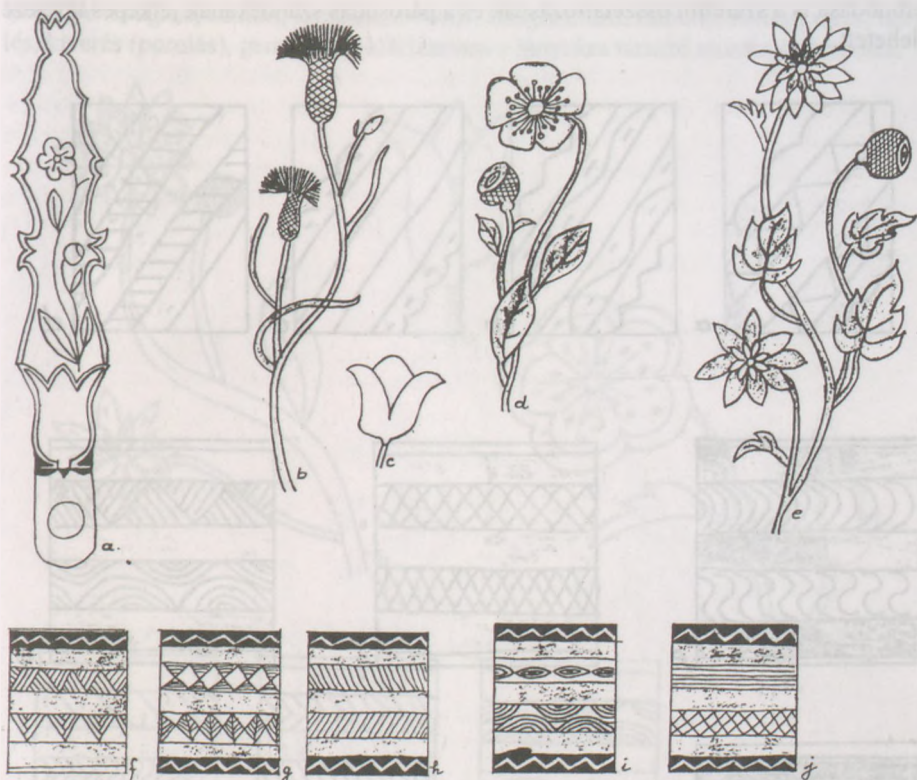
3. A pántlikás, állatmotívumos guzsalyok 1890 után jelennek meg. Ezek díszítési módjára jellemző a választékos, végtelenül aprólékos, cirkalmas, finom vonalú rovátkolás. A rúdon, a kenderkócot lekötő szalag dekoratív jelzéseiként megjelennek a pántlikák, sűrűn, négyes sorokban, közöttük a nagyon gazdag, finom ívű virágdiszkekkel. A négyes gyűrűk 4 részre (regiszterre) osztják fel a rudat, de az egyes gyűrűk között nincsen díszítés. A rúdon állatfigurákat is találunk, mint például egy 1893-ban készült darabon kutyát és madarat, egy 1895-ben készült talpon pedig gyöngyvirágos, tulipános ágakon egymással szemben galambok, a szerelmes párt jelképezve, közöttük a szerető nevének kezdőbetűi és az évszám (6. rajz).

6. rajz. 1895-ben készült talp

4. Századunk elejétől kezdve a díszes talpas rokkát a már említett mesterek készítették, néha azonban előfordult, hogy egy-egy ügyes kezű legény maga is elkészítette kedvesének az ajándékokkát. A mesterek által készített rokkák díszítése követi a korábbi hagyományt. A rúd díszítése eleinte apró mintájú és kevésbé zsúfolt. Virágmotívumai a tulipán, margaréta, viola, makk. 1920 után a vonalvezetés egyszerűbb, nagyvonalú, világos, az említett virágok mellett pedig megtaláljuk a szegfűt és a nagyon stilizált formában megjelenő havasi gyopárt is. A hármás gyűrűk 5 részre osztják a rudat. Az egyes gyűrűk között változatos mértanias motívumok vannak. Az alsó gyűrűk fölött megjelenik az évszám és a megajándékozott neve.

A talp kivágása egyre cifrább, egyre változatosabb, két végén elkeskenyedik, de középen jól kiszélesedik, biztosítva annak funkcióját, a ráüléssel való rögzítést. Legtöbbször tulipánnal kezdődik, mely domborszerűen kiugrik, s a peremét követő vonal ezt még jobban kihangsúlyozza. A többi részét egyszerű vonalvezetéssel virágmotívumok díszítik: margaréta, viola, búzavirág, tulipán, mindenik egy-egy makkos ággal (7–14. rajz). A 14. rajz bemutatja egy ülőrokka összes díszítőmotívumait. A virágok szárai azért hatnak szokatlanul, mert egy gömbölyű rúd palástjáról van kivétítve egy síkra.

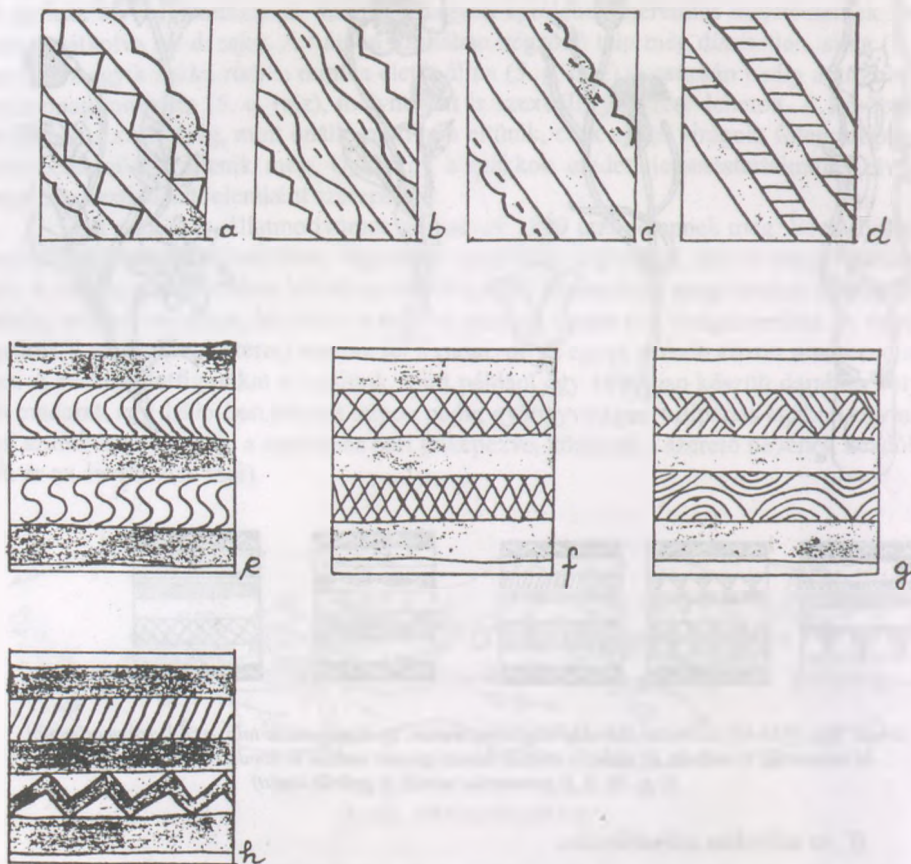
7. rajz. Egy 1923-ból származó üllőrokka díszítőmotívumai: a) áramvonalas talp, a rúd virágmotívumai, b) buzavirág, e) tulipán, d) viola, e) stilizált havasi gyopár makkal és komlólevéllel kombinálva, f), g), h), i), j) geometriai minták (a gyűrűk között)

II. Az üllőrokka ajándékozása

A cifra üllőrokkát, vagy gyalogrokkát régen mindig a legény ajándékozta a szeretőjének, újévkor, a lány születésnapján, de leggyakrabban névnapján. A *fonókában* vagy a lányos háznál adta át. A lány cserében csókot és (régebben három, később egy) cakkos szélű, hímzett zsebkendőt adott. A zsebkendőre rózsaszínű és piros tulipánokat, rózsákat hímeztek. Ha a háznál történt az átadás, a csókot a szülők előtt kellett adni. A legény ilyenkor egy díszes *csörgőorsót* is vitt ajándékba.

Az a lány, akinek még nem volt udvarlója, a rokkát anyjától, nagyanyjától örökölte, vagy fiútestvérétől, szomszédjától kapta ajándékba névnapra, vagy születésnapra. Mint már fentebb említettem, a rúd alsó részén, az első hármask gyűrű fölött bevészték az évszámot és a megajándékozott nevét, mint például: „készült = 1909 = Márczius 12”, vele párhuzamosan „Fazekas Eszter = részére”. Ennek a rúdján az is rajta van, hogy „emlékül készítette Karácson János”. De a többi ismert guzsalyon nem található meg a készítő neve, viszont egy 1912-ből származó rúdon „Fiatalságomnak Emlékéül” olvasható. De talán a rúd díszítőelemei is, mint a már fentebb említett szilvamac, az életfa, a tölgykacskó, a tulipán, de ez utóbbi kettőnek egymás mellett létezése és ágakkal való ösz-

szefonódása is a szerelmi összetartozásnak és a párosodás szándékának jelképes kifejezése lehetett.⁵

8. rajz. 1927-ből származó rúd díszítőmintái: a), b), e), d) pántlikamotívumok, e), f), g), h) gyűrűmotívumok

Századunkban a rokkát már egyre gyakrabban mestereknél rendelték, s többnyire nem is a legény, hanem a lányos anyák, vagy maguk a lányok. Így veszítette el fokozatosan szerelmi ajándék – szerelmi kapcsolat kifejező funkcióját.

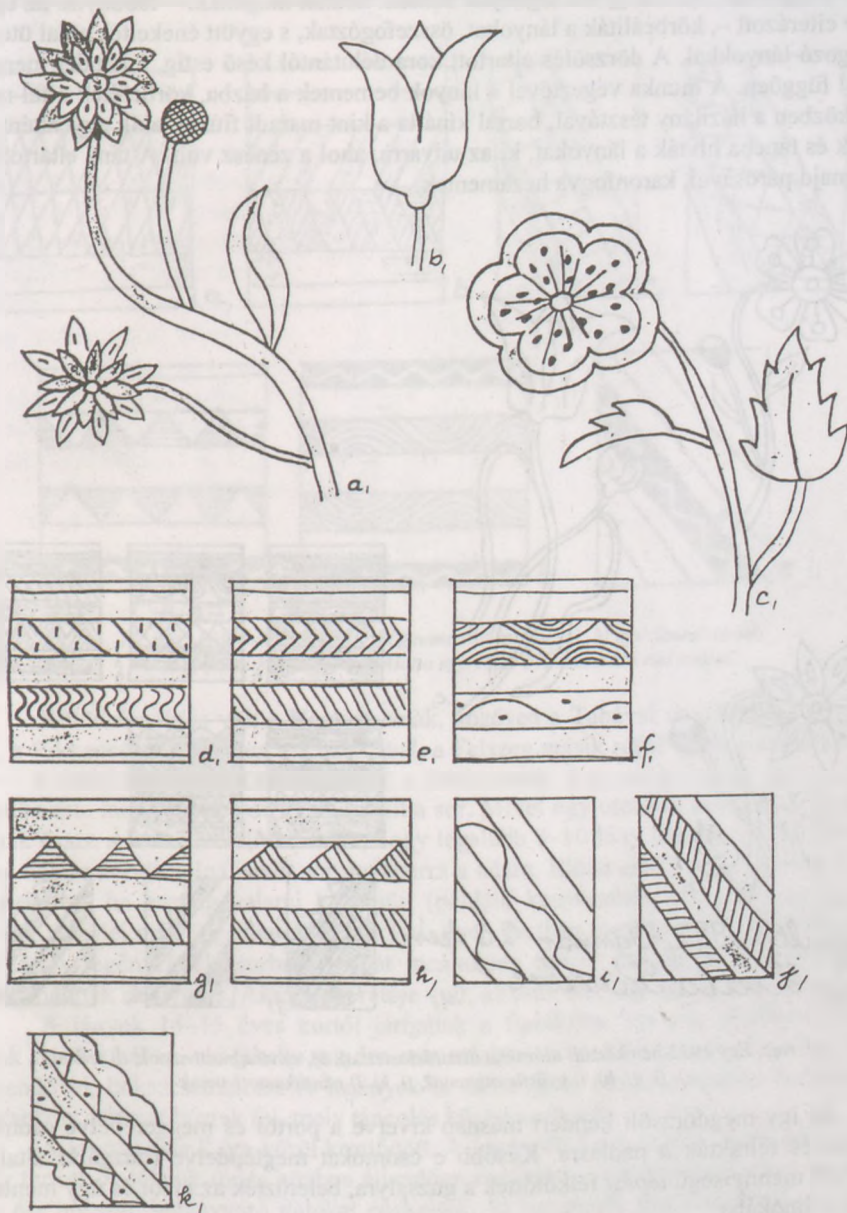
Az ajándékba kapott ülőrokkát a lány díszítette fel. A rúd felső végén levő gyűrű alakú mélyedésnél egy másfél méter hosszú élénk színű (piros, rózsaszín, fehér, égszínkék) pántlikát kötöttek *bokorra*, amelynek hosszú lecsüngő végével kötözték a rúddhoz a kenderszöszet.

III. A guzsalyos leányfonó – a fonóka

A cifra ülőrokkához való szösznek a megtermett kenderből való elkészítése női munka lévén – már ezekben is részt vettek a lányok, s volt művelet, ami éppen rájuk tartozott. Így például az egymást követő kendermunkák közül – nyúvás, kévébe kötés, töve

⁵ K. Csilléry Klára: A szerelmi ajándék a magyar parasztságnál. Ethnographia, 1976. 103–132.

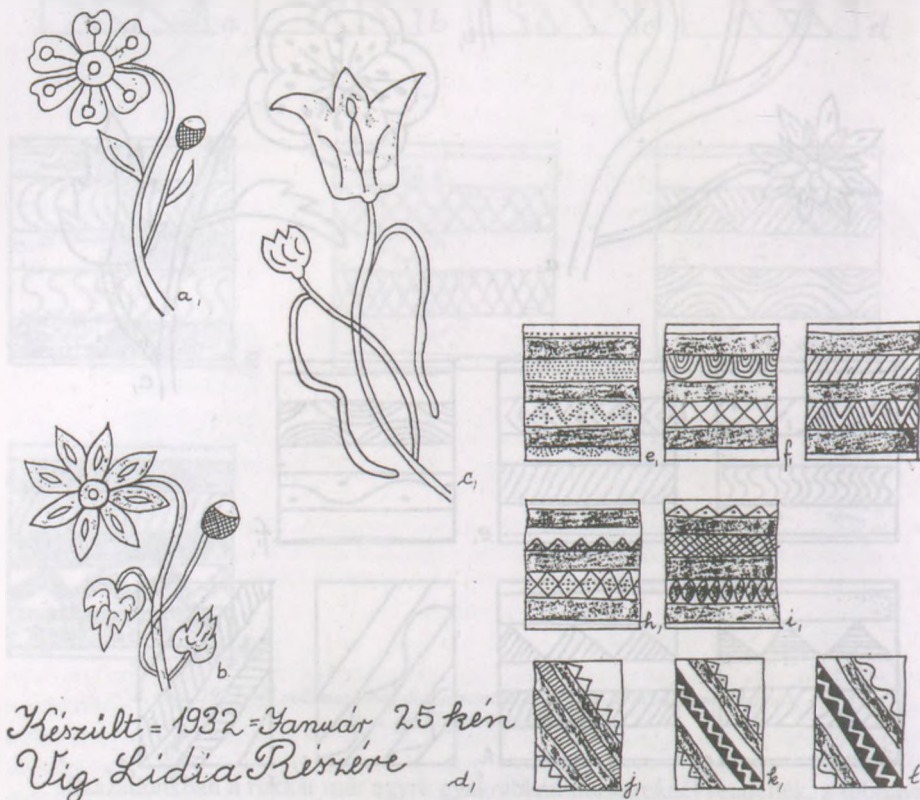
és hegye levágása, áztatás, kimosás, szárítás, hazaszállítás, otthoni szárítás, törés, dörzsölés, kiverés (porolás), gerebelés – kifejezetten a lányokra tartozó munka a dörzsölés.

9. rajz. 1928-ból származó ülőrokka díszítőelemei: a), b), c) virágmotívumok, d), e), f), g), h) gyűrűmotívumok, i), j), k) pántlikamotívumok

A csak megtört kender még nagyon éles és durva volt, ezért a gerebelés előtt még meg kellett dörzsölni. A dörzsölés októberben kezdődött. A kalákás dörzsölés csak lányos házaknál történt. Minden este más-más háznál – a lány meghívására – összegyűltek

a szomszédságból a lányok. A fölsepert udvaron két kecskelábra állított lajtorjába kapaszkodva dörzsölték előre-hátra mozgatott és váltott mezitlábbal, kb. 10 percnyit, míg a kender megpuhult. Az ide gyűlő legények zenészt hoztak magukkal – többnyire az egyik legény citerázott –, körbeállták a lányokat, összefogóztak, s együtt énekeltek a dal ütemére dolgozó lányokkal. A dörzsölés eltartott kora délutántól késő estig, a kender mennyiségétől függően. A munka végeztével a lányok bementek a házba, körbeültek a fal mentén. Eközben a házilány tésztával, borral kínálta a kint maradt fiúkat, akik egyenként bementek és táncba hívták a lányokat, ki az udvarra, ahol a zenész volt. A tánc eltartott éjfélig, majd párosával, karonfogva hazamentek.

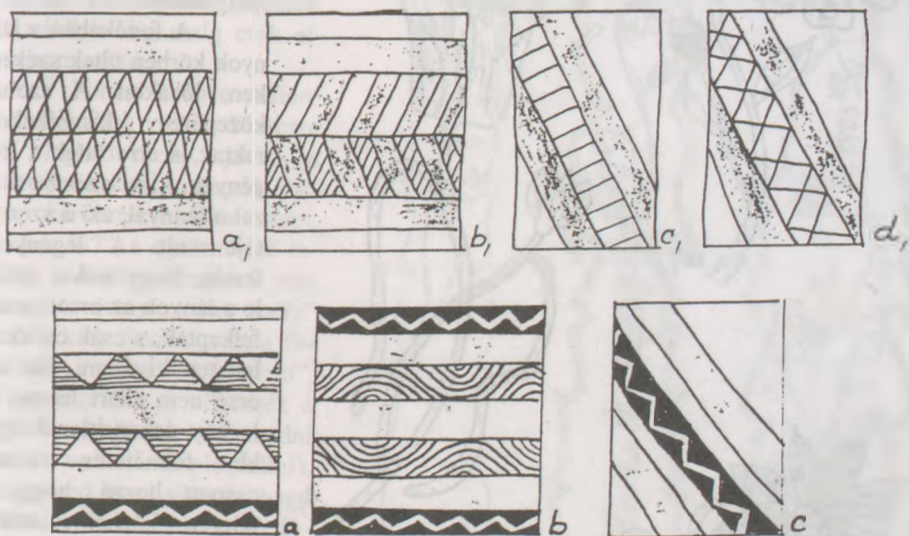

10. rajz. Egy 1932-ben készült ülőrokka díszítőelemei: a), b), c) virágmotívumok, d) felirat, e), f), g), h), i) gyűrűmotívumok, j), k), l) pántlikamotívumok

Az így megdörzsölt kendert másnap kiverve a portól és meggerebelve csomóba kötötték és felrakták a padlásra. Később e csomókat megtépdelve (húzgálás által), a megfelelő mennyiségű *tépést* felkötötték a guzsalyra, beletűzték az orsót és úgy mentek a lányok a fonókába.

A fonóka novemberben, az őszi betakarítás befejeztével kezdődött. Nem volt egy meghatározott kezdő napja. Ha hosszú, meleg ősz volt, novemberben még kiültek a lányok a kapu elé paszulyfejtésre, napraforgóverésre, s itt gyűltek köréjük a legények, együtt vicceltek, énekeltek. Tehát a fonóka a hideg beköszöntésével kezdődött, amikor már kint nem lehetett dolgozni, s február végén, március elején fejeződött be, amikor

megkezdődtek a tavaszi munkálatok. Ez idő alatt mindennap volt fonóka, kivéve szombaton, vasárnap és ünnepnapokon, ugyanis szombat a takarítás és tisztálkodás napja volt, vasárnap pedig táncoló volt, mit sorban házról házra tartottak.

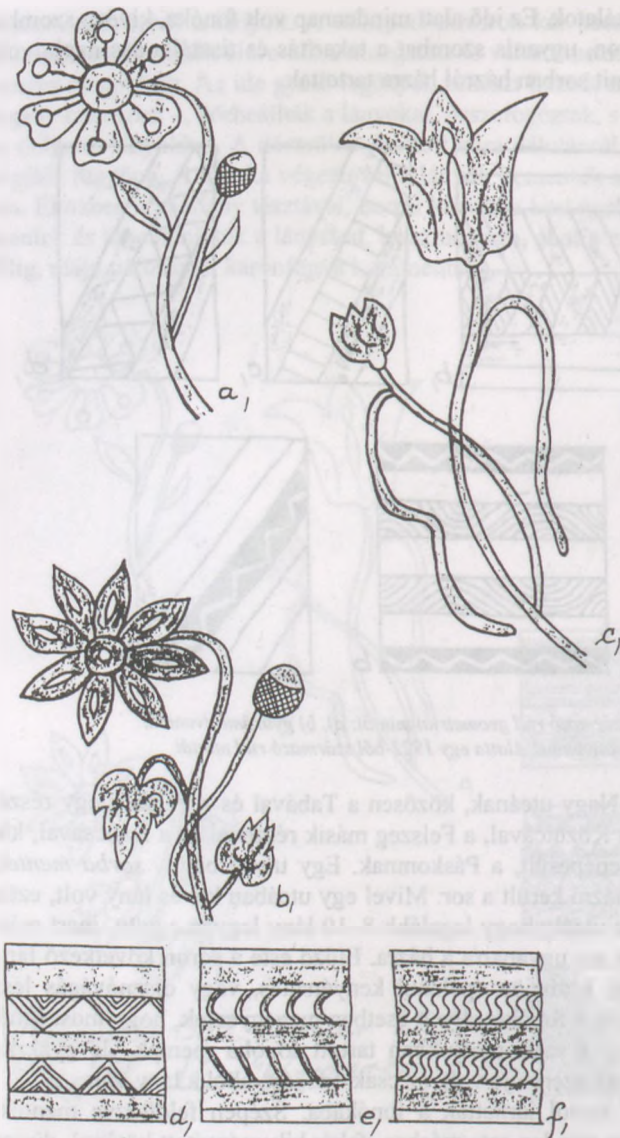
11. rajz. 1930-ból származó rúd geometriai mintái: a), b) gyűrűmotívumok, c), d) pánlikamotívumok. Alatta egy 1922-ből származó rúd mintái

Külön fonókája volt a Nagy utcának, közösen a Tabával és a Felszeg egy részével, a Rikkancsnak, közösen a Közutcával, a Felszeg másik részével és a Kancsával, külön a Kisutcának, s miután benépesült, a Páskomnak. Egy utcán belül *sorba mentek*, minden este más-más lányos házra került a sor. Mivel egy utcában kevés lány volt, ezért fogtak össze a fentebb említett utcák, hogy legalább 8–10 lány legyen együtt, mert más-képp hamar került volna ismét sor ugyanarra a házra. Előző este a soron következő lány bejelentette, ha esetleg valami közbejött (például kenyérsütés, vagy disznóvágás lesz náluk), s szülei nem fogadhatják a fonókát. Ilyen esetben megegyeztek, hogy most kinél tartják. A legények elsősorban a saját utcájukban tartott fonóba mentek, de gyakran meglátogatták a többit is. Akinek szeretője volt, az csak oda járt, ahol a lány volt.

A lányok 14–15 éves kortól járhattak a fonókába. Szépen felöltözve mentek: élénk színű ruhában, aki tehetett minden este másban, fehér kikeményített kötővel, díszes fejkendővel, bokszeszizmában. A legények is tiszta ruhát vettek magukra, huszárkötésű, sarkantyús csizmát húztak fel, mely táncolás közben pengett.

A fonóka este 7 óra körül kezdődött. A legények 8 óra után mentek oda, s kb. éjfélig tartott. A lányok fonás közben állandóan énekeltek. Amíg a legényeket várták, kb. egy óra hosszat, legényváró dalokat énekeltek. Jó hangosan, messzehangzóan énekelve ilyenekkel csalogatták oda a legényeket.

Általában 8 óráig összegyűltek a fonóba a legények is. Megtörtént, hogyan egy legény egyik fonókából a másikba hírül vitte az ott látottakat, elsorolta az ott levők neveit. Ha aztán később megjelent valamelyik a felsorolt legények közül, kopogtatására gúnyos énekkel válaszoltak a lányok.

12. rajz. Diszítómotívumok 1942-ből: a), b), c) virágmotívumok, d), e), f) gyűrűmotívumok

Az est folyamán a legények együtt énekeltek a lányokkal alkalmi nótákat, csárdásokat vagy hallgatásokat.

A fonókában a lányok körben ültek székeken, lócákon. A szoba közepére kisszékeket raktak, s erre ültek a legények, ki-ki szembe azal a lánnyal, aki a szeretője volt. A legények lesték, hogy mikor ejtik le a lányok az orsót, amit felkaptak, s csak csókkal lehetett kiváltani. Ha az orsó nem akart leesni, a legény észrevétlenül egy kb. félméteres cérnát csapott hozzá, hogy a pörgetés közben az orsóra tekeredjen, amelyet így a lány kiejtett a kezéből. De volt aki két orsót is vitt, hogy legyen tartalék arra az esetre, ha nem tetszik a legény, s nem akarja kiváltani csókkal. De ilyenkor a fiú bosszúból feltolta a szöszöt a rúd tetejére, hogy ne tudjon fonni, vagy másként csúfolta meg: lehúzta az egész megfont fonalat az orsóról, s úgy adta vissza, vagy kiment az orsóval és az udvaron meg a kerten át a fonalat felmottollálta a bokrokra, vagy

pedig az utcára ment, s az orsóról a fonalat egyik utcaajtótól a másikig motollálta fel „végighúzta az egész utcán”, „csinált belőle telefont”.

A fonókás háznál nem kínálták borral a legényeket. De a fonóba menet egyik fiú ment a másikhoz, lementek a pincébe, s jól meghúzták a bort, majd ketten mentek a harmadikhoz, s megint le a pincébe, és így tovább. Miután így összegyűltek, azután mentek a fonóba, mert bort nem vihettek magukkal, bár ha a háznál volt fiútestvér is, akkor az titokban ellátta a legényeket borral. De részegen nem illett lenni a fonókában.

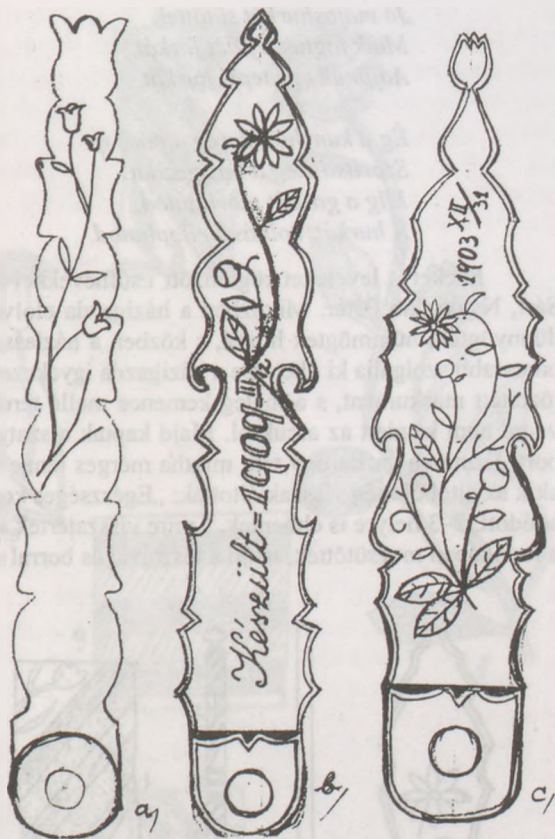
Ha a legény „észrevette magát”, hogy a kellesténél többet ivott, még titokban hazament, mert ha mégis maradt, kikacagták, kicsúfolták, „kimacs-kázták”, addig amíg csak elment magától.

Fonás közben különböző játékok voltak divatban. A legkedveltebb játék a kútbaesés volt: a lányok sorban kérdezték „kútba estem, ki húz ki?”, s a jelentkező legény csókot kapott tőle (annyit, ahány „méter mély” volt a kút). Szokás volt a fonóban „maskurát öltöztetni”. Vagy azért, hogy elküldjék a másik fonókába kémkedni (utána volt miről pletykálni), vagy mert meghallották, hogy valahol disznótor van. Felöltöztek menyasszonynak, vőlegénynek, a fiú lánynak, a lány fiúnak, szakácsnak, juhásznak, cigánynak, púposnak. Bekenték magukat csirizzel, tollat ragasztottak rá, vagy csiriz helyett zsírral és korrommal készítették maszkot,

így a felismerhetetlenségig elváltoztatták külsejüket. Vittek magukkal egy tarisznyát vagy egy kosarat, egy üveget és egy fakanalat, amellyel nagyot sóztak arra, aki túl közel jött hozzájuk, vagy aki megpróbálta levetkőztetni őket. Volt 2–3 kísérőjük a védelmükre, s így mentek a disznótoros házhoz. Hogy a maskurákat ne ismerjük fel hangjukról sem, egy levelet adtak át a házigazdának mókás mondókkal, mint például:

*Jó estét kívánok a házigazdának,
Megéreztek messziről szagát a hurkának.
Hosszú útról jöttünk, nagyon elfáradtuk,
Egy kis szállást kérni, ide mi bejöttünk.
Nosza háziasszony, fuss a kamarába,
Egy kis kóstolót tégy a szatyorunkba,
Töltsd az üvegünket piros borral tele,
Ez lesz az utunknak a jele.*

*Messze földről jöttünk,
Nagyon megéhezünk.
Azt hallottuk, disznót öltök,*

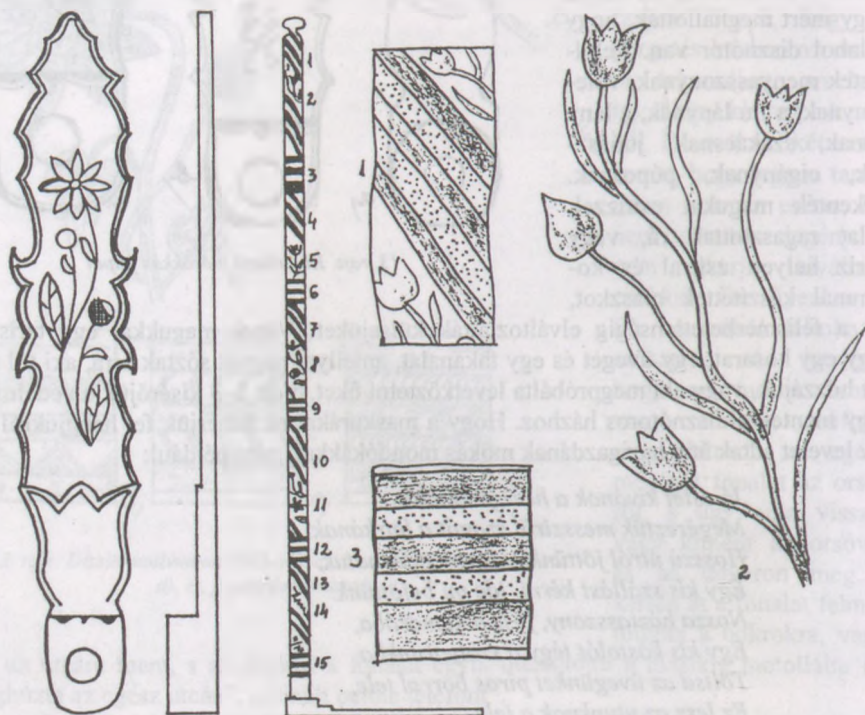

13. rajz. Különböző ülőrokkák talpai

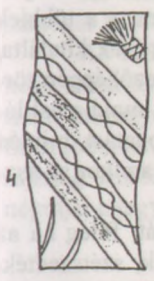
*Jó májashurkát sütöttek.
Mink fogtuk a fülét farkát,
Adjanak egy tepsi hurkát.*

*Ég a kunyhó, recseg a nád,
Szorítsd meg a házigazdát.
Míg a gazdát szorítgatod,
A hurkát, kolbászt ellophatod.*

Ezeket a leveleket rögtönzött csúfnevekkel írták alá: Nyuszpolya Ferkó, Böndő Sári, Nyakigláb Péter. Miközben a házigazda elolvasta a levelet, a maskurák topogtak, dűnnyögtek, hümmögtek hozzá, s közben a háziasszony körül sündörögtek, hogy minél hamarabb szolgálja ki őket. De a házigazda igyekezett megvárakoztatni az alaposan felöltötött maskurákat, s a meleg kemence mellé terelte őket, míg a rájuk kent festék olvadni nem kezdett az arcukról. Majd kaptak a szatyorba hurkát, hájastészta, az üvegbe bort. Ezután a gazda úgy tett, mintha mérges lenne és seprővel zavarta ki a maskurákat, akik az ajtóból még visszakiáltották: „Egészséges koporsót a halottnak”. Egy este, ha úgy adódott, 2–3 helyre is elmentek, s mire visszatértek a fonókába, tele lett a kosár. A hurkát a fonókában megsütötték, majd a tésztaival és borral együtt közösen elfogyasztották.

14. rajz. Egy 1927-ben készült ülőrocca disztítőmotívumai. A motívumok elhelyezése követhető a rúdon: 3, 6, 9, 12, 15. gyűrűk közötti geometriai formák, amelyek 5 regiszterre osztják a rudat. 1, 4, 7, 10, 13. pánlikák közötti mértani motívumok, 2, 5, 8, 11. virágmotívumok, 14. a felirat

4

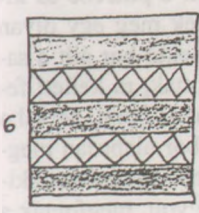
5

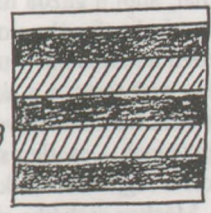
7

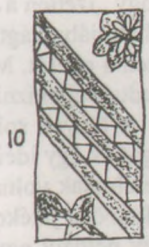
8

6

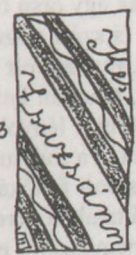
9

10

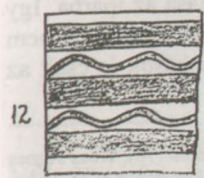

11

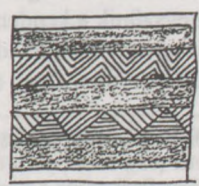

13

Yksivult=1927=XII/10.
Leabö Luvsaanna nésivère
14. Afelirat.

12

15

A legények, hogy ne unatkozzanak a fonókában, kártyázták, *biróztak szövést* játszottak. Bírózáskor egyikőjüknek rá kellett dőlnie egy székre vagy ágyra, s a többiek sorban a fenekére ütöttek (ki mekkorát bírt), s addig folytatták így, amíg csak kitalálta, hogy ki volt, akkor aztán annak kellett beállnia. A szövés-játék a következőképpen történt: az egyik legény székhöz támasztott seprű nyelén áttette előbb a jobb, majd a bal lábát, s újra a jobbot. Közben egy másik fiú a széken várta ezt a lábváltogatást, miután egyszerre dobbantottak hármat. Ez így ismétlődött, s úgy hallatszott, mint amikor az aszszonyok vásznak szőnek.

A legények sokszor megviccelték, vagy megcsúfolták a házigazdát, főleg ha az zsupori volt, vagy rosszindulatú. Például, ha az udvaron szekeret találtak, szétszedték, bevitték a kamrába, s ott újra összerakták, hogy a gazda ne tudja kivinni. Sőt még olyasmire is emlékeznek az idősebbek, hogy volt akinél a háztetőn rakták össze a szekeret. Azután pedig levették az utcaajtót és a másik szomszéd, vagy távolabbi gazda utcaajtójával cserélték ki. Az öreg házaknál, ahol szabadkémény volt, az ott felakasztott kolbászból leakasztottak egy pár szálát és megették. Volt, hogy lementek a pincébe és kieresztették a gazda borát, vagy egy részét megitták. Sokan emlékeznek még egy olyan esetre, hogy az egyik háznál, ahol a gazda nagyon fősvény volt, egy hektó bor állt a sarokban (abban a szobában, ahol a fonóka volt). A fiúk bírózást játszottak, rá kellett fekdüdniük a hordóra, miközben a magukkal vitt nádszállal kiszívták a gazda borát. Mivel a játékban legalább 15 legény vett részt, s a játék elég sokáig tartott, a bor alaposan megcsappant, amelyet a gazda csak harmadnap vett észre. Ahol a „gyengébb” (mamlasz, akivel ki lehetett tolni) házigazdának – esetleg szomszédjának – kecskéje volt, megfogták a farkát, tekergették, s amikor a legjobban mekegett, belökték a fonókába a lányok közé, a tettesek pedig elszaladtak. Máskor dióhéjba szurkot öntöttek, s ráhúzták a macska lábára. Mivel sütötte a talpát, kínjában összeborogatott mindent, még az ablaknak is nekiugrott.

Úgy 10 óráig megfontak egy orsó fonalat, s akkor bekiáltották, hogy „ízetlen a fonás” – volt aki egy csipet sót is szórt a szöszre. Majd a rokkát az „ágy hátuljába vágják, hogy csak úgy füstöljön”, mert „muszáj volt táncolni”, mivel a fiúk elővették a citerát. Más szóval, ha megunták a fonást, táncolni kezdtek. A fiúk között többen tudtak citerázni, s arra táncoltak éjfélig. Éjfél körül a lányokat hazakisérték az utcaajtóig. A lányok sohasem mentek egyedül haza. Ezután a fiúk még *pincézni* mentek, s elborozgattak egy ideig.

Az *asszonybandának* is volt fonókája, mert odahaza, magukban elaludtak volna a rokka mellett. Az asszonyok általában keresztesrokkával fontak. Ők is különböző játékokkal szórakoztak, igyekeztek megviccelni másokat, amin jól mulattak. Így például egyes ott nem levők névnapjára csutkababát vagy rongybabát készítettek a fonókában, majd a kapujára szegeztek. Más alkalommal pedig egy férfit maskarának öltöztettek, s elküldték ijesztgetni a rosszindulatú öregeket, vagy akire haragudtak.

1954-ben Síteren megalakult a termelőszövetkezet. A szövetkezeti gazdaságban megszűnt a kender termesztése, s a szövetkezeti taggá vált fálusi ember már a háztájiban sem termesztett kendert. Megkezdődött a fiatalság fokozatos elvándorlása az iparba. Így fokozatosan megszűnik a kendert feldolgozó háziipar, s vele együtt a fonóka is. Már nem készítenek guzsalyt, s más kenderfeldolgozó eszközt, a fonókabeli szokások is csak az idősebbek emlékezetében élnek tovább.⁶

⁶ Adatközlők: (A név után zárójelben az 1981-ben fölvert életkor) Karácson Lajos (70), Kócs Ágnes (68), Székely Eszter (73), Brád Gyula (64), Brád Vilma (58), Fazekas Mária (53), Fazekas István (68), Tekes Bözsi néni (72), Papp Etelka (79), Székely Lajos (54), Piski Róza (50), Kócs Piroska (77), Páll Lajos (42), Páll Irén (39), Pontos Mária (75), Karácsony Olga (49), Sebestyén Erzsébet (64), Karácsony Erzsébet (50), Erdőháti Mária (55), Óvári János (50), Ozimok Gyula (73), Formittág Ágnes (76), Szabó Eszter (69), Szabó Ágnes (73), Berta Eszter (68), Szabó Etelka (42.)

Az adatgyűjtésben a legnagyobb segítséget a helybeli tanulók nyújtották.⁷ Az adatokat 1980–81-ben gyűjtöttem, az adatok feldolgozása 1982-ben történt.

Az 1990 és 92 között adatokat gyűjtöttem a Hegyköz falvaiban. Azt tapasztaltam, hogy a fonókabeli szokások, játékok, mondókák, sőt még a visszaemlékezések is tökéletesen megegyeztek a siterivel, akár Hegyközcsatárban, Szalárdon, Hegyközszentimrén, Szentjobbon vagy Micskén hallottam őket. Ez is mutatja, hogy a Hegyköz falvai néprajzilag szoros kapcsolatban állnak egymással, egy egységet alkotnak, az ún. Hegyköz néprajzi tájegységet.

⁷ Az adatgyűjtésben segítettek a következő diákok (zárójelben az osztály jelzése 1981-ben): Fazekas Mária (VIII.), Polacsek Anna (VIII.), Kállai Éva (VII.), Szabó Erzsébet (VII.), Szabó András (VI.), Vitályos Barna (VI.), Pál Irén (VIII.), Szabó Sándor (VIII.), Kócs Katalin (VIII.), Óvári János (VIII.), Simkó Ilona (VIII.), Karácsony Olga (VI.), Páll Éva (VI.), Piski Judit (VI.), Somogyi Hajnalka (VI.), Óvári Ibolya (V.), Formittág Anna (V.), Székely Zoltán (V.), Lakatos Angéla (VII.), Polacsek Ilona (VII.), Pontos Adél (VIII.), Kállai Gyula (VIII.), Kiss István (VIII.).

RÉVI FAZEKASSÁG

A kerámia a legrégebbi iparág, még a csiszolt kőkorszakban alakult ki, amikor az ember először hívta segítségül a tüzet, hogy a képlékeny anyagot kőkeményességű cseréppé alakítsa. Az azóta eltelt néhány évezred alatt a kerámiaipar sokat fejlődött, hiszen kezdettől fogva napjainkig szinte kizárólagosan ez az ipar látta el főző-, étkezőedénnyel az emberiséget, miközben dísztárgyakat is hozott létre, amelyeket korukban egyenlő súllyal arannyal fizettek.

Lényegében azonban a kőkorszakbeli edény alaptermékével készül ma is az ország szerte ismert Bihar megyei révi fehér agyagedény. Így nem véletlen, hogy a község hírnevét elsősorban művészi agyagedényeinek, népművészeti értékekkel bíró fazekasságának köszönheti.

Révről 1256-ban történik először említés egy birtokviszály kapcsán. Az akkori Portus-Grysy megjelölés többet jelenthetett egyszerű révnél, nyilván már a település csírájára utal – állapítja meg Jakó Zsigmond *Bihar megye a török pusztítás előtt* című 1940-ben megjelent munkájában.

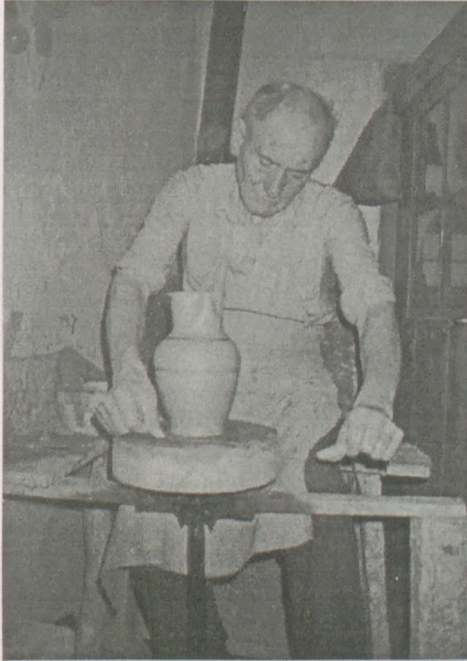
A helység a sólyomkői uradalomhoz tartozott. A Sebes-Körös völgyén vezetett a sószállítás egyik útja. Rév volt a Nyugati-havasokon átvezető úton közlekedők első nagyobb vámszedő helye.

A révi fazekasság közvetlen előzményeit – ásatások híján – még nem sikerült kimutatni. Feltehető azonban, hogy gazdag agyagtelepei már korán különleges helyzetet teremtettek számára. Valószínűleg ama fazekasközpontokhoz tartozott, amelyekről Ștefan Pașcu azt tartja, hogy már a 16. században nemcsak a szűkebb falucsoport edény-szükségletét fedezte, hanem egy szélesebb kiterjedésű földrajzi egység igényeit is ki tudta elégíteni (Ștefan Pașcu: *Meșteșugurile din Transilvania în secolul al XVI-lea. Bukarest 1954. 241.*)

Az itt található agyagról s fazekasságról csak a 18. századból származnak feljegyzések. Ezekből megtudtuk, hogy 1712-ben 2 jobbágycsalád, 1717-ben már 6 jobbágycsalád foglalkozik fazekassággal. 1745-ben az Arad megyei bélhagyományi üveghutában az üveg olvasztásához és fűtéséhez használt edényeket is révi agyagból készítik – írja Fényes Elek történész. A Réven található kiváló minőségű agyagról 1772-ből is származik írás. 1819–1820-ban Moldovába, sőt Lengyelországba is szállítják a révi agyagot.

A jellegzetes fehér agyagot – mely állítólag Európában csak Réven és környékén található – a közeli Kerebikről, a Vársonkolyos melletti Pozsoritáról bányásszák, a fazekason nyelvén „vetik”, azaz kiássák. Ezt a műveletet ma is többen szövetkezve végzik, mert a jó agyag bizony 10 méter mélyről kerül a felszínre. Kapával, csákánnyal szedik ki, majd fából készült kis teknővel kerül kézzel kézre a felszínre s szekérral szállítják haza az úgynevezett *verembe*, ahol többször is megáztatják, irtókapával *megásolják*, megtisztítják az idegen anyagtól. Ezután tömböket formálnak belőle, majd *szelik* a kaszaélből készített szelővel. Ezt követően az agyagot *gurgolják*, azaz fogaskerekekkel működtetett

két fémhengeren átörlik. Cseri Sándor fazekas használta először Réven az 1920-as években a gurgolót, ezt az agyagot gyúró, vagy daráló gépet, amely mentesítette a fazekasokat a nehéz fizikai munkát igénylő agyagtaposástól. Ezeket a folyamatokat a ház előtti fészerben végzik. Az agyag ezután már bekerül a műhelybe, a gyúrópad alá. Onnan veszi elő a mester, hogy meggyúrja – ahogy ők mondják – *felpaskolja*, hogy ne maradjon benne hólyag, majd egy edényhez szükséges agyagmennyiséget *felrögölgjön*. Ezután következik a leglátványosabb munkavégzés, a formázás a korongon.

1–2. kép. Hasas János és Hasas Péter korongoznak

A korong fő részei: alul a kör alakú kemény fából készült talp – amely valamikor kőben, ma csapágyban forog – a felső, kisebb átmérőjű tányér és a két korongot összekötő orsó. A megformálandó masszát a mester rádobja a korongra s a „rögből” az ügyes ujjak irányítása alatt kialakul a szabályos, formás korsó, kanta, csupor stb. Egyik a másik után. Miután a mester a kiformált edényt egy fémszállal gyöngéden elválasztja a korongtól, következik a szárítás a műhelyben, vagy azon kívül. Füles termékek esetében még a fűlezést is el kell végezni. A fűlezést, pingálást a feleség végzi nagy szakértelemmel. A mesterség fortélyait nem tanította senki, azokat egymástól lopva kellett megtanulni, mondják a fazekasok. Megtörtént, hogy a félszáraz termékeket még *engobálták*, csak általuk ismert keverékkel festették, hogy még fehérebb legyen. A megszáradt edényeket díszítőmotívumokkal pingálják, hímezik a szaruból készített hímező segítségével. A festékanyagot is a földből nyerik – egyfajta vasoxidból – ahogy a révi fazekasok nevezik, *gangócából*. Ezt összetörik, majd vízzel keverve nyerik a sötétbarna, feketés színű festéket. A már kész edényeket a kemencében, úgynevezett *püstőben* kiégetik. A püstő csonkakúp alakú, vályogból épített, és két pontosan egymással szemben lévő tüzelőnyílása van, hogy jó húzása legyen, s még egy nagyobb magasságban lévő nyílással is rendel-

kezik, amit *csorbának* neveznek. Ezen a nyíláson keresztül rakják be az edényeket a kemencébe. Az edényeket egymás mellé kör alakban, szájjal lefelé helyezik el, majd cserepekkel csúcsosan befedik s kezdődik a nagy szakértelmet igénylő égetés. A tűz, a füst átjárja a püstőben a gondosan egymásra rakott edényeket, azok mégis hófehérre égnek. Külön művészet, hogy a tüzet úgy szabályozzák, hogy a cserepek ne füstölődjenek meg. Az égetés úgy 10 órát tart. Nagyon kell vigyázni, hogy ne legyen túl nagy tüzet rakjanak, mert akkor megtörténhet, hogy *eldöng*, azaz szétrobban s összetörnek a kemencébe gondosan berakott edények.

3. kép. Szolga Gécziné Hasas Julianna edényt formáz

Az eredeti révi fazekasedények a fehér–fekete hímzésűek, de újabban már mázas edényeket is készítenek, ilyenkor másodszer, a mázolás után is meg kell égetni őket. A révi fazekasok nem dísz tárgyakat, hanem ma is közhasználatú cikkeket készítenek. Ezek: *kanta*, *korsó*, *csobánka* (rostély nélküli korsó), *kalapos korsó*, *szilke*, *káposztásfazék*, *tejescsupor*, *findzsa*, *szűrő*, *virágcserep*, *rucaítató* stb. S mint ahogy a nép minden használati tárgyát igyekeztek széppé tenni, a révi fazekasok is a lelküket lehelik a legegyszerűbb korsókba is.

Egy 1896-os összeírás Réven 50 fazekast tart nyilván – írja Kresz Mária (Magyar népi cserepedények kiállítása a Néprajzi Múzeumban. Néprajzi Értesítő, 1961. 24.).

Az 1950-es években megkérdeztem az 1880-ban született legöregebb fazekast, Szilágyi Miklóst, hogy mit hallott ő, hogyan kerültek Révre az első fazekasok és mikor? Így válaszolt: – *Hogy mikor? Azt talán senki sem tudná megmondani. Hogyan? ... Azt a nagyapja mondta*, aki szintén a nagyapjától hallotta, hogy vasolvasztó kohók részére alkalmas tűzálló agyagot kutatva kerültek a Felvidékről tót fazekasok először erre a vidékre. Egyesek aztán – családjukkal együtt – itt letelepedtek. Vonzotta őket a hegyekben ta-

lálható fehér agyag, a fában gazdag erdőség. Ők vonták be a mesterségbe a révi magyaro-
kat is. Hogy bizonyítsa elbeszélésének hitelességét, elmondja, hogy még mindig akad a
révi magyar fazekascsaládok között olyan, amelynek szláv hangzású ragadványneve van,
pl. *Cibenszki*.

4. kép. Domokos Sándorné pingál

említett Szilágyi Mihály fia, az egyik legügyesebb fazekas mondta, hogy a révi fazekasok
által készített agyagedényeknek évtizedek múlva lesz becsülete, mert akkor már ritkaság-
számba mennek. Az öregek hozzáértését a fiatalok nem művelik tovább. Az ő nyolc
gyermeke közül egy sem folytatja apja mesterségét, nincs kinek átadni a szakmai titkot.
Becsülik az apjuk tudományát, de nem követik. Nincs jövője – azt mondják. Lenézik.
Azt mondják, a fazekas szegény ember. A büszkeségre, amit apjuk hajdan egy-egy jól
sikerült munkája után érzett, csak legyintenek. Ők villanyt szerelnek, hajót hegesztenek,
betonhidakat építenek. Nem pepecselnek az agyaggal. S a fazekasok száma évről évre
csökken.

Amint említettem, 50–60 évvel ezelőtt még több mint 100 fazekas élt Réven, akik
jártak-mentek az egész országban a révi edényekkel és mindig eladták áruikat, mert „*van
ebben a cserépedényben valami különlegesség, merthogy éles marad benne a víz*” –
mondta 1985-ben a már akkor 78 esztendő Kósa Imre bácsi, aki azóta már az igazak ál-
mát alussza a Rév község központjában lévő „Korongozó fazekas” szobor alkotójának,
Tözsér Erzsébetnek őseivel, a néhai Hasas és Técsi családok tagjaival, a többi híres révi
fazekással együtt. A révi temetőben nyugosznak már az utóbbi húsz év híres fazekasai is,
mint Szilágyi Sándor s felesége, az ügyes kezű Flórika néni, aki csodálatosan tudta pin-
gálni a férje által készített edényeket, Piroska Mihály, Domokos Mihály és fia Sándor,
Kósa Imre s felesége, Mári néni, Halász Ferenc s felesége, Erzsé néni, Halász Mihály,

Az idős fazekas azt is elmondta,
hogy 1900-ban egy Gaisz Mihály nevezetű
budapesti iparművész költözött Révre s az
ő fazekasműhelyében dolgozott ő is annak
idején Kovács Sándor, Hasas Ferenc, Cseri
Sándor egykori híres fazekasokkal. Sok
mindent tanultak tőle, mert örökké kísérle-
tezett. Az edények formája nem sokat vál-
tozott azóta, de a festés, díszítés évről évre
szébb lett.

A legvirágzóbb az 1930-as években
volt Réven a fazekasság, amikor több mint
100 család foglalkozott evvel a mesterség-
gel. Sohasem volt itt annyi fazekas mint
akkor, akik jártak-mentek messze földre a
révi korszokkal, kantákkal, káposztásfaze-
kakkal, tejescsuprokkal. De még közvetlen
a második világháború után is volt keletje
a cserépedénynek, mert nem lehetett más
edényt kapni s a révi fazekasok nagyon
olcsón adták áruikat.

Aztán évről évre egyre kevesebb
lett a fazekas Réven. 1970-ben – amikor
már csak 13 fazekascsalád dolgozott – az
1908-ban született Szilágyi Sándor, a már

Halász János s felesége, Piroska néni, Halász Imre s a közelmúltban elhunyt nagyon ügyes kezű Méhész Géczi Sándor és Hasas János bácsi.

5. kép. Hasas János az égetőkemencénél (1980)

Kérdésemre, hogy mit jelent az, hogy éles marad a révi korszóban a víz, a néhai Kósa Imre így felelt: „Mert nincs máz rajta, a cserép lélegzik. Nem poshad, nem avasodik meg ebben semmi, nemcsak a víznek jó, az ételnek is. Ezt a cserépkorszót vitték a mezőre az emberek ha dolgozni mentek, ebben hideg maradt a víz a napon is. Igaz, nem olyan színes, dekoratív, mint a korondi kék mázas, vagy a gyergyói fekete kerámia, de a szegény ember számára a hasznosság legalább olyan érték, mint a szépség.”

A sok ősi, használatra szánt edény mellett, amelyek díszítményeinek nagy része hagyományos elemekre épül, azonban megtaláljuk az innen-onnan összeszedett, izléstelen, tarkabarkára festett giccses tányérokat, állati és emberi alakokat, játékokat is. S sajnos inkább ezeket vásárolják – mondja Seres Mária, aki a révi piacon szokott árulgatni. Színes-mázas csecsebecsék foglalják el a szép fehér korszók helyét. Ez jobban kell, hát ezt gyártják. A fehér korszó már kimegy a divatból.

S ma már ott tartunk, hogy erről a csodálatosan szép mesterségről rövidesen csak múlt időben beszélhetünk, hiszen Réven ma már csak két fazekascalád, Hasas János és Hasas Péter (két testvér) dolgozik, ezek is már a 70. életévükhöz közelednek. Inkább kedvtelésből szokott még korongozni az egykori Kovács Peti fazekas családjából származó Seres Mária, valamint Hasas János leánya, Szolga Géczi Juliánna s Halász Imre özvegye, Halász Erzsébet is.

6. kép. Hasas János és felesége készítményeikkel

Mi lehet az oka, hogy a fiatalok nem kívánják megtanulni apáik szép mesterségét? Talán, mert nagyon nehéz, vagy mert nagy kezűgyességet kíván és az egészségre is árthatalmas? Egyesek a könnyebb megélhetés miatt, mások az egyre nagyobb adó miatt nem folytatják az ősi mesterséget. Így rövidesen már csak a *Korongozó fazekas szobra* fog emlékeztetni arra, hogy Réven a magyar lakosság ösfoglalkozása fazekasság volt.

Ma még forog Réven néhány korong. A felsorolt két család s a három asszony még őrzi az ősi mesterséget. Ők képviselik az utolsó fazekasgenerációt.

Néhány év múlva lesz csak igazán olyan becses a híres révi fehér kerámia, amelyen sohasem volt. De vajon vigasz-e ez?

KENDERTERMESZTÉS ÉS VÁSZONSZÖVÉS BEZDÁNBAN

Bezdán az egyik legnagyobb északnyugat-bácskai helység, amely a Duna baloldala és a jugoszláv–magyar országhatár közelében fekszik. Itt halad át a zombor-batinai (Horvátország) műút, s itt válik le egy ága Béreg (Magyarország) felé. A Dunán való átkelést nagyban megkönnyíti az 1974-ben épült közúti híd. A több évszázados migrációs folyamat nyomán Bezdán lakossága etnikailag vegyessé vált, melynek soraiban mindig a magyar nemzetiségűek voltak többségben. Bezdán 5475 (1991) lakosának 68,1%-a magyar, 11,8%-a jugoszláv, 8,6%-a szerb, 8,2%-a horvát és a többi. A hagyományosan fejlett kisiparából nőtt ki gyáripára (hajógyár, nyomda, malom, textilgyár, takácsszövetkezet). Fejlett mezőgazdasága is van. Bezdán fürdőhely is. Jó földrajzi fekvése (innen indul ki a Duna–Tisza–Duna vízrendszer két ága), természeti szépségei (lombhullató erdők veszik körül) kedvezően befolyásolják gazdaságát és turisztikai fejlődését.

Bezdán falu nevével először az 1579-ben összeállított török adókönyvekben (defter) találkozunk. A falu 1593-ban elnéptelenedett. Valószínűleg a tatár katonai egységek pusztították el, amelyek az idő tájt a Zomborban telelő török hadseregben szolgálatot teljesítettek. Így jött létre Bezdán pusztá.

Az 1720-as években Bezdán pusztára Somogy és Zala vármegyéből halászok telepedtek le. 1742 őszén a m. kir. kamara, Losonci József megbízottja révén, a pusztára 60 római katolikus magyar családot telepített Tolna, Baranya, Veszprém és Somogy vármegyéből. 1743. április 4-én a falu lakossága a kincstár, az egyház és a vármegyei hatóság képviselőinek jelenlétében megválasztotta elöljáróságát. Megalakult a plébánia és megnyílt az elemi iskola.

Kezdetben a telepéseknek nem volt semmiféle kötelezettségük a m. kir. kamara iránt. 1746-ban összeírták a falu lakosságát és meghatározták a kamara iránti kötelezettségét. Ebben az összeírásban találkozunk először a bezdáni takácsokkal: Takács János, Takács Mihály és Lebeda Tamás nevével. A lakosság száma 1492 volt.

Ezekben az években a bezdániak még önellátók voltak, vagyis termelők, gyártók és fogyasztók egy időben. A háztartáshoz és az öltözködéshez szükséges legtöbb holmit a családfő háznépével egyedül állította elő. A m. kir. kincstári földeket bérbé véve kendert és lent is termeltek, amiből a m. kir. kamara hetedet kapott. Kendert és lent főleg a falu keleti határában levő Piperes pusztán a Mosztonga bara körül termeltek. Ezek lettek a 18. században a kenderföldek. A családnak ezt az önellátó tevékenységét ma házimunkának nevezzük.

1763 és 1768 között jelentős számú cseh, morva, szlovák, horvát, szerb és német család telepedett le a faluban. A szláv lakosság hatására az addig kenderből és lenből készült fehér sima vászon mellett megjelentek az ún. színes vásznak is. Ezeknek a színes vásznaknak azonban sohasem lett olyan jelentőségük, mint pl. a környező horvát és szerb falvakban (Monostorszeg, Béreg). Bezdánban az újonnan érkező szláv lakosság gyorsan elmagyarosodott, a színes vásznak pedig eltűntek a mindennapi életből. Csak a fehérvá-

szon piros díszítése maradt fenn mind a mai napig az abroszokon, törülközőkön, lepedőkön, szakajtóruhákon stb. A német telepesek 1780-ban a kapott mezőgazdasági felszereléssel kaptak egy *fonyóguzsalyt* is, amit Bezdánban ma is *rokkának* neveznek. Így került 5–6 év alatt több mint 100 rokka a faluba.

1772-ben Mária Terézia királynő Bezdánt mezővárossá nyilvánította és feljogosította négy országos vásár évenkénti megtartására, ami nagy lehetőséget jelentett az ipar és a kereskedelem további fejlődésében. Azok a földbérlet, akik nem tudtak termelőmunkájukból megélni, az általuk termelt kendert és lent megfonták, megszőtték és mint kész árut a heti és az országos vásárokon árulták. A lakosságnak ezt a tevékenységét ma háziiparnak nevezzük.

1790-ben december hónapban Hurij Joseph a zombori kamarai uradalom gondnoka, alapul véve az 1782 és 1787 közötti időszak éveinek átlagtermelését, valamint azokat az ingatlanokat, amelyekkel a vásárhely 1790 december 27-én rendelkezett, felbecsülte Bezdán mezőváros vagyonát. Az itt említett ingatlanok között van egy lenpréselő is, amiből a helységnek bevétele van. Minden valószínűség szerint ezt a lenpréselőt a lakosság közösen használta. Ez a lenpréselő lehetett a legkezdetlegesebb formája a későbbi kendergyáraknak.

A kender és lenfonal ilyen nagyobb mennyiségben való előállítására szükség is volt, mert 1772-ben volt 51 iparosmester, akik között volt 15 takács. Ők már kendert nem termeltek, kenderfonalat sem fontak. Ők már csak szőttek. Vették a fonalat és árulták a vásznat. Ezt a tevékenységet ma kézművességnak nevezzük.

A bezdáni iparosok közül a takácsok igyekeztek leginkább szervezeten fellépni és érdekeiket képviselni. 1787-ben 12 takács- és 1 festőmester egy 28 szakaszból álló céhszabadalmi tervezetet nyújtott be a vármegyei hatóságnak, hogy azt továbbítsa az illetékes felsőbb fórumokhoz jóváhagyás végett. Mivel a mesterek úgy vélték, hogy a tervezetet Adamovits Mihály írnok fiókjába süllyesztette, annak halála után 1892. június 15-én ismét a vármegyei hatósághoz fordultak. Az 1792. augusztus 19.-i vármegyei közgyűlésen Vargay Mihály vármegyei írnok kedvező véleményt adott a takácsok céhszabadalmi tervezetének minden szakaszára, de az ügy intézése csak tovább húzódott. 1800-ban 8 takácsmester újból kérte a céhszabadalom elnyerését. Ezt azzal okolták, hogy e nélkül nincs joguk inasokat tartani, illetve segédeket alkalmazni, ami jelentősen megnehezíti munkájukat. Mivel ez a kezdeményezés sem járt sikerrel, a mesterek kénytelenek voltak beiratkozni a bajai takácsos céhébe. 1808-ban a bezdáni takácsok egy része bizonyos nézetkülönbségek miatt átiratkozott az apatini céhbe. A király által megerősített céhszabadalmat a bezdáni csizmadiák, vargák, takácsok stb. 1815. július 30-án kaptak.

Már a 18. században Bezdánban a lakosság és a takácsok a len és a kender feldolgozásával, illetve fonásával és szövésével, kapták az erősebb és durvább sárga, azaz parasztvásznat, valamint a gyengébb de puhább, könnyebb és finomabb fehérvásznat, attól függően, hogy az kender- vagy lenfonalból készült. A fehérvásznat később gyolcsnak nevezték. Ezek a vásznak vászonkötéssel vagyis a legegyszerűbb szövési móddal készültek úgy, hogy a vetülék egy láncfonalat keresztez. Ezeknek a vásznaknak már meghatározott piaci áruk is volt. 1793. február 5-én a bezdáni takácsok panasszal fordultak a vármegyei közgyűléshez, mivel úgy érezték, hogy a város Magisztrátusa túl alacsony árban határozta meg az általuk készített vászon árát. A 7 és 8 szálás vászon rőfjét (1 rőf = 78 cm) 11/2 (a takácsok kértek 2), a 10 szálás vászon rőfjét 3 (4), a 12 szálás vászon rőfjét 4 (6) krajcárban állapították meg.

A bezdáni szövőszékeken 1 rőf széles vásznakat szőttek. Ez megfelelt pl. törülközőknek, szakajtóruhának stb. Ágyneműnek, vagy aszalterítőnek már kétszél vászon kel-

lett. Az egyszél vászonból készült használati tárgyakat csak annak végein díszítették, pl. horgolt csipkével. A kétszél vászonból készült használati tárgyakat az ún. tűzött csipkével díszítették, ami valójában tüvel varrt csipke, Bezdánban kötésnek nevezték.

1. kép. A bezdáni takácscéh viaszpecsétje, 1815.
(Balla Ferenc tulajdona)

A céheknek piros viaszpecsétjük volt. A takácscéh viaszpecsétjének közepén három orsó egy háromszöget alkot, melyre két oldalról egy-egy oroslán támaszkodik. Az eddig előkerült viaszpecséték köriratát hibátlanul leolvasni mindmáig nem sikerült.

A 19. században Bezdán határában állandóan nagy földmunkálatok voltak. Folyt a Duna szabályozása, épültek az árvédelmi gátak, továbbá megépült a Ferenc-csatorna, a Bajai-csatorna, a Ferenc József és a Sebesfok zsilip, a Duna és Zombor közti kongótégla országút, a Baja-Zombor vasútvonal stb. Ezek a munkálatok mind kubikosmunkát igényeltek, aminek következtében az emberek kubikosok lettek. Ez a munkaforma megkövetelte az

erős, vastag vászoning és gatyá viselését, mivel az ásóval, lapáttal, talicskával végzett munka nagyon megviselte az emberek ruházatát. Erre a századra még jellemző a kézművesség fellendülése. Főleg a takácssegédek és a takácsmesterek száma nőtt meg jelentősen.

1830 és 1840 között a következők foglalkoztak vászon előállításával: Dudás László, Horvát Antal, Gombos Albert, Tabó József, Horváth József, Laczko Jakab, Pákász János, Kovács József, Varga József, Kis Ferenc, Reiheld Konsztantin, Josephus Rell, Csitsai Lőrinc, Jagica János, Virág István, Stenger Ferenc, Bugyik Ferenc, Kele János, Török Pál, Gombos József, Horváth Mihály, Horváth György, Humel Lajos, Gombos Albert, Nagy Pál, Recl Jakab, Német György, Maczichel Gáspár, Buzgó János, Kovács József, Gombos János, Szabó József, Perl Ferenc, Adelheid Simon Konsztantin és mások.

A takácsmesterek száma Bezdánban az elmúlt évszázadokban:

Évszám	1748	1772	1800	1840	1902	1924	1930	1961	1991
Takácsmesterek	3	15	21	43	15	3	–	–	–

A múlt században a mesteremberek, így a takácsok is anyagilag jól álltak. Olyannyira, hogy 1829-ben megépítették a még ma is álló Szentháromság szobrot. Az ezzel kapcsolatos szerződéseket a takácscéh nevében „Maczicz Gáspár Czéh Mester” írta alá.

Az 1848-as magyar polgári forradalom bukása után a közélet irányításában mind nagyobb szerepet kaptak az értelmiségiek, kereskedők, iparosok, akik már igényesebbek

voltak és nem viselték a vászonból készült alsó- és felsőruhákat. A magyar polgári nemzeti öntudat ébredésének velejárója volt a Bezdáni Katolikus Legényegylet, a Bezdáni Polgári Olvasókör (1865) stb. megalakulása. Az ifjúság mind nagyobb számban iratkozott be a különböző egyetemekre. Sok család hajóvontatásból élt. A Dunán beindult a személyszállító hajóforgalom. Ha a kubikosoknak nem volt munkájuk helyben, eljártak a környező vármegyékbe is. A vasútvonalak megépülésével mind könnyebben legyőzhetőek voltak a távolságok. Ezek a változások komolyan hozzájárultak a helyben szőtt kender és lenvászon kiszorításához a mindennapi életből és hozzájárultak a különböző gyári- lag előállított szövetek használatához. Ennek következtében a múlt század végén már mind több takácsmester elhagyta a községet (a városból 1886-ban nagyközség lett). Voltak, akik köztük továbbképezték magukat és műtakácsok lettek.

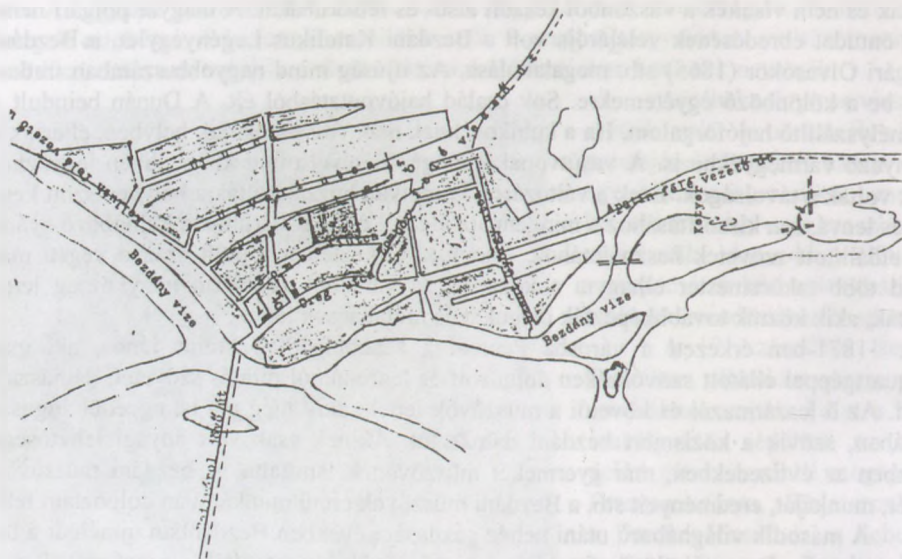
1871-ben érkezett a városba Pécsről a későbbi Id. Schmidt János, aki már Jacquartgéppel ellátott szövőszekeken dolgozott és lenfonálból mintás szövetet, damasztot szőtt. Az ő leszármazói és követői a műszövők lettek, akik még ma is, egyedül Jugoszláviában, szövik a közismert bezdáni damasztot. Akinek csak volt anyagi lehetősége ezekben az évtizedekben, már gyermekét műszövőnek taníttatta. A bezdáni műszövők életét, munkáját, eredményeit stb. a Bezdáni műszövők című munkámban dolgoztam fel.

A második világháború utáni nehéz gazdasági években Bezdánban újraeledt a takácsmesterség. De egy különös formában. A műszövők kikapcsolták a szövőszekeken a Jacquartgépeket, a nyolc nyüstből (levél) és a nyolc lábítóból (sámla) hatot-hatot és már szöhettek is a damaszt helyett a kenderfonálból a vásznat.

Mikor 1856-ban megépült a Korlátos töltés, hogy megvédje a Ferenc-csatornát a Duna árvizeinek rombolásaitól, az Öregszigetben levő rétek, legelők, kaszálók, mocsaras terület, sokkal jobb kenderföldeknek ígérkeztek, mint a piperesi pusztán levők. Így a kendertermesztés a város keleti határából áttevődött a nyugati határába. Mivel az itt levő dűlőút kezdeténél volt egy fakereszt, Jézus plébából készült alakjával, a kenderföldek a Keresztfadomb dűlőben voltak.

A kenderáztatás emberemlékezet óta, állították a tanúk egy bírósági perben, a múlt század végén, a város alatt volt a Bezdán Víz (ebben épült meg a Ferenc-csatorna) és a Magaspart között. Mikor megépült a Ferenc-csatorna (1856), akkor elzárták a jobb parton levő Kiserdő, a Rekesz és a Dongó fokokat, de ugyanúgy a bal parton levő Bezdán Víz mellékágát is, amit ma Kotyornak hívnak. Az elzáró töltések egy lábbal voltak magasabbak, mint az általános vízmagasság. Ezeket a munkálatokat Stahulyák Endre m. kir. kincstári csatornai mérnök vezette, a kivitelezők pedig Fogl Mihály és Tatai János voltak. A Ferenc-csatorna Rt. 1872-ig ezeket a töltéseket javíttatta is, de ettől az időtől kezdve mind jobban elhanyagolta. Közben megépült a Baja-bezdáni tápcsatorna (1874), amivel a Ferenc-csatorna hajózhatóságának biztosításának érdekében emelték annak vízszintjét. Így a töltések mind jobban megrongálódtak, a Kotyor vize mind többször befolyt a Ferenc-csatornába és ott halpusztulást idézett elő. Bírósági per lett belőle. Mivel 1874-ben a város a legelők elkülönítésekor megszerezte a Kotyor 81 kat. h. tulajdonjogát, a bírósági per a város és a Ferenc-csatorna Rt. illetve a Ferenc-csatorna Halászati Társulat között folyt. Mivel ez ügyben a községnek adott igazat Darányi Ignác földművelésügyi miniszter is, a bíróság is így döntött.

Ennek az „országos” pernek más következménye is lett. Felkeltette a földművelésügyi miniszter érdeklődését a bezdáni kenderföldek iránt, amelyekhez csatlakoztak azok a szántóföldek is, amelyek a Nagyszigetben voltak és az 1883-ban alakult Bezdán-szigeti Ármentesítő Társulat tulajdonát képezték.

2. kép. Bezdán térkép vázlata, 1832. 1. plébánia, 2. templom, 3. iskola,
4. újonnan épülő templom tere, 5. Szentháromság kápolna

1904. február 6-án megbeszélés volt Bezdánban, amin többek között részt vettek a község, a csatorna, a halásztársulat képviselői, valamint Tárczay Dezső főszolgabíró, Ditzl Lajos m. kir. kultúrmérnök, Füredi Lajos m. kir. gazdasági szaktanár és mások. A jelenlevők megállapodtak abban, hogy a m. kir. kincstár erdészeti ágához tartozó 2297 helyszámú Keresztfadomb dűlőben három mesterséges kenderáztatót kell építeni. A medencékbe a víz a Baja-bezdáni tápcsatornából jönne, míg annak elvezetése a Szántova-Bezdán Vízelcsapoló Társulat csatornáján történne. Így a kenderáztatás messzire esne a községtől, a kender szárításához is volna elegendő hely és az azt kísérő bűz sem kellemtelenkedne a lakosságnak.

A kenderáztatók tervrajza és költségvetése még az évben elkészült. A tervezett három medence elég lett volna 361 kat. h. kender kiáztatására. A költségek kb. 30 000 koronát tettek volna ki. Ezt az újabb kiadást a község nem vállalta (a közeljövőben esedékes volt az 50 000 korona vasútépítésre és a 100 000 korona ármentesítésre és vízlecsapolásra felvett hitelek törlesztésének megkezdése). Ezért 1908-ban a Csikos fokot jelölték ki a kenderáztatás céljára. Ennek ellenére a gyakorlatban minden maradt a régiben, a kenderáztatást továbbra is a Kotyorban végezték.

1909-ben Füredi Lajos m. kir. gazdasági szaktanár, országos kendertermesztési szakértő bejárta a Nagy- és Öregszigetet. Ekkor már a Bezdán-szigeti Ármentesítő Társulatnak 309 kat. h. kendere volt. A kenderföldeken 320–330 cm hosszú kendereszalat gyűjtött, amelyeket a budapesti, kolozsvári és a magyaróvári gazdasági múzeumokban számított elhelyezni. A községháza udvarán pedig mintegy 300 gazdának a kendertermesztésről szakelőadást tartott, mert mintegy 300 gazdának a kendertermesztésre alkalmas humuszos szántóföld. A Bezdáni Gazdakör azonnal akciót is kezdett, hogy tagjai ültessenek, vessenek 400–500 kat. h. kendert, de hogy annak feldolgozásában is fejlődjenek, sürgették egy kendergyárnak a felépítését.

A kendertermesztéssel és feldolgozással kapcsolatos nagy terveknek az első világháború, majd az utána következő nehéz gazdasági évek vetettek véget. Egy 1919-ből származó jegyzői jelentésből megtudhatjuk, hogy Bezdánban van elegendő kender- és lenmag, mégis csak kendert termelnek és azt is kizárólag házi szükségletre. Lent inkább a Duna jobb oldalán Baranyában termeltek.

Az 1930-as években újból fellendült a kendertermesztés. 1935 elején két részvénytársaság is alakult a céllal, hogy felépítenek egy-egy kendergyárat. De egyik már a kezdet kezdetén feloszlott, míg a másiknak sikerült felépítenie a gyárat. A község 3 kat. h. földterületet ingyen engedett át a részvénytársaságnak, azzal a feltétellel, hogy a munkások csak itteni lakosok lehetnek. A gyár a Monostori utca végén épült. Húsz kender-törője és 40 munkása volt.

A már említett okok újbóli halpusztulást idéztek elő a Kralja Petra csatornában. Ezért Vukovics Ignác halászati bérlő már 1936-ban kérte a Kotyorban való kenderáztatás beszüntetését. Kérelmét a község elutasította, de az érdekeltek azonnal rendbe tették a 200 m-es múlt században épült töltést, mely elválasztotta a csatornát a természetes kenderáztatótól.

Habár a kendertermesztés és feldolgozás fellendült, a takácsmesterség kihalását nem lehetett megakadályozni. 1925-ben a községben levő 214 mesterember közül csak 3 volt takácsmester. 1930-ban már egy sem dolgozott közülük, csupán 11 műszövőmester. Az elkövetkező évtizedekben a takácsmesterség vissza-visszatért a lakosság mindennapi életébe, de csak mint a szegénység és a nyomor fokmérője, a műszövők által művelve.

A második világháború alatt továbbfejlődött a kenderfeldolgozás. A kendergyár közvetlen közelében 8 mesterséges, oldalt kitéglázott kenderáztatót építettek, amelyekben hosszú fagerendákkal a kendert a víz alá szorították.

1944. október 25-én államosították. 1945. április 1-jén újból üzemelt. A kendertermesztés és feldolgozás fellendülése érdekében újra kicserélték a kender-törőt, a 11 tilót és a törekrázókat. Kibetonozták a mesterséges kenderáztatókat, de még 2 újat is építettek. Ezek kapacitása egy-egy vagon volt. A Kotyorban rendbe hoztak egy 5 vagon befogadó-képességű természetes kenderáztatót. Építettek egy raktárhelyiséget a végtermékeknek. Egy istállót 12 ló részére, étkezdét, fürdőt a munkások használatára.

Az 1960-as évek elején a kendertermesztés és feldolgozás érte el fénykorát. A kendergyárnak volt 73 állandó és 30 idénymunkása. A Bezdánban, Monostorszegen, Koluton és Béregen megtermelt 260 vagon nyerskenderből 36 vagon kenderrostot állítottak elő. A háború előtt és után a hosszú és rövid szálú kenderrost aránya a feldolgozásnál 50–50% volt. Akkor pedig 65–35%. 100 kg áztatott, szárított kenderből 18 kg kenderrostot tudtak nyerni.

A gyárban új gyáracsarnok építését határozták el és a felszerelést teljesen fel akarják újítani, mégpedig saját pénzalapjuk felhasználásával. Erre sohasem került sor.

A műanyagfonál megjelenésével a kenderrost iránti kereslet megcsappant. A gyárban mind jobban megromlott a munkafegyelem, itt is ott is hiányokat fedeztek fel. Az év végi zárszámadások hatalmas veszteségeket mutattak ki. A gyár vezetői bíróság elé kerültek. Ilyen előzmények után a bezdáni kendergyár, hasonlóan a környező helységek kendergyáraihoz, 1970-ben a felszámolás sorsára jutott. A gyárat a nyomda vállalat vette meg, amely akkor jelentős fejlesztésbe kezdett. Az öreg épületek helyébe újakat épített, a mesterséges kenderáztatók hattyúkkal betelepített halastavakká változtak. Ezzel megszűnt Bezdánban házilag és gyárilag is a kenderrost előállítás. A kenderrel bevetett földterület is minden évben kevesebb lett. Az utóbbi években Bezdánban egyáltalán nem termelnek.

„Mazák Pál vagyok. Bezdánban születtem 1929 október 20-án földműves családban. Az elmúlt évtizedekben még én is termeltem és házilag feldolgoztam kendert.

Két félet termesztettünk. A virágos és a magvaskendert. A virágoskender termesztéséhez szükséges a jó minőségű humuszos föld. A föld előkészítése így is külön figyelmet igényel. Legjobb búza után vetni. Ezért aratás után tarlószántást végzünk. A szántóföldet istállótrágyával megtrágyazzuk. 1 kat. h. földre 2–2 1/2 vagon istállótrágyát szórunk. Amióta műtrágyát is használunk az istállótrágyát felerősítjük 300 kg foszfort tartalmazó műtrágyával, amitől a kender acélosabb lesz. Ősz elején a trágyát leszántjuk, majd elvégezzük a mélyszántást is. Tavasszal a földet megfogcsoljuk és még 100 kg foszforos műtrágyát a földbe bedolgozunk. Április végén vagy május elején vetünk. 1 kat. h. földbe 40 kg magot teszünk. Hogy a szálai vékonyak legyenek sűrűre kell vetni. Vetés után a földet elboronáljuk, majd lehengereljük, hogy a magot minél jobban beágyazzuk a földbe, valamint hogy megvédjük a madaraktól.

A virágoskender augusztusban érik be. Ilyenkor szára sárga lesz, virágpóra elhullik, szára tenyerünkben dörszölve összetörik, de szála nem szakadozik. Ekkor kezdődik a kender nyűvése vagy vágása. Ez leginkább férfi munka. Meglehetősen megviseli az ember ruházatát, ezért munka közben kötényt viselünk.

A kender a múlt században nálunk még nyűtték, ma már csak vágják. Ha a kendert nyűjtük, akkor a jobb kezünkkel öt-hat szálát kitépünk egyszerre a földből (marok), majd azt átesszük a bal markunkba. Ha a bal markunk megtelik, akkor az így összegyűjtött kenderszálat a földre helyezzük. Kévébe rakjuk, majd estefelé a kévét két helyen kenderszállakkal összekötjük és kúpokba rakjuk. Az időjárástól függően rövidebb vagy hosszabb ideig száradni hagyjuk. Mikor már eléggé megszáradt, akkor vendégoldalal szekérrel (kocsival) egy meghatározott helyre szállítjuk, ahol kazzalba rakjuk.

Ha a kendert vágjuk, akkor a jobb kezünkben van egy hosszabb nyelű egyenes pengéjű sarló (kendervágó sarló), amit rendszerint eltörött kaszapengéből készítettünk magunknak. A kendervágáskor a bal kezünkkel összefogunk egy nagyobb kendercsomót és azt a bal hónunk alá szorítjuk. Ekkor félkört téve a kendercsomó körül a kenderszálat 2–3 cm magasan a föld felszínétől a kendervágó sarlóval elvágjuk. A kender tarló nagyon könnyen megsérti az ember lábát, ezért a kenderet bocskorban, csizmában, bakancsban, de legtöbbször klumpában (krumpla) vágjuk. Az 1940-es évektől kezdve a kendevágás fokozatosan gépésítve lett.

Ha a magvaskendert vetjük, akkor azt ritkára kell vetni. Nálunk Bezdánban a magvaskendert inkább kukorica közé szoktuk ültetni. A magvaskender a virágoskendertől később és a kukoricától előbb érik be. Ezt rövidnyelű félköríves acélpengéjű erős sarlóval vágjuk. Azonnal hazaszállítjuk és rakásba (rakács) rakjuk. Hagyjuk fűlledni. Egy-két hét múlva kúpokba (kupac) rakva elkezdjük a napon szárítani. Fűlesztéssel és szárítással elérjük azt, hogy a kendermag teljesen megérik és könnyen kipereg. Mikor a magvaskender szárítása véget ér, akkor szálanként egy az egyik végénél fátuskóval felemelt székához csapkodjuk. A magvascséplő e tuskó előtt áll. Az összegyűjtött kendermagot szélrostával, vagy csak a szél segítségével megtisztítjuk a portól és az összetört levélhulladéktól.

A megszáritott kenderkévéket a természetes vagy a mesterséges kenderáztatásban áztatjuk. A kender áztatásának az a célja, hogy a hánccszálak közti kötőanyag elrothadjon a rost szálak pedig megpuhuljanak és szétváljanak. Az áztatás melegebb időben 2–3, hidegebb időben 5–6 hétig is eltart. A kenderkévék 5–6 sorban fekszenek a vízben. A sorok száma attól függ, hogy milyen mély az áztatóban levő víz. Hogy az így összerakott kenderkévék a víz alá merüljenek, azokra sarat rakunk. A mesterséges kenderáztatókban a kenderkévéket már fagerendákkal nyomjuk a víz alá. Az áztatás akkor fejeződik be, ha a kenderszálat tenyerünkben morzsolva össze lehet törni. Ilyenkor a sarat vagy a gerendákat eltávolítjuk és hozzákezdünk a kender mosásához és szárításához. A vízben levő minden kenderkévének alsó kötését széjjel nyitjuk, a kender a sártól és a büdös víztől kimoszuk, majd a kévéket az áztató partjára dobáljuk. Ezután a kenderkévéket, alsó vastag végükkel előre, egy hátsó saroglya (saráglá) nélküli szekérré rakjuk. A még vizes kender egy napos területre szállítjuk. Itt a kenderkévéket felső végüknél megfogva lerángatjuk a szekérről. A felső, megmaradt, kévékötés segítségével szétsátorosítjuk és az időjárástól függően rövidebb, hosszabb ideig szárítjuk. Az így megszáritott kender vagy a ház padlásán tároljuk, vagy a kendergyár közelében kazlakba rakjuk. A háznál tárolt kender háziszerszámokkal feldolgozzuk. A kender feldolgozásában részt vesznek mind a férfiak, mind a nők.

A kender feldolgozásakor az első teendő a megszáritott kendernek a fás résztől, a pozdorjától (pazderja) való megszabadítása. Ennek a munkának a neve törés és az ehhez szükséges munkaeszköz a törő (zuppuló). A törő a pozdorja nagyját kiveri a kenderből. Ez egy erős, masszív munkaeszköz. Négy lábon áll. A lábakat két keresztben álló gerenda tartja össze. A két keresztben álló gerendába három egymással párhuzamos vékonyabb gerenda van erősítve, kisebb távolságra egymástól. A törő legfontosabb része az üto. Az üto hátsó részén tengellyel van biztosítva, míg elülső végén van a nehéz félkör alakú fej. A fej és a hátsó rész között alul van az üto két nyelve, ezek felett pedig van a törő fogantyúja. A kender töréskor a bal kezükkel a kenderet a törőbe csapjuk és lassan húzzuk magunk felé, miközben jobb kezünkkel az ütoval csapkodjuk azt.

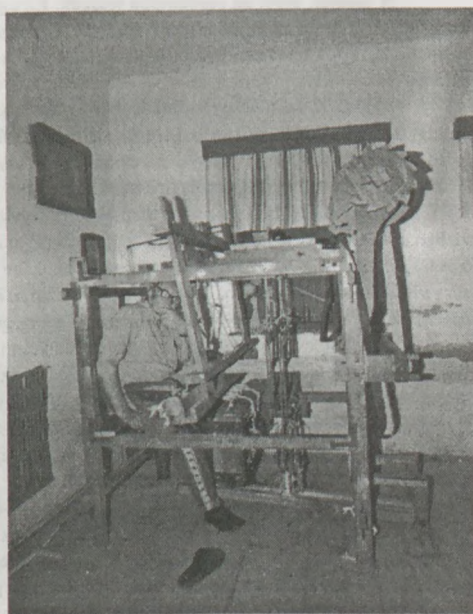
3. kép. Mazák Pál tilójával

4. kép. Csillag Rozália csévéológéppel

5. kép. Csillag Rozália a vetőrámaival
és csévetartóval

6. kép. Csillag Mihály vászonszékével

A törőben összetört kendert utána megtisztítjuk az apró pozdorjától. Erre használjuk a tiló (tilú) nevű munkaeszközt. A tiló két talpon álló munkaeszköz. Állványa két függőleges és egy keresztartóból áll. Van rajta egy fakés fogantyúval, amelynek hátsó része biztosítva van. A fakés egy vályúba ereszthető bele, amelynek két széle törőnyelvként működik. A már összetört kendercsomót a bal kezünkkel a vályúra csapjuk, jobb kezünkkel a tiló nyelvével abba beleszorítjuk, majd onnét kirángotjuk. Tiloláskor a kender nemcsak megtisztul a pozdorjától, hanem az meg is puhul.

A tilolást a fésülés, gerebenezés (gerebenezés, gereblélés) követi. Ennek az a célja, hogy a kender rostszálait szétszaggassa és hogy abból a kócot eltávolítsa. A gereben vagy fésű az egy rövidebb keményfa deszka, amibe hegyes végű erős szögek vannak erősítve. A deszkát a falnak támasztjuk és a bal kezünkkel biztosítjuk miközben a jobb kezünkkel a fésülendő kendert a szögekbe csapkodjuk és azon áthúzzuk.

Gerebeneleskor, fésüléskor a fogak között maradt alja kendert csepűnek (csüppű), a pozdorja javát pedig kócnak hívjuk.

A tiszta szálás kenderből vékonyabb kenderfonalat, a csepűből és a kócból pedig vastagabb kenderfonalat kapunk. Az előbbiből vásznat, az utóbbiból zsákot, ponyvát, kötelet készíthetünk.

A fésülés után a szálaskendert fejbe csavarjuk és 50 kg-os csomókba (bála) kötjük.

Ha kenderfonalat akarunk előállítani, akkor a szálás kendert a fonás előtt meg kell tépni. Ilyenkor a kenderfejeket széjjelbontjuk és kisebb csomókba, türetekbe alakítjuk. Ezeket a türeket a rokka fejére erősítjük egy madzaggal.

A rokka központi része a lábbal hajtható kerék, amely szíjjátéttal forgatja a szárnyasorsót. Ez utóbbihoz hozzákötjük a néhány szár kenderből összesodort ún. kezdőfonalat. Jobb lábunkkal hajtjuk a rokkát, bal kezünkkel adagoljuk a kenderszálat, a jobb kezünkkel kezeljük az orsót. Ha az orsó megtelik, azt újjal cseréljük ki.

Valamikor a rokkán való fonás közös munka volt. Lányok és asszonyok összejártak az ún. fonóba. Bezdánban már 40–50 éve nincsenek fonók. A rokkák száma is ma már nagyon kicsi a községben.

Bezdánban az ún. kecskerokka van elterjedve. Résezi esztergályozással készülnek, majd belakozzák vagy befestik őket. Nagyobb hetipiacokon, országos vásárokon ma is lehet rokkát venni.

A megtelt orsót az orsótartóba tesszük. Ez egy farámába erősített fapálca, amelyen az orsó szabadon foroghat. A motolla az egy farámába elhelyezett, forgatható többoldalú keret, amelyre a kenderfonal föltekercselhető. Az így kapott kendermotringokat (strengli) a motolláról leszedjük és összekötjük. Ez az ún. nyersfonal.

Stulich Katalin vagyok. Bezdánban születtem 1913-ben. Még láttam, mikor a szüleim a nyers kenderfonalat puhították és fehérítették. Erre Bezdánban két féle eljárást ismertek.

Mindkét eljárást a szapulóba csináltuk. A szapuló az egy alacsonyabb fakád, amelynek két füle van. Alsó részén van egy nyílás, amelyen a víz kiereszthető. A nyílás egy fadugóval elzárható.

A szapulóba beleszórtuk a tűzhelyben elégett fa hamuját. Erre melegvizet öntöttünk. A kapott lúgos vízben a nyers kenderfonalat egy karó segítségével jól megforgattuk. Ezután egy kenderfonalból készült zsákba tettük és azt kenyérsütés után a még meleg kemencébe helyeztük. Másnap a zsákot tartalmával együtt a csatornára vittük, ahol a kenderfonalat jól kimostuk. Ezután a kendermotringokat egy farúdon megszáritottuk. Száradás alatt a motringokat néhányszor alsókarunk segítségével széjjelhúztuk, hogy azok össze ne zsugorodjanak.

Ha a zöldes színű kenderfonál ily módon nem kapta meg a várt sárgás-fehér színét, akkor második eljárással próbálkoztunk. A szapulóba apróra vágott háziszappant tettünk, amire forró vizet öntöttünk. A kapott lúgos vízben a nyers kenderfonalat egy karó segítségével jól megforgattuk. Ha a lúgos víz lehűlt, újból felmelegítettük miután a szapuló alján levő nyíláson leeresztettük. Újból megismerteltük a kendermotringok forgatását. A kenderfonalat nem tettük a kemencébe, hanem éjszakára a szapulóban hagytuk. Másnap a kenderfonalat a csatornán kimostuk, majd a napon megszáritottuk.

Csillag Mihály vagyok. 1924. szeptember 15-én Zomborban születtem. Most nyugdíjas műszövömmesterként szűkség szerint vászonszékemen is dolgozotok.

A megpuhított, kifehérített fonalmotringokat alsókarunk segítségével kinyújtjuk, a fonalszálat helyre rázzuk. Ezután újból a motollára helyezzük és vagy gombolyagba szedjük, vagy egy kezi vagy lábmeghajtású csévéelőgéppel felcsévéljük. Ezek a csévéelőgépek ugyanúgy működnek, mint a rokkák. A vízszintes helyzetben levő tengelyre (ahol az orsó van) elhelyezzük a fából vagy papírból készült csövecskét (csévét) és erre felcsévéljük a kenderfonalat. Ezek lesznek a nagycsévék. A nagycsévét a csévetartóra helyezzük (fatábla beleerősített fapálcikkal vagy keretes állvány drót huzalokkal). A leírtak alapján elkészítjük az ún. kiscsévét is. Csak itt nagyobb figyelemmel végezzük el a munkát. A jobb kezünkkel hajtjuk a csévéelőgépet, a bal kezünkkel vezetjük a fonalat. A fonalat a csévé előtt ide oda vezetjük, hogy a fonal a csévé forgása következté-

ben csavarmenetekben helyezkedjen el. A fonálnak egyenlő feszültséggel kell csévélődnie. A kicsévét elhelyezzük a csónakban. A kicséve a csónakkal adja az ún. kézi vetélőt. Ma már a vászonszékeken megtaláljuk az ún. gyorsvetélőt, ami 2–3-szorosan is felgyorsítja a munkát. A gyorsvetelő lényege abban van, hogy a szövészek jobb és baloldalán lévő bordákon van egy-egy bordaláda (trájer kaszni), amibe elhelyezzük a vetélőt. A vetélőt bőrből készült vetelőfej segítségével, ami vetelőzsinorhoz (sneleráj) van erősítve, a vetelőpályán (fába vájt mélyedés) nagy gyorsasággal az ellenkező oldalra ájtuttatjuk.

Ekkor elkezdjük a felvetést. Ha a felvetendő fonál gombolyagban van, akkor a gombolyagokat egy kosárban helyezük el és minden egyes fonálszálat behúzzuk a felvető lapocka (ez egy vékony deszka, amelyen több két párhuzamos sorban elhelyezett lyuk van) egyik lyukjába. Ha a felvetendő fonál a nagycsévénen van, akkor a csévetartó segítségével végezzük el a fenti munkát. A fonalak végét a felvetőráma alsó részéhez erősítjük. A felvetőráma a műhely közepén áll addig amíg arra szükség van. Van egy tengelye, amelynek felső vége a padlásgerendába, az alsó vége a padlóba vájt lyukban forog. A tengely körül van egy függőleges keret, ami a tengellyel együtt forgatható. Miközben a felvetőrámat bal kezünkkel forgatjuk, a jobb kezünkkel a felvető lapocka segítségével a fonalcsmót csavarmenetben felfelé irányítjuk. Ezután minden fonalszálat belehelyezünk a fogasba (ez egy ollószerű faszerszám, amelynek alsó részén vasszögek vannak egyenlő távolságra egymástól) és azokat párhuzamosan a lánchengerre hengerejük (tekerés). Ez a munka 5–6 embert igényel. Kettőn a fogast tartják, ketten a lánchengert hajtják, és ketten a láncot tartják. A lánchengeren lévő fonál adja a láncot. A láncfonál nálunk 120 m hosszú. A lánchengert durungnak is nevezzük.

A behúzás abból áll, hogy minden egyes láncfonalat behúzzunk egy acélból készült ún. nyüstszembe. Az azonos kötésű fonalszálat nyüstszemai azonos nyüstpálcákon vannak és egészben a nyüstöket (levelek) képezik. A bezdáni vászonszékeken két nyüst van. A nyüstök a lábítokkal (sámlla) le föl emelhetők, miközben a láncfonalak szádat (nyíllás) képeznek. Miután a láncfonalat áthúztuk a nyüstszeremen, ha kell dróthorgot is használunk erre a célra, áthúzzuk azt a bordafogak között is. A borda az egy rostélyos lap (fakert drót pálcákkal, bordafogakkal). Elhelyezése és felerősítése lehetővé teszi előre hátra való mozgathatóságát. A bordán való fonaláthúzást megkönnyítheti az ún. lemez-kampó. Ezután a láncfalat a mellhengerre vezetjük, ahol megtörjük és a lejjebb és előrébb álló szövethengerre erősítjük. A lánchenger és a szövethenger különböző megoldásokkal fékezve van, ami biztosítja a láncfonal állandó feszességét.

Ekkor leülünk az ülődeszkára (szicc). Bal kezünkkel előretoljuk a bordát, jobb lábunkkal lenyomjuk az első lábítót. A nyüstök csigarendszeren függőleges mozgásba jönnek. A láncfonalak szádat képeznek. A kézivetelőnél a keletkezett nyílláson ájtuttatjuk a csónakot az ellenkező oldalra. A gyorsvetelőnél jobb kezünkkel meghúzzuk a vetelőzsinort és ugyancsak ájtuttatjuk a csónakot az ellenkező oldalra. Ezután bal kezünkkel visszarántjuk a bordát alapállásba. Ezt az egész műveletet tovább folytatjuk azzal, hogy a következőkben a jobb lábunkkal lenyomjuk a második lábítót és így tovább. Ezzel a szövésmóddal megkapjuk az ún. atlasz kötéssel szőtt kendervásznat. Ezeknél a szöveteknél a hosszirányba haladó fonálrendszert láncnak, a keresztben haladót pedig vetüléknek nevezzük. A két fonál keresztvezését kötésnek hívjuk. A kendervászon tartósabb mint a lenvászon, csak sokkal durvább, keményebb és lassan és nehezebben fehéredik.

A háború után, 1945-ben, Kler Ferenc asztalosnál egy vászonszéket csináltattam (80x80 cm), amin akkor gyapjúszövetet szőttem. De ebben az időben kenderfonalból fehér és zöld színű felsőruhának való kenderszövetet (cserfanadrág) is szőttem. Hogy a műhelyem komplett legyen asztalossal még egy vetőrámat és egy nagy csévetartót is csináltattam.

Vászonszékeket még ma is néhanapján használom. Rámája négy függőleges oszlopból és négy-négy hosszartóból és keresztartóból áll. A ráma elülső felső részéhez a lánchenger van erősítve. A lánchengeren egy fogaskerekes fékező szerkezet van. Ez alatt az irányítóhenger van elhelyezve. Ez utóbbi magasságában, de a ráma hátulsó részében, a mellhenger található. Ettől lejjebb és előrébb még egy irányítóhenger van (a lábának csinál nagyobb mozgásterületet), majd ez alatt a szövethenger található meg. A mellhenger smirglipapírral van bevonva, hogy a fonalszálakat jobban különértázza egymástól. A szövethengeren is van egy fogaskerekes áttételű, saját gyártmányú, fékező berendezés. A vászonszék felső középső részén a négy nyüst csigarendszeren függ (azért négy, mert a mester éppen sálakat sző). A nyüstök mögött van az előre hátra mozgatható, két aláfüggő karon elhelyezett borda. Ezekon kívül látható még a kétoldali bordaládák, a csónak, a vetelőzsinor és a négy lábító.

Tallós József, ugyancsak nyugdíjas, műszövőmesternek is van egy 1953-ban készült vászonszéke. Ezt a bogárnármester apja készítette. Ezen a lánchenger a faráma elülső alsó részéhez van erősítve. Ez a megoldás nem jó, mert így a láncon végzett minden munkát meghajolva kell végezni, ami nagyon fárasztó. Hiányzik róla a hátulsó részben elhelyezett irányítóhenger is, ami akadályozólag hat a lábak munkájára. Ezen a vászon-

széken két nyüst és két lábtó van. Van még néhány vászonszék Bezdánban, de azok is egy-egy asztalos igyekezetét dicsérik.”

ADATSZOLGÁLTATÓK

1. Mazák Pál nyugdíjas mezőgazdasági technikus, Bezdán, Újvár utca.
2. Csillag Mihály nyugdíjas műszövőmester, Bezdán, Puszta utca.
3. Stulich Katalin háztartásbeli, Bezdán, Gólya utca.

IRODALOM

Dr. Balla Ferenc

1993 Bezdán története a kezdetektől 1914-ig. Brezdán

Bátky Zsigmond–Györffy István–Viski Károly

1941 A magyarság néprajza I. Budapest, 294–316.

Kalocsai Érseki Levéltár: Bezdáni plébánia iratai

Vajdasági Történelmi Levéltár: Bács-Bodrog vármegye iratai

Zombori Történelmi Levéltár: Bezdán község iratai

A KARCSAI NŐK MUNKÁJA A GABONATERMESZTÉSBEN

A hagyományos paraszti gazdálkodásban mindenkinek megvolt a helye és szerepe.* Mindenki tudta, hogy alkalmanként, időszakonként milyen munka elvégzése vár rá. S ez alól nem volt felmentés. Megvolt a munkája minden férfinak, minden nőnek, de még a gyermek számára is kiszabta a család az életkorának, testi erejének megfelelő munkát.

Mindezeket előre bocsátva nézzük most meg, hogy milyen szerepet tölthettek be a nők a legfontosabb paraszti munkában, a kenyérgabona termelésében.

A nő munkája, a munka minősége és mennyisége sok mindentől függött. Meghatározta, hogy milyen családban élt a nő. Ha gazdagabb volt a család, akkor kevesebb munka jutott a család nőtagjára, mint egy szegényebb család esetében. A gazdagabb család ugyanis a gabonatermelés sürgősebb munkái idején bérmunkást fogadhatott. Meghatározta a nő munkáját az is, hogy hány nemzedék élt a családban. A nagycsaládban ugyanis, ahol több nemzedék élt együtt, a legidősebb ember és asszony volt a család vezetője, a családban élő fiatalabb nőknek pedig minden mezőgazdasági munkában részt kellett venniük.

Talán a szántás és a vetés volt az egyetlen munkaművelet, mely nem tartott igényt a nők munkájára, de például a vetőmag előkészítése már minden családban női munka volt. Ez vetés előtt két-három nappal mindig a rostálással kezdődött. A felszántott terület betetéséhez elegendő mennyiségű magot a cséplés után eltett vetőmagból zsákba szedték. A vetéshez ezt a magot a kézirostan át kellett rostálni, hogy az esetleg benne maradt törmeléket, tört szemeket, gyommagvakat kiszedjék. Ugyancsak női munka volt a vetőmag „mérgelese” (csávázása).

Ezt a műveletet a vetés napjának reggelén végezték, de a szükséges oldatot a vetés előtti napon készítették el: „kékkövet” (rézgálicot) használtak. Egy tejescsuporba „kékkövet” tettek, s vizet öntöttek rá. Voltak, akik a rézgálichoz tettek egy kevés oltott meszet is. A vetés reggelén a vetőmagot a zsákból egy teknőbe öntötték, s ráöntötték a tejescsuporban levő rézgálic oldatot, s a vetőmagot ezzel az oldattal jól összekeverték. Az így elkészített vetőmagot azután újra zsákba szedték, s vitték a szántóföldre.

A gabonaneműek legnagyobb ellensége az „üszök” (üszög) volt. A „mérgeles” ez ellen történt. Az üszög mindig a mély fekvésű gabonaföldön keletkezett. „Ha nagy harmat vót, a lentesebb, aljasabb földrül nem száradt fel hamar a harmat. Az erős nap felmelegítette a földet, oszt az párázni kezdett. Ez a pára rászállt a veteményre, oszt az erősen

* Nagy Géza jelen írása – sajnálatos technikai hiba folytán – kimaradt a Néprajzi Látóhatár 1997. 1–4., Balassa Ivánt köszöntő kötetéből. A szerzőt munkája mostani közreadásával megkövetik a *Szerkesztők*.

vizes termény megpálasztotta a terményt. Ebből a párából ahogy szállt fel, lett az „űszök”.¹

A vetőmag ilyenfajta előkészítése az 1940-es évek végéig volt szokás. Ebben az időben már fémzárolt vetőmagot kezdtek vetni a gazdák, az pedig már csávázott volt.

A vetésben való közreműködés után aratásig már csak akkor volt szükség a nő munkájára, ha az elvetett gabona dúsan kelt. Ekkor ritkítani kellett, melyet „sásalásnak” neveztek. Ilyen esetben a gazdasszony alkalmanként a dús vetésből sarlózott egy-egy ponyvával, s hazavitte az aprójszágnak.

A falu határában levő mocsarak lecsapolásáig, főleg az 1890-es évekig az aratás munkája is a nők feladata volt. Régi eszköze a sarló, melynek kétféle formáját ismerték a faluban. Az egyik a fogassarló vagy aratósarló, a másik a kaszasarló. A fogassarlót cigánykovácsok készítették

Ez nem volt olyan hajlású, mint a kaszasarló, attól sokkal enyhébb íve volt. Az éle nem sima, hanem recés volt. Fenni nem kellett, elég volt egy évben egyszer a recéjét megvágni.

A kaszasarlót is – ahogy a neve mutatja – kezdetben a helybeli kovács készítette elhasznált kaszából. Éle sima volt, s ezt éppen úgy lehetett fenni, kalapálni, mint a kaszát. Később gyári termékként boltokban lehetett vásárolni. Aratásra ezt nem használták csak fűvágásra, a gabona sásalására. Főleg olyan helyen volt sikeres a használata (kertben, mezsgyén, cserjés területen), ahol kaszát nem használhattak.

A sarlóval nők dolgoztak. Aratáskor bal kézzel összefogtak egy félmaréknyi gabonát, s a szárat a föld felett sarlóval elvágták. A levágott szálakat lefektették a földre. A többi levágott gabonaszálat is így rakták le emellé addig, amíg egy kévére való nem lett. Akkor felkötötték.

A sarlós aratás igen szaporátlan munka volt. Egy nap alatt ugyanis 5 sarlózó és 2 kévékötő mindössze 3–4 vékás (900–1200 négyszögöl) földet tudott learatni.

A hagyományos paraszti gazdálkodásban vidékünkön csak az 1900-as évek elején következett be változás. Ez a szántásban, vetésben, különösen pedig az aratásban és cséplésben volt érzékelhető. A gazdálkodás változását két részre kell osztanunk. Egyik a hagyományos paraszti gazdálkodásban bekövetkezett változás, mely bár nem volt számottevő, mégis lényegesen megváltoztatta, átalakította a gazdálkodás munkamenetét. A másik az uradalmi nagybirtok gazdálkodása, ahol az említett időszakban a gépek használata lényegesen átalakította a munkavégzést. Ugyanakkor az aratás változatlan egészen addig, amíg a faluban uralkodóvá nem lett a szövetkezeti gazdálkodás.

Bár az aratás a gépek megjelenéséig sarlóval és kaszával történt, a sarlós aratásról alig maradtak fenn emlékek. Csupán egy - két olyan esztendőre emlékeznek, amikor az időjárás úgy alakította a betakarítást, hogy csak sarlóval lehetett aratni. Éppen ezért, ha aratásról van szó, ez alatt kizárólag a kaszás aratást értették, de még ma is ezt értik alatta.

Aratáskor a gabona levágásának két formáját alkalmazták. Az egyik forma a *rendre vágás* volt, melyet azonban csak bizonyos alkalmakkor végeztek. Előfordult, hogy a gabona füves volt, tele volt zöld gazzal. Ilyenkor vétek lett volna kévébe kötni, mert megpenészedett volna a kéve. Ekkor rendre vágták, s két-három napig száradni hagyták. Csak ha megszáradt a rendre vágott „életben” a gaz, akkor kötötték fel, s rakták kereszt-

¹ Nagy Géza: 1965. 82.

be. Egyébként legáltalánosabban az árpa aratásánál végezték így a munkát, mert az árpát rendszerint lóherével együtt vetették. *Renden* az árpában levő lóhere is hamarabb és szebben száradt, az árpát is így volt érdemes szárítani.

A rendre vágott gabonát a nők gereblyével szedték össze *marokra*, és úgy kötötték fel kévébe. Erre a munkára a szénagyűjtésnél használt kisfogú gereblyét használták.

Leginkább elterjedt aratásnál a *rávágás*, amikor a levágott gabona a lábón állva dől. A rendre vágásnál viszont úgy kellett lekaszálni a gabonát, hogy az a tarlóra dőljön. Azt hiszem, azért terjedt el a rávágás vidékünkön, mert ez a munkaművelet kisebb szemvesztéssel járt.

Aratáskor, aratás után a termés *asztagba* hordásakor, csépléskor a faluból szinte mindenki részt vett a betakarításban. A nők főleg gyalogmunkásként végezték a betakarítási munkát. Aratás idején mind a kisparaszti gazdaságokban, mind a *kepén* (részesaratáskor) a nők ugyanazt a munkát végezték.

A kisparaszti gazdaságokban mindig a családtagok közül kerültek ki az aratók. A családi aratáskor egy aratócsapatba legalább három fő kellett. Egy *kaszás*, egy *marokszedő* (*félkezes*) és egy kötő, aki kötelet is csinált, leterítette a marokszedőnek (félkezesnek), majd bekötötte a kévét. A kaszás mindig férfi volt, a marokszedő (félkezes) legtöbb esetben nő (de ha a családban a gazdasszonyon kívül nem volt nőnemű lény, de volt legényfiú, akkor a fiú szedte a markot.) A harmadik arató rendszerint a család legidősebb tagja volt, aki lehetett nő is.

A *kepések* (részesaratók) *csapatban* vagy *bandában* dolgoztak. Egy-egy *kepésbandában* 30–40 pár *kepés* (részesarató) dolgozott, de lehetett a számuk ettől több is, kevesebb is. Ezt mindig a vállalt terület nagysága döntötte el. A *kepésbanda* vidékünkön nem alkalmi társulás, hanem évek óta együtt dolgozó emberek csoportja volt. Új tag csak akkor került a *bandába*, ha valaki elment, kiöregedett, meghalt, vagy nem vállalta tovább az aratási munkát.

Minden kaszáshoz tartozott egy *marokszedő*, akit vidékünkön „félkezesnek” neveztek. A félkezes kötelessége volt, hogy a kaszás után felszedje a markot és kévéként lerakja a tarlóra. Munkája igen nehéz volt, mert egész nap derékban meghajolva kellett dolgoznia háttal haladva a kaszás után. Amikor kiértek a *renden*, a kaszás és a félkezes visszafelé kötelet csinált és felkötötte a kévéket. Ha füves volt a termés, fél napig *marokon* száradni hagyták, s csak száradás után kötötték fel.

A *marokszedő* általában 2–3 *markos* kévét szedett. Egy *markosnak* azt a kévét nevezték, amelyikben annyi szál termés volt, amennyi a félkezes egyik hóna alá került szedés közben.

Az 1920-as évek közepétől a kaszásnak és a félkezesnek nem kellett kötelet csinálni és kötni. A munkamegosztás ettől az időtől 3 párra (3 kaszásra, 3 félkezesre) terjedt ki, vagyis három pár állt össze egy bokorba. A három párból kettő aratott, a harmadik pár félkezes kötelet csinált, leteregette, a kaszása pedig a kévéket felkötötte. Mindennap váltották egymást, így a kötélcsinálás és kötés harmadnaponként került egy-egy párra. Volt olyan beosztás is, hogy egy kaszáshoz egy félkezes és egy kötő tartozott. Ez azonban már csak az 1940-es évek elején kezdett terjedni a részesaratásnál.

A *kepések* között a félkezes mindig leány vagy asszony volt, ritkán fiatal (13–17 év közötti) fiú. Rendszerint a kaszás felesége, lánya, esetleg fia volt a félkezes.

vizes termény megpállasztotta a terményt. Ebből a párából ahogy szállt fel, lett az „űszök”.¹

A vetőmag ilyenfajta előkészítése az 1940-es évek végéig volt szokás. Ebben az időben már fémzárolt vetőmagot kezdtek vetni a gazdák, az pedig már csávázott volt.

A vetésben való közreműködés után aratásig már csak akkor volt szükség a nő munkájára, ha az elvetett gabona dúsan kelt. Ekkor ritkítani kellett, melyet „sásalásnak” neveztek. Ilyen esetben a gazdasszony alkalmanként a dús vetésből sarlózott egy-egy ponyvával, s hazavitte az aprójószágoknak.

A falu határában levő mocsarak lecsapolásáig, főleg az 1890-es évekig az aratás munkája is a nők feladata volt. Régi eszköze a sarló, melynek kétféle formáját ismerték a faluban. Az egyik a fogassarló vagy aratósarló, a másik a kaszasarló. A fogassarlót cigánykovácsok készítették

Ez nem volt olyan hajlású, mint a kaszasarló, attól sokkal enyhébb íve volt. Az éle nem sima, hanem recés volt. Fenni nem kellett, elég volt egy évben egyszer a recéjét megvágni.

A kaszasarlót is – ahogy a neve mutatja – kezdetben a helybeli kovács készítette elhasznált kaszából. Éle sima volt, s ezt éppen úgy lehetett fenni, kalapálni, mint a kaszát. Később gyári termékként boltokban lehetett vásárolni. Aratásra ezt nem használták csak fűvágásra, a gabona sásalására. Főleg olyan helyen volt sikeres a használata (kertben, mezsgyén, cserjés területen), ahol kaszát nem használhattak.

A sarlóval nők dolgoztak. Aratáskor bal kézzel összefogtak egy félmaréknyi gabonát, s a szárazakat a föld felett sarlóval elvágták. A levágott szálakat lefektették a földre. A többi levágott gabonaszálat is így rakták le emellé addig, amíg egy kévére való nem lett. Akkor felkötötték.

A sarlós aratás igen szaporítlan munka volt. Egy nap alatt ugyanis 5 sarlózó és 2 kévékötő mindössze 3–4 vécás (900–1200 négyszögöl) földet tudott learatni.

A hagyományos paraszti gazdálkodásban vidékünkön csak az 1900-as évek elején következett be változás. Ez a szántásban, vetésben, különösen pedig az aratásban és cséplésben volt érzékelhető. A gazdálkodás változását két részre kell osztanunk. Egyik a hagyományos paraszti gazdálkodásban bekövetkezett változás, mely bár nem volt számottevő, mégis lényegesen megváltoztatta, átalakította a gazdálkodás munkamenetét. A másik az uradalmi nagybirtok gazdálkodása, ahol az említett időszakban a gépek használata lényegesen átalakította a munkavégzést. Ugyanakkor az aratás változatlan egészen addig, amíg a faluban uralkodóvá nem lett a szövetkezeti gazdálkodás.

Bár az aratás a gépek megjelenéséig sarlóval és kaszával történt, a sarlós aratásról alig maradtak fenn emlékek. Csupán egy - két olyan esztendőre emlékeznek, amikor az időjárás úgy alakította a betakarítást, hogy csak sarlóval lehetett aratni. Éppen ezért, ha aratásról van szó, ez alatt kizárólag a kaszás aratást értették, de még ma is ezt értik alatta.

Aratáskor a gabona levágásának két formáját alkalmazták. Az egyik forma a *rendre vágás* volt, melyet azonban csak bizonyos alkalmakkor végeztek. Előfordult, hogy a gabona füves volt, tele volt zöld gazzal. Ilyenkor vétek lett volna kévébe kötni, mert megpenészedett volna a kéve. Ekkor rendre vágták, s két-három napig száradni hagyták. Csak ha megszáradt a rendre vágott „életben” a gaz, akkor kötötték fel, s rakták kereszt-

¹ Nagy Géza: 1965. 82.

be. Egyébként legáltalánosabban az árpa aratásánál végezték így a munkát, mert az árpát rendszerint lóherével együtt vetették. Rendszerint az árpában levő lóhere is hamarabb és szebben száradt, az árpát is így volt érdemes szárítani.

A rendre vágott gabonát a nők gereblyével szedték össze *marokra*, és úgy kötötték fel kévébe. Erre a munkára a szénagyűjtésnél használt kislevegő gereblyét használták.

Leginkább elterjedt aratásnál a *rávágás*, amikor a levágott gabona a lábán állva dőlt. A rendre vágásnál viszont úgy kellett lekaszálni a gabonát, hogy az a tarlóra dőljön. Azt hiszem, azért terjedt el a rávágás vidékünkön, mert ez a munkaművelet kisebb szemvesztéssel járt.

Aratáskor, aratás után a termés *asztagba* hordásakor, csépléskor a faluból szinte mindenki részt vett a betakarításban. A nők főleg gyalogmunkásként végezték a betakarítási munkát. Aratás idején mind a kisparaszti gazdaságokban, mind a *kepén* (részesaratók) a nők ugyanazt a munkát végezték.

A kisparaszti gazdaságokban mindig a családtagok közül kerültek ki az aratók. A családi aratáskor egy aratócsapatba legalább három fő kellett. Egy *kaszás*, egy *marokszedő* (félkezes) és egy kötő, aki kötelet is csinált, leterítette a marokszedőnek (félkezesnek), majd bekötötte a kévét. A kaszás mindig férfi volt, a marokszedő (félkezes) legtöbbször nő (de ha a családban a gazdasszonyon kívül nem volt nőnemű lény, de volt legényfiú, akkor a fiú szedte a markot.) A harmadik arató rendszerint a család legidősebb tagja volt, aki lehetett nő is.

A kepesek (részesaratók) *csapatban* vagy *bandában* dolgoztak. Egy-egy kepesbandában 30–40 pár kepes (részesarató) dolgozott, de lehetett a számuk ettől több is, kevesebb is. Ezt mindig a vállalt terület nagysága döntötte el. A kepesbanda vidékünkön nem alkalmi társulás, hanem évek óta együtt dolgozó emberek csoportja volt. Új tag csak akkor került a bandába, ha valaki elment, kiöregedett, meghalt, vagy nem vállalta tovább az aratási munkát.

Minden kaszáshoz tartozott egy marokszedő, akit vidékünkön „félkezesnek” neveztek. A félkezes kötelessége volt, hogy a kaszás után felszedje a markot és kévéként lerakja a tarlóra. Munkája igen nehéz volt, mert egész nap derékban meghajolva kellett dolgoznia háttal haladva a kaszás után. Amikor kiértek a renden, a kaszás és a félkezes visszafelé kötelet csinált és felkötötte a kévéket. Ha füves volt a termés, fél napig marokon száradni hagyták, s csak száradás után kötötték fel.

A marokszedő általában 2–3 markos kévét szedte. Egy markosnak azt a kévét nevezték, amelyikben annyi szál termés volt, amennyi a félkezes egyik hóna alá került szedés közben.

Az 1920-as évek közepétől a kaszásnak és a félkezesnek nem kellett kötelet csinálni és kötni. A munkamegosztás ettől az időtől 3 párra (3 kaszásra, 3 félkezesre) terjedt ki, vagyis három pár állt össze egy bokorba. A három párból kettő aratott, a harmadik pár félkezes kötelet csinált, leteregette, a kaszása pedig a kévéket felkötötte. Mindennap váltották egymást, így a kötélcsinálás és kötés harmadnaponként került egy-egy párra. Volt olyan beosztás is, hogy egy kaszáshoz egy félkezes és egy kötő tartozott. Ez azonban már csak az 1940-es évek elején kezdett terjedni a részesaratóknál.

A kepesek között a félkezes mindig leány vagy asszony volt, ritkán fiatal (13–17 év közötti) fiú. Rendszerint a kaszás felesége, lánya, esetleg fia volt a félkezes.

Aratáskor a munka hajnali 2–3 órakor kezdődött. Ha a gabona harmatos volt, csak a harmat felszáradása után kezdték a munkát. Hajnaltól reggel 8 óráig tartott a munka, s akkor leültek reggelizni (früstköltni). A reggeli 9 óráig tartott, majd ettől kezdve arattak délig, illetve addig, amíg az ebédhordók meg nem érkeztek. Az ebédszünet hosszabb volt. Ha nagy volt a meleg, eltartott délután 3 óráig is, majd újra aratás délután 6–7 óráig. Ekkor meguzsonnáltak és folytatták tovább a munkát. Napszállat után megkezdték a learatott termény keresztbe rakását, a „keresztelést”. A félkezesek és kötők hordták össze a kévéket, a kaszások rakták a keresztet. A kepek a tarlót nem gereblyélték fel, azt az uradalom végezte lovasgereblyével. A kisgazdaságokban azonban a *félkezes* feladata volt a tarló felgereblyélése is. Amikor megkezdték a kévék összehordását, a keresztelést, a nagygereblyével, a „brugóval” megkezdték a gereblyézést is. Gereblyezés közben az összegyűlt kényeni kaparékot a félkezes kévébe kötötte, s azt az összerakott kereszt tövébe tették. A tarló felgereblyezésével a félkezes rendszerint akkorra mindig végzett, mikorra a keresztelés befejeződött.

Marokszedőről, „félkezesről” a részesaratásnál mindig a kaszásnak kellett gondoskodnia. Ilyenkor is mindig nőt fogadott fel a kaszás erre a munkára, ha a családból, a rokonságból nem tudott marokszedőt (félkezeset) szerezni.

Női viselet a marokszedőknél: használt csizmaszárból készített bocskor, alsóruhaként vászonból készített pendely, fölötte vagy kékre festett vászonanyagú, vagy bolti anyagból készült, lábszárközépig érő *kabát* (szoknya). A felsőtesten vászonból vagy gyolcsból készült *ingváll* (derékig érő női ing), felette vásári anyagból készült *litya* (blúz). Ez bő és szellős volt. Ha ingvállban szedte a marokszedő a markot, akkor csupasz karjára hosszú ruhaujjat húzott, vagy kendővel kötötte be a karját, hogy a kalász vagy szűrő a csupasz karját ki ne verje. A marokszedők fejüket fejkendővel kötötték be védekezve a napszúrás ellen.

A félkezes felszereléséhez az aratósarló is hozzátartozott, bár nem minden félkezes használta. Nagyrésztük kézzel szedte a markot.

A határba menet és onnan jövet mindig más ruhába öltöztek a nők. Munkában használt ruhájukat „ajdába” (háti batyuba) kötve a hátukon cipelték, s a tábla szélén öltöztek át mindig.

Az aratást általában – az aratók véleménye szerint – jól megfizették. A bérezés azonban nem volt egyforma. Birtokonként, tulajdonosként változott. A Karcsa határában levő grófi és bárói birtokon ez az alábbiak szerint alakult: Az első világháborúig a kepeké volt a learatott termény 10–11. keresztje. Az első világháború után azonban az uradalom már csak a 13. keresztet adta a kepeknek. E mellé azonban heti kosztot adott. Ez állt 11 kg lisztből, 1,5 kg szalonnából, 1 kg húsból, 0,25 kg sóból, 1,5 liter pálinkából. A félkezes kosztja a szalonna és a pálinka kivételével annyi volt mint a kaszásé, míg a szalonnának és a pálinkának csak a felét kapta. Ugyanígy felét kapta a félkezes a terményjándóságnak is az aratás végén. Adott ezenkívül az uradalom minden kepesnek 2 vékás (600 négyszögöl) krumpliföldet mindibe (minden termés a kepesé volt), 2 katasztrális hold tengeriföldet felébe (a termés fele volt a kepesé), de ezt a területet a kepes köteles volt a saját költségén szántatni, a saját vetőmaggal bevetni és megmunkálni. 1930 után már az uradalom szántatta és vettette a tengeriföldet, de akkor már csak harmadába adta a kepesnek, vagyis az uradalomé volt a termés kétharmada, míg a kepes csak egyharmadát vihette haza.

A Sennyeyek birtokán a kepeknek volt még egy kötelezettségük, s ezért külön bérezésre számíthattak: 6 napot kellett minden kepesnek az év folyamán ingyen dolgozni az uradalomban. Ez tavaszkor a kalászos termény *gurdonyozás*kor (a gabonavetésben levő gyom, szűrő kiszedése), repcearatáskor, télen körvadászat hajtójaként lehetett letudni. Ennek fejében mindenki (a félkezes is) annyi szénakaszálást vállalhatott negyedében-ötödében, amennyivel a családjá meg tudott birkózni. Ezenkívül télen, amikor megkezdődött az erdőben a favágás, a kepek felében-harmadában vághatták a fát.

Aratás végeztével nem kezdődött azonnal a hordás, hanem meg kellett várni részben a keresztben levő gabona utóérését, és a cséplésre való felkészülést, mely legalább egy hétig tartott, és nagyobb részben a nők munkája volt.

Karcsán a gépek megjelenése előtt a szemnyerést *nyomatással* végezték. Ezzel a módszerrel a kalászos terményből igavonó állatokkal, itt a faluban főleg ökrökkel taposatták ki a szemet úgy, hogy az állatokat körbejárták a leterített terményen. Ez az eljárás a 19. század végéig élt a faluban, amikor a *járgányos gép* elterjedése kiszorította.

A nyomtatás előkészítése a nők számára elég sok munkát adott, mely a *szérű* előkészítésében is megmutatkozott. Ezt a kisparaszti gazdaságokban a közös udvaron lakó családok nőtagjai közösen végezték. Mindenekelőtt egyenesre nyesték a talajt. Ezután agyagot terítettek azokra a helyekre, amelyek töredezetek voltak, majd az egészet simára döngölték. Hogy még simább legyen, marhaganajjal kevert sárral az egészet letapasztották. Ez „azért volt jó, mert ha megszáradt ez a sár, olyanná vált, mint a beton, a ganaj nem engedte feltöredezni.”² Mikor a szérű földje jól kiszáradt, kezdődhetett rajta a nyomtatás.

A nyomtatás kizárólag a férfiak dolga volt, amikor azonban befejeződött, s megkezdődött a szem tisztítása, a munkába már a nők is bekapcsolódtak. Nők használták tisztításkor a *fölözöseprűt*, a *szemtolót* és a *gereblyét*. Ha pedig szükséges volt, ők rostálták át a terményt kézirostával raktározás előtt.

A szóráshoz, a szem tisztításához használt fontos eszköz volt a *fölözöseprű*, mellyel a másodosztályú szemre hullott *ocsút*, *polyvát*, *töreket* separték le. Általában ehhez könnyű kéz, könnyű mozdulat kellett, ezért a kisparaszti gazdaságokban ezt a munkát asszonyok, lányok végezték. Fölözöseprűnek 3–3,5 méter hosszú nyelű, vékony veresfűzfa ágakból, rakottyából, nyírfaágakból kötött könnyű seprűt használtak. A veszszöket a nyél végén levő keresztfára kötötték fel. Használója egy helyben állt, a seprűt könnyedén jobbra-balra mozgatta, mint az ingaóra a sétálóját, s így könnyedén le tudta szedni, seperni a másodosztályú szemre hullott pelyvát, idegen magvakat, törött szemeket.

Változott a helyzet, amikor a faluban megjelent az első járgányos cséplőgép, s tulajdonosa bércséplésre is vállalkozott vele. A gép első feltűnése a 19. század utolsó évtizedére esett. 1894-ben már csépelnek járgányos géppel. A járgány a Szabolcs megyei Dombrádról került csépléskor a faluba, de egy évvel később már az egyik karcsai kereskedőcsalád, az Ungár család járgányos gépje, 1896-ban pedig már a Glück család gépje is csépelte a faluban. Ebben az időszakban már minden bodrogi faluban található járgányos gép. Ezt bizonyítja az is, hogy cséplés közbeni balesetről is beszámolnak a kor-

² Nagy P. Géza nyugdíjas visszaemlékezése. Karcsa, 1982.

beli megyei lapok.³ A faluban az „álló elrendezésű, vagy oszlopos járgányt” használták cséplésre.⁴

A faluban a cséplés *segítség*gel történt: az volt a szokás, hogy amilyen munkabírásu segítség vett részt a cséplésben, olyan adta vissza a munkát.

A cséplésnél szükség volt a nők munkájára is. 2 nő kellett a dobra kévevágónak, 4 kellett a szelelőrostához (2 hajtotta, 1 felöntött, 1 kaparta a rosta alól a szemeket), 2 kellett a *törekhardó saroglyához*. Az itt dolgozó nők bizonyos időközönként váltották egymást.

A szelelőrostát a járgányos gép munkája idején használták, de amikor már igazi cséplőgéppel csépeltek, a gabona ezzel való tisztítása feleslegessé vált. Nem tűnt el azonban, mert később a napraforgó, borsó tisztítására felhasználták, de vetőmagot is tisztítottak vele. A nagyüzemi gazdálkodásban pedig, amikor elterjedt a kombájnnal való aratás, a szelelőrosta használata újra fontos lett. A kombájnszerűn újra nélkülözhetetlen lett a gabona tisztításakor.

Az első valódi cséplőgépek az 1800-as évek végén kerültek a falu határához tartozó uradalmi birtokra, de a falusi gazdák számára csak az 1900-as évek első évtizedében vált elérhetővé a cséplőgépek használata. Az uradalmakban használt cséplőgépek meghajtása ugyanis az itt „tüzesgépnek” nevezett gőzgéppel történt. A kazánban szalmával fűtve fejlesztették a gőzt. Az uradalomban erre a célra elsősorban repceszalmát használtak, de ha ez nem volt, megfelelt a gabonaszalma is. A szalmatermesre azonban nagy szükség volt a parasztgazdaságokban. Egyrészt alomszalmaként használták a jószág alá, másrészt kenyérsütéskor ezzel fűtötték fel a kemencét, azonkívül egyes családoknál téli tüzelőként is nagy szükség volt rá. Éppen ezért még az 1900-as évek elején is inkább csépeltek járgányos géppel a faluban, minthogy „elpocsékolják” csépléskor a szalmát.

Karcsán 1910 után jelent meg az első cséplőgép, melyet kizárólag bércséplésre használtak. Ezt nyersolajmotorral hajtották meg, de még állati erővel kellett vontatni. A két világháború között váltotta fel az állati erővel vontatott cséplőgépet a traktorral hajtott és vontatott gép.

Az aratás befejezése és a cséplés megkezdése a cséplésre fel kellett készülni minden gazdaságban. Ez a felkészülés rendszerint a nőknek adott munkát. A férfiak a portán levő szűrűn kijelölték az asztag helyét, a nők pedig rendbe tették a kamrát. A kamrában levő hombárok deszkáit, a terménytároló ládákat, hordókat kisúrolták, s kitétek a napra száradni. A kamra falát újrameszelték, a földes padló gödreit agyaggal betömték, a padlót újramázolták, a lyukas zsákokat megfoltoltták, ha pedig nem volt elegendő zsák, az előző télen szőtt vászonból újakat varrtak. A hordásra előkészített szekér aljába ponyvát rögzítettek a kipergő szemek felfogására.

Mindezeket elkészítve megkezdődhetett a *hordás*. A faluban ez a rokonság összefogásával történt. A nők munkájára itt is szükség volt. Egyrészt a főzés, másrészt a szekerrek megrakása, a szekérről a termény asztagra adogatása volt a feladatuk. Ha azonban elegendő férfimunkás volt hordáskor, akkor a nők mentesültek a munka alól.

Az uradalomban a cséplést a kepesek (részesaratók) végezték. Létszámuk mindig nagyobb volt, mint a parasztgazdaságokban végzett cséplőké, az itt munkát kapó nők lét-

³ Rendes Ferenc alsóberecki cséplőgép-tulajdonos a járgány hajtókerekei közé esett. Bal karját a gép kiszakította, s ő meghalt. Zemplén c. újság. 1897. aug. 22. 34. sz.

⁴ Álló járgány. Révai Nagy Lexikon 10. kötet. Bp. 1914. 799.

száma is nagyobb volt. A kepek közül azonban csak az vállalta a cséplést, aki akarta. Az uradalomban cséplő kepek az elcséplelt mennyiségnek 3–4%-át kapták természetben munkabérlként. A kereset hetenként mérték ki a magtárból. Ezenkívül hetenként kapták a kosztot is, mely 11 kg lisztet, 1,5 kg szalonnát, 1 kg húst, 0,25 kg sót, 1,5 liter pálinkát tett ki. Itt nem volt különbség a férfi és női munka között, a bért és a kosztot egyformán kapták mind a nők, mind a férfiak. Egy-egy cséplőcsapatban általában legalább 11 nő dolgozott (4 a dobon kévévágóként, 7 pedig a törekben). A nők a dobon is, a törekben is időnként váltották egymást.

A cséplőgépes cséplés Karcsán az 1960-as évek közepéig tartott. Ebben az időben még tiltakoztak a termelősövetkezetben is a kombájnos aratás ellen arra hivatkozva, hogy az elpocsékolja a termést. Miután azonban a cséplőgépeket beolvasztották, még az egyéni gazdálkodók is kombájnnal voltak kénytelenek a megtermelt terményeiket elcsépltetni. Ma már mutatóban sincs cséplőgép a környéken. De még ha lenne is, nem lehetne visszatérni a cséplőgépes cséplési módra, mint ahogy a cséplőgép elterjedése után sem lehetett visszahozni sem a járgányos gépet, sem a nyomtatást. Mert ugyan ki vállalná kaszával az aratást, a marokszedést? Kaszálni ugyanis ma már alig tudnak, de markot szedni sem. Márpedig ha ez újra előkerülne, megállna a tudomány, mert egyszerűen nem volna ember, aki ezeket a munkákat vállalná.

IRODALOM

Balassa Iván

1964 Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaságtörténeti tanulmányok 1. Mezőgazdasági Múzeum. Bp. 212.

Győrffy Lajos

1959 A női munka a régi arató- és cséplőbandákban. Néprajzi Közlemények IV. évf. 4. sz. 116–127.

Nagy Géza

1965 A szántás-vetés munkamenete és szókincse a Zemplén megyei Karcsán. Kézirat. Karcsa

1975 A kepek életmódja és munkája a Bodrogközben. Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII–XIV. Miskolc 549–565.

1989 A gépi cséplés Karcsán. Herman Ottó Múzeum Közleményei 26. Miskolc. 138–146.

1991 A gépi cséplés előtti szemnyerési módok Karcsán. Herman Ottó Múzeum Közleményei 27. Miskolc 340–349.

CUPRINS

<i>János, Sipos</i>	Date despre cvintet din zona euro-asiatică	1
<i>György, Orosz</i>	Lamentațiile lui Adam în cântecele populare religioase rusești	58
<i>István, Udvari–Gyula, Viga</i>	Date referitoare la viața județului Kishont din anii 1770.	61
<i>Gjurov, Alexander</i>	Obiceiurile bulgărești de Crăciun și de An Nou în operele lui Strausz Adolf (1853–1944)	76
<i>Enikő, Asztalos</i>	Cântece de cătănie din Macău	83
<i>Margit, Olsvai Tamás</i>	Date despre diplomele tăbăcarilor și cizmarilor din Odorhei	96
† <i>Károly, Kós</i>	Date din arhivă despre localitatea Chidea	102
<i>Gyula, Tankó</i>	Cine suntem noi, ceangăii din Ghimeș?	116
<i>Jenő, Zillman</i>	Medicină populară în Neaua	124
<i>Miklós, Major</i>	Viața și activitatea unei familii de grădinari din Nușfalău	149
<i>Endre, Kovács</i>	Creșterea extensivă a porcinelor la Erdőd din Slovacia	161
<i>László, Mód–András, Simon</i>	Cultura viței de vie și a vinului la Remetea Oașului	163
<i>Géza, Dukrét</i>	Prelucrarea cânepii la Sisterea din Bihor	177
<i>Viktor, Juhász</i>	Ceramica din Vadu Crișului	194
<i>Ferenc, Balla</i>	Cultura cânepii și țesutul la Bezdan	200
<i>Géza, Nagy</i>	Rolul femeii în cultura cerealelor la Karcşa	211

INHALT

<i>Sipos, János</i>	1
Neuere Angaben zur Verbreitung des Quintewechsels in Eurasien	1
<i>Orosz, György</i>	58
Über die russischen religiösen Volkslieder „Die Klagen von Adam“	58
<i>Udvári, István–Viga, Gyula</i>	61
Zum Volksleben der 1770-er Jahren im Komitat Kishont.....	61
<i>Gjurov, Alexander</i>	76
Bulgarische Weihnachts- und Neujahrsfeste und Volksbräuche in den Werken von Adolf Strauss (1853–1944).....	76
<i>Asztalos, Enikő</i>	83
Husarengedichte von Mákófalva	83
<i>Olsvai Tamás, Margit</i>	96
Angaben zu den Privilegienbriefen der Zünfte von Gerber und Schuhmacher in Székelyudvarhely	96
<i>† Kós, Károly</i>	102
Archivangaben zu den Volkskenntnissen der alten Kide	102
<i>Tankó, Gyula</i>	116
Wer sind wir, Tschangos?	116
<i>Zillmann, Jenő</i>	124
Volksmedizin in Havad	124
<i>Major, Miklós</i>	149
Das Leben und die Wirtschaft einer Gärtnerfamilie in Szilágynagyfalu im Mitte des 20. Jahrhunderts	149
<i>Kovács, Endre</i>	161
Extensive Schweinehaltung in Erdőd in Slawonien	161
<i>Mód, László–Simon, András</i>	163
Weinbau und Weinkultur in Kőszegremete.....	163
<i>Dukrét, Géza</i>	177
Das Sitzspinnrad und die Volksbräuche in Siter in Bihar	177
<i>Juhász, Viktor</i>	194
Töpferei in Rév	194
<i>Balla, Ferenc</i>	200
Hanfbearbeitung und Leinenweberei in Bezdán.....	200
<i>Nagy, Géza</i>	211
Die Frauenarbeiten im Getreidebau in Karcsa.....	211

<i>Sipos János</i>	Noviji podaci o euroazijskom proširenju muzičke promene kvinta	1
<i>Orosz György</i>	O ruskim narodnim religioznim pesmama tipa Adamove jadikovke	58
<i>Udvári István–Viga Gyula</i>	Narodni život Županije Kišhont 1770-ih godina	61
<i>Gjurov Aleksander</i>	Bugarske boži(ni i novogodišnji praznici i narodni običaji u radovima (traus Adolfa (1853–1944))	76
<i>Asztalos Enikő</i>	Husarske pesme iz mesta Makofalva	83
<i>Olsvai Tamás Margit</i>	Prilozi privilegijskom pismu esnafa kožara, štavljača i obučara u gradu Sekeljudvarhelj	96
<i>† Kós Károly</i>	Arhivski podaci o narodnom životu mesta Kide	102
<i>Tankó Gyula</i>	Ko smo mi, Čangovi iz Gimeša?	116
<i>Zillmann Jenő</i>	Narodno lečenje u Havadu	124
<i>Major Miklós</i>	Život i privredjivanje jedne vrtlarske porodice u mestu Siladnjadjfalu na sredini 20. veka	149
<i>Kovács Endre</i>	Ekstenzivni uzgoj svinja u mestu Erdut u Slavoniji	161
<i>Mód László–Simon András</i>	Vinogradarstvo i vinarstvo u selu Kesegremete	163
<i>Dukrét Géza</i>	Preslica i običaji vezani za nju u selu Šiter	177
<i>Juhász Viktor</i>	Grnčarstvo sela Rev	194
<i>Balla Ferenc</i>	Proizvodnja kudelje i tkanje platna u Bezdanu	200
<i>Nagy Géza</i>	Ženski radovi u proizvodnji žitarica u mestu Karča	211

OBSAH

<i>Sipos, János</i>	
Nové údaje k eurázijskému rozšíreniu kvintového striedaniu	1
<i>Orosz, György</i>	
O ruských náboženských piesňach	58
<i>Udvári, István-Viga, Gyula</i>	
Údaje k životu ľudu v Malohonte v 70. rokoch 18-ho storočia	61
<i>Gjurov, Alexander</i>	
Bulharské štedrovečerské a novoročné sviatky a zvykoslovie v prácach Adolfa Štrausa (1853–1944)	76
<i>Asztalos, Enikő</i>	
Husárske verše z obce Mákófalva	83
<i>Olsvai Tamás, Margit</i>	
Údaje k privilegiálnym listinám cechov garbiarov a obuvníkov v meste Székelyudvarhely	96
† <i>Kós Károly</i>	
Archívne údaje k poznaniu starej obce Kide	102
<i>Tankó, Gyula</i>	
Kto sme my, Čángovia z Dimeši?	116
<i>Zilmann, Jenő</i>	
Ľudové liečenie v Havade	124
<i>Major, Miklós</i>	
Život a hospodárenie záhradníckej rodiny v obci Szilágynagyfalu v polovici 20. storočia	149
<i>Kovács, Endre</i>	
Extenzívny chov ošípan(ch v Slavónsku, v obci Erdőd	161
<i>Mód, László-Simon András</i>	
Vinohradníctvo a vinárstvo v obci Kőszegremete	163
<i>Dukrét, Géza</i>	
Praslica a zvyky spájajúce sa k nej v obci Síter v Bihori	177
<i>Juhász, Viktor</i>	
Révske hrnčiarstvo	194
<i>Balla, Ferenc</i>	
Pestovanie konopí a tkanie plátna v obci Bezdán	200
<i>Nagy, Géza</i>	
Úlohy žien v pestovaní obilia v obci Karcsa	211

TARTALOM

<i>Sipos János</i>	1
Újabb adatok a kvintváltás eurázsiai elterjedéséhez.....	1
<i>Orosz György</i>	58
Az Ádám siralmi orosz vallásos népekekekről.....	58
<i>Udvari István–Viga Gyula</i>	61
Az 1770-es évek Kishont megyéjének népéletéhez.....	61
<i>Gjurov Alexander</i>	76
A bolgár karácsonyi és újévi ünnepek és népszokások	
Strausz Adolf (1853–1944) munkáiban.....	76
<i>Asztalos Enikő</i>	83
Mákófalvi huszárversek.....	83
<i>Olsvai Tamás Margit</i>	96
Adalékok a székelyudvarhelyi tímár- és cserzővargacéh kiváltságleveléhez.....	96
<i>† Kós Károly</i>	102
Levéltári adatok a régi Kide népismeretéhez.....	102
<i>Tankó Gyula</i>	116
Kik vagyunk mi, gyimesi csángók?.....	116
<i>Zillmann Jenő</i>	124
Népi gyógyászat Havadon.....	124
<i>Major Miklós</i>	149
Egy kertészcsalád élete és gazdálkodása Szilágynagyfaluban	
a 20. század derekán.....	149
<i>Kovács Endre</i>	161
Extenzív sertéstartás a szlavóniai Erdődön.....	161
<i>Mód László–Simon András</i>	163
Szőlőművelés és borkészítés Kőszegremetén.....	163
<i>Dukrét Géza</i>	177
Az ülőrokka (gyalogrokka) és a vele kapcsolatos szokások a bihari Síteren.....	177
<i>Juhász Viktor</i>	194
Révi fazekasság.....	194
<i>Balla Ferenc</i>	200
Kendertermesztés és vászonszövés Bezdánban.....	200
<i>Nagy Géza</i>	211
A karcsai nők munkája a gabonatermesztésben.....	211

